

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

Н. М. Сіренко

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

З ДИСЦИПЛІНИ

«РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

*(для слухачів другої вищої освіти та студентів
4-го курсу заочної форми навчання
галузі знань 0305 «Економіка та підприємництво»
напряму підготовки 6.030509 «Облік і аудит» і
6.030504 «Економіка підприємства»)*

**Харків
ХНАМГ
2012**

Сіренко, Н. М. Конспект лекцій з дисципліни «Регіональна економіка» (для слухачів другої вищої освіти та студентів 4-го курсу заочної форми навчання галузі знань 0305 «Економіка та підприємництво», напряму підготовки 6.030509 «Облік і аудит» і 6.030504 «Економіка підприємства») / Н. М. Сіренко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 246 с.

Автор: Н. М. Сіренко

Рецензент: проф., д.е.н. А. Є. Ачкасов

Рекомендовано кафедрою економіки підприємства в міському господарстві факультету післядипломної освіти і заочного навчання, протокол № 3 від «03» листопада 2009 р.

ЗМІСТ

Стор.

ЗМ 1.1. Регіональна економіка.....	6
Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.....	6
1.1. Місце, роль і завдання курсу розміщення продуктивних сил і регіональної економіки в системі економічних дисциплін.....	6
1.2. Предмет і об'єкт дослідження розміщення продуктивних сил і економіки районів.....	8
1.3. Понятійний апарат курсу, зміст основних економічних законів і категорій РПС і регіональної економіки та їх об'єктивний характер.....	10
Контрольні запитання до теми 1.....	14
Тема 2. Теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіональної економіки.....	15
2.1. Теоретичні підходи до розміщення продуктивних сил. Основоположники теорії розміщення виробництва.....	15
2.2. Економічні передумови розміщення продуктивних сил України.....	19
2.3. Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил і галузей економіки.....	20
Контрольні запитання до теми 2.....	27
Тема 3. Економічне районування та територіальна організація господарства.....	27
3.1. Сутність, функції та проблеми економічного районування.....	28
3.2. Економічне районування України.....	33
3.3. Територіальна організація продуктивних сил економічних районів України.....	37
Контрольні запитання до теми 3.....	47
Тема 4. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.....	47
4.1. Поняття й сутність господарського комплексу країни, комплексності та комплексного розвитку продуктивних сил.....	48
4.2. Основні складники господарського комплексу України.....	54
4.3. Сутність і методологія оцінки економічного потенціалу господарського комплексу країни та регіону.....	62
Контрольні запитання до теми 4.....	72
Тема 5: Природний та трудоворесурсний потенціал України.....	73
5.1. Місце та роль природного потенціалу в розвитку й розміщенні системи продуктивних сил країни.....	73

5.2. Особливості просторового розміщення природного потенціалу крани....	87
5.3. Проблеми та перспективи ресурсоспоживання й ресурсозбереження.....	93
5.4. Народонаселення України і його територіальна організація.....	97
5.5. Демографічна ситуація та її регіонльні особливості.....	101
5.6. Людські й трудові ресурси, трудоресурсна ситуація й ринок праці.....	104
Контрольні запитання до теми 5.....	113
Тема 6: Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.....	113
6.1. Паливно-енергетичний комплекс України, його розвиток і розміщення..	114
6.2. Металургійний комплекс України, його розвиток і розміщення.....	119
6.3. Машинобудівний комплекс України, його розвиток і розміщення.....	124
6.4. Хімічний і лісопромисловий комплекси України, їхній розвиток і розміщення.....	129
Контрольні запитання до теми 6.....	133
Тема 7: Сутність, мета та завдання регіональної економічної політики.....	133
7.1. Сутність та об'єкти регіональної політики	134
7.2. Завдання та мета регіональної політики.....	138
Контрольні запитання до теми 7.....	144
Тема 8: Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем.....	144
8.1. Роль і місце науково-технічного прогресу в суспільному виробництві та комплексному розвитку територіальних соціально-економічних систем.....	144
Контрольні запитання до теми 8.....	150
Тема 9: Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.....	150
9.1. Стан, проблеми та перспективи розміщення й розвитку науково-технічного потенціалу України та її регіонів.....	151
Контрольні запитання до теми 9.....	160
Тема 10: Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та світові структури.....	160
10.1. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків....	161
10.2. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків.....	162
10.3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків.....	163
10.4. Сучасний стан міжнародних економічних зв'язків України.....	165

10.5. Проблеми та перспективи зовнішньоекономічної діяльності України...	169
Контрольні запитання до теми 10	171
Тема 11: Фактори сталого розвитку продуктивних сил	171
11.1. Сталий розвиток продуктивних сил.....	172
Контрольні запитання до теми 11	173
ЗМ 1.2. Екологія.....	173
Тема 12. Наукові засади раціонального природокористування	173
12.1. Необхідність раціонального природокористування в сучасних умовах..	173
Контрольні запитання до теми 12	176
Тема 13. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації	176
13.1. Поняття екологічного моніторингу.....	177
13.2. Екологічний моніторинг в Україні.....	179
13.3. Подальший розвиток системи моніторингу довкілля в Україні.....	181
13.4. Глобальний моніторинг.....	183
13.5. Система екологічної інформації.....	188
Контрольні запитання до теми 13	193
Тема 14. Економічний механізм природокористування й охорони навколишнього середовища	194
14.1. Сутність економічного механізму природокористування. Еколого-економічні інструменти.....	194
14.2. Платежі за ресурси, їхні види й нормативи нарахування.....	205
Контрольні запитання до теми 14	206
Тема 15. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності	207
15.1. Природоохоронні заходи та принципи їхнього економічного обґрунтування. Поняття і зміст ефективності.....	207
15.2. Показники економічної та соціальної ефективності природоохоронних заходів.....	211
15.3. Визначення економічної та соціальної ефективності природоохоронних заходів.....	217
15.4. Економічна та соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій.....	219
Контрольні запитання до теми 15	223

Тема 16. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища.....	223
16.1. Досвід зарубіжних країн у сфері природокористування й охорони навколишнього природного середовища.....	223
16.2. Міжнародне природоохоронне співробітництво.....	228
16.3. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля.....	236
Контрольні запитання до теми 16.....	238
 СПИСОК ДЖЕРЕЛ.....	 239

ЗМ 1.1. Регіональна економіка

ТЕМА 1. Предмет, метод і завдання дисципліни

Питання лекції

1.1. Місце, роль і завдання курсу розміщення продуктивних сил і регіональної економіки в системі економічних дисциплін.

1.2. Предмет і об'єкт дослідження розміщення продуктивних сил і економіки районів.

1.3. Понятійний апарат курсу, зміст основних економічних законів і категорій РПС і регіональної економіки та їхній об'єктивний характер.

Ключові поняття: Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Завдання розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Предмет. Об'єкт. Продуктивні сили. Закони. Закономірність. Принципи. економіка районів.

1.1. Місце, роль і завдання курсу розміщення продуктивних сил і регіональної економіки в системі економічних дисциплін

Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка як важлива комплексна галузь економічної науки вивчає специфічні просторові закономірності організації територіальних господарських систем (коротко –

територіальну організацію господарства) регіонів різних масштабних рангів із метою їхньої раціоналізації, підвищення ефективності господарювання та досягнення соціально-економічного прогресу.

Наука про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку вивчає ці аспекти економічних відносин разом із іншими зокрема економічного, природного, географічного та технічного циклу. Провідну роль у розвитку цієї науки відіграє сучасна економічна теорія та її основа – політекономія, яка вивчає і формулює економічні закони й категорії, що становить необхідне методологічне підґрунтя розвитку власного понятійного апарату науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку. Остання послуговується також результатами наукових досліджень теорій регіональної економіки, галузевих економік – промисловості та сільського господарства, економіки природокористування, економічної статистики, економічної та соціальної географії, геології, аграрної науки, економічної інформатики та кібернетики, економіки праці, державних і місцевих фінансів, історії народного господарства, картографії, державного та територіального управління й ін.

У свою чергу, наука про розміщення продуктивних сил збагачує їх власними категоріями й економічними характеристиками територіального розвитку. Особливе місце цієї науки в системі економічних дисциплін визначається тим, що саме вона оперує «прив'язаними» до певної території економічними даними. Через це і створюється можливість удосконалення територіальної організації виробництва та збільшення економічного ефекту від функціонування господарства конкретної області, міста, адміністративного району тощо. На сучасному етапі розвитку національної економіки посилення регіональної спрямованості реформ вимагає від кожного регіону максимізації економічної віддачі виробництва для досягнення добробуту країни в цілому.

Завданням науки в загальностратегічному вимірі є обґрунтування напрямів оптимізації розміщення продуктивних сил, підвищення економічної, екологічної та соціальної ефективності їхнього функціонування в

територіальних господарських системах, а також визначення перспектив пропорційно-збалансованого регіонального розвитку.

Основними проблемними завданнями сучасного розвитку національної економіки є:

- ефективно, із економічної та екологічної точок зору, використання компонентів природно-ресурсного потенціалу країни;
- збереження та примноження інтегрального людського (демографічного, інтелектуального та трудового) потенціалу України;
- мінімізація протиріч між існуючою індустріальною територіальногалузеву структурою господарського комплексу України та необхідністю створення конкурентної економіки з високою продуктивністю праці та гнучкою організацією виробництва через ефективну структурну трансформацію господарських комплексів;
- докорінне підвищення ефективності використання виробничоекономічного потенціалу регіонів;
- пристосування до умов глобалізації, відновлення традиційних євразійських господарських зв'язків та інтеграція до світового економічного простору;
- пріоритетний розвиток усіх видів інфраструктури (обслуговуючих галузей господарства) із особливою домінантністю на ринкової інфраструктури ринковій;
- істотне підвищення ефективності регіональної економіки з одночасним забезпеченням пропорційно–збалансованого регіонального розвитку.

1.2. Предмет і об'єкт дослідження розміщення продуктивних сил і економіки районів

Предметом науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку є виявлення законів, закономірностей і визначення принципів і факторів просторової (територіальної) організації продуктивних сил регіонів, їхнє сучасне і перспективне розміщення.

Об'єктом вивчення цієї науки виступають усі елементи просторової організації продуктивних сил регіонів: природо- і трудовресурсний потенціал, галузеві й міжгалузеві комплекси, територіальні форми організації продуктивних сил і системи господарювання, соціальна інфраструктура тощо. Таким чином, об'єктом вивчення науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку є продуктивні сили в конкретно-регіональному середовищі функціонування.

Продуктивні сили – це сукупність людських, матеріальних та інших силових елементів, суттєвою властивістю яких є створююча дія (діяльність). Сили, що беруть участь у створенні засобів і умов існування людини, забезпечують розвиток самої людини та середовища її проживання і є продуктивними.

Економічна оцінка дії продуктивної сили не обмежується лише певною участю у створенні товарів чи послуг, які задовольняють потреби людей абосупільства. Тут слід виходити зі змісту економічної доцільності діяльності, що полягає у створенні вартості та додаткової вартості (прибутку). У процесі виробництва створюються товари, вартість яких більша, ніж витрати на робочу силу та інші складові, на величину додаткової вартості. Кожен елемент продуктивних сил бере участь у створенні доходу. Величина їх продуктивного вкладу у зростанні доходу залежить від результативності (плодотворності) дії кожного елемента. Для виробництва дійсним джерелом вартості, в тому числі додаткової, є жива праця. Тому для зростання доходу важливо нарощувати вміння, підвищувати кваліфікацію, реалізовувати інші заходи, які позитивно впливають на продуктивну силу людини. Виробництво додаткового продукту становить матеріальну основу суспільства.

Сучасне наукове розуміння змісту поняття продуктивні сили містить перелік певних складових його елементів. До них відносять:

- предмети і знаряддя праці, населення;
- трудові та природні ресурси;
- виробництво і сферу обслуговування;
- галузеві та міжгалузеві комплекси;
- соціальну інфраструктуру;
- ринкову інфраструктуру;
- територіальні системи господарювання;
- систему суб'єктивних (людина) і речових елементів, які здійснюють «обмін речовин» між людиною та природою в процесі суспільного виробництва.

Цей перелік можна продовжити, але він включатиме ті ж самі елементи з більшою чи меншою їх деталізацією. Основними структурно-компонентними елементами продуктивних сил є людина та засоби виробництва, а також форми суспільної і територіальної їх організації.

Існує й інший підхід до визначення структури продуктивних сил. Так, за рівнем ускладнення і висхідного розвитку виділяють три їх форми:

- природні продуктивні сили, які характеризують найнижчий ступінь розвитку продуктивних сил і являють собою природну силу людини та природні засоби життя і праці людей;
- суспільні продуктивні сили, що виникли внаслідок розвитку суспільного і територіального поділу праці та особливостей і форм споживання. Суспільний і територіальний поділ праці, особливий характер розвитку особистого та суспільного споживання сприяли посиленню суспільної продуктивної діяльності, її результативності;
- загальні продуктивні сили, а саме: інтелектуальний потенціал. Завдяки йому вдосконалюються засоби виробництва, якими користується людина в процесі праці, і стає більш продуктивною її діяльність. Крім того, інтелектуальний

потенціал сприяє розкриттю нових властивостей природних тіл, особливостей дії різних сил природи і суспільства, збагаченню знань, найбільш повному оволодінню знаннями про природу і суспільство для використання їх у практичній трудовій діяльності.

1.3. Понятійний апарат курсу, зміст основних економічних законів і категорій РПС і регіональної економіки та їхній об'єктивний характер

Розвиток природи та суспільства характеризується наявністю багатоманітних і стабільних зв'язків і залежностей, які є виявом дії різних сил. Найбільш загальні та суттєві взаємозв'язки й залежності між явищами і процесами у природі та суспільстві називаються законами.

Закони відображають причинно-наслідкові зв'язки, тобто такі, у яких залежності між причиною і наслідком однозначні, у взаємодія різних сил (продуктивних і деструктивних) приводить до цілком імовірного наслідку, про який суспільству вже відомо або ще не відомо, якщо знання про сукупність сил, що взаємодіють недостатні.

Тому важливо постійно поглиблювати знання про сутність і особливості вияву дії різноманітних сил (природних і суспільних), їхні можливі наслідки для навколишнього середовища, людини, суспільства, економіки. Знаючи початковий стан процесу і закон його розвитку, можна правильно передбачити наслідок. Закони діють як сукупна сила, вияв дії якої незаперечний, а наслідок – однозначний, тому завдяки їм досягається найбільш точне передбачення (прогнозування) стану процесів.

В економічній науці термін «закон» використовується у випадках, коли встановлено істотні, тобто найбільш суттєві (глибинні) залежності між дією різноманітних сил та економічними наслідками їхньої взаємодії. Економічні закони відображають найзагальніші та стабільні зв'язки у сфері виробничих

відносин – у процесі суспільно корисної діяльності. Економічні закони – це необхідні та стійкі залежності між економічними явищами у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Вчені виділяють загальні закони розвитку природи та суспільства (закони діалектики), загальнонаукові закони для конкретної науки (наприклад, для економічної науки – це закони підвищення продуктивності праці, економії, часу, вартості, відповідності попиту і пропозиції), а також конкретно–наукові закони, які стосуються окремих галузей науки. Останні відображають особливості (ступінь) вияву загальнонаукових законів у конкретних економічних умовах і виступають як закономірності.

Таким чином, **закономірність** – це вияв дії загального економічного закону або законів у конкретних умовах. Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак не однозначну залежність, а ймовірнісну. Тобто наслідок дії різноманітних сил є передбачуваним, але точність такого передбачення матиме певне відхилення від реального.

Економічні закони та закономірності є відображенням сталих зв'язків і залежностей між силами, що взаємодіють а відтак, – необхідним теоретикометодо-логічним підґрунтям для вирішення практичних завдань. Знання та практичне застосування законів і закономірностей у господарській діяльності дають можливість використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимізувати економічну діяльність на національному та регіональному рівнях.

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їхнього застосування в різних сферах економічної діяльності. **Принципами** - називаються стисло викладені науковообґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають користуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку. За допомогою використання науково-

обґрунтованих принципів при вирішенні конкретних питань господарської діяльності реалізуються економічні закони і закономірності.

Розробка принципів, визначення їхнього змісту базуються на законах і закономірностях розвитку економічних систем країни чи регіонів з урахуванням дії конкретних факторів. Під чинниками розуміють сукупність аргументів (причин), які зумовлюють особливості розвитку певних економічних процесів у конкретному регіоні. Фактори поділяються на наступні групи: природно-ресурсні, демоекономічні, соціально-економічні, геополітичні й ін.

Чинники визначають кількісні та якісні характеристики видів господарської діяльності, впливають на її обсяги й напрями, визначення соціальних пріоритетів, є конкретним інструментом вирішення економічних завдань. Об'єктивна й усебічна оцінка дії факторів у кожному регіоні визначає специфіку функціонування його економічної системи.

Закони, закономірності, принципи і фактори завжди є об'єктивними, тобто відображають об'єктивну реальність. У сучасному суспільстві на формування і розвиток продуктивних сил найбільший вплив чинять наступні

загальні економічні закони:

- сталого розвитку продуктивних сил;
- зростання продуктивності праці;
- територіального поділу праці;
- економії робочого часу;
- суспільного поділу праці;
- концентрації виробництва;
- комплексного розвитку;
- адекватності виробничих відносин характеру та рівню розвитку

продуктивних сил.

При цьому все більшу роль відіграє закон сталого розвитку продуктивних сил як такий, що визначає стратегічний напрямок досягнення комплексного

розвитку економічного, соціального й екологічного складників регіональної господарської системи. Основна ідея сталого розвитку продуктивних сил полягає в посиленні соціального складника, забезпеченні раціонального природокористування, відтворенні ресурсної бази виробництва, реструктуризації господарського комплексу регіону в зв'язку з новими економічними умовами й соціальними умовами; ефективному використанні природного, людського та виробничого потенціалу. Стратегія сталого розвитку базується на концепції **екологізації** та **соціальної спрямованості** суспільних відносин.

Одним із основних понять, якими оперує наука про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку, є **поняття району та регіону**. Загалом, за оцінками сучасних дослідників, що є майже тотожними, ці терміни відображають два підходи до окреслення об'єкта дослідження науки з вивчення просторових аспектів економічної діяльності.

Так, **економіка районів** як один зі складників науки про розміщення продуктивних сил послідовно вивчає, з охопленням усіх без винятку територій країни, продуктивні сили економічних районів різних масштабних рангів і оперує терміном «район» як виділеною за сукупністю певних ознак територією, що займає чітке місце в системі таксономічного районування. У цьому разі така територія називається **економічним районом**. Економіка районів за змістом є близькою до економічної географії, однак має менш описовий характер і більш тяжі до економіки.

На відмінну від цього, **регіональна економіка** – інший складник науки РПС – вивчає тенденції та залежності функціонування суб'єктів господарювання в регіональному вимірі, оперує терміном «регіон», тобто територія, яка, на відміну від району, не обов'язково є таксономічною одиницею в системі територіального членування, що уможливорює певну свободу в окресленні його географічних меж. Термін «регіон» також вживається в українській регіонології на позначення економічного району середнього рівня (обласного рангу) з

метою відокремлення його від великого міжобласного інтегрального макромасштабного економічного району.

Виходячи з цього, у нашому контексті вживатиметься термін «район», коли йтиметься про конкретний економічний або інший район макромасштабного рангу. Твизначення «регіон» здебільшого вживатиметься на позначення економічного району рангу області, а також у випадках опису соціально-економічних процесів, не прив'язаних до конкретного місця, не заперечуючи, однак, і паралельного вживання цих термінів у якості синоніма до слова «географічна територія».

Загалом комплексна навчальна дисципліна «Регіональна економіка» використовує широкий спектр власних наукових термінів, а також запозичених із інших економічних дисциплін і сфер знань понять.

Контрольні запитання до теми 1

1. Що являється предметом регіональної економіки ? 2.
- Методи і завдання курсу «Регіональна економіка».
3. Основні етапи розвитку регіональної економіки як науки.

ТЕМА 2. Теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіональної економіки

Питання лекції

2.1. Теоретичні підходи до розміщення продуктивних сил. Основоположники теорії розміщення виробництва.

2.2. Економічні передумови розміщення продуктивних сил України.

2.3. Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил і галузей економіки.

Ключові поняття: Економічна географія. Процес економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил.

2.1. Теоретичні підходи до розміщення продуктивних сил.

Основоположники теорії розміщення виробництва

Питанням розміщення продуктивних сил люди займалися постійно. Навіть вибираючи місце під будівництво житла, урахувалася наявність умов для проживання, місця для роботи, можливість для навчання дітей, також забезпечення іншими потребами й запитами. Із розвитком суспільства потреби людей постійно змінюються, а розміщення продуктивних сил розглядається як динамічний процес, і наука про їхнє розміщення розвивається в тісному зв'язку з практичними потребами суспільства, але офіційно вона була оформлена науковими працями порівняно недавно.

Основою науки про розміщення продуктивних сил стала *економічна географія*, яка вивчає розміщення виробництва в цілому та його окремих галузей, суспільний і територіальний поділ праці й територіальну організацію господарства. Право на існування ця наука здобула завдяки працям М.В. Ломоносова. Спочатку вона мала довідковий характер, а на науковопізнавальну перетворилася з часом і стала фундаментом вивчення та розміщення продуктивних сил. Питанням розміщення продуктивних сил і ефективного використання всіх факторів виробництва (землі, фондів, людей), які завжди були в центрі уваги суспільства, займались теоретики і практики всіх країн світу. Багато науковообґрунтованих розроблених концепцій визнані суспільством і використовуються в господарській діяльності.

Значний внесок у розвиток цієї науки зробили іноземні вчені. Так, німецький вчений **Альфред Вебер** у 1909 році розробив "Теорію штандорта". У

книзі "Теорія штандорта промисловості" він **виклав концепцію, про те що промисловість розміщується на території країни за принципом найменших витрат**, і визначається трьома факторами: транспортними умовами, наявністю робочої сили й агломерацією (природними умовами). Це означає, що підприємство може ефективно функціонувати за наявності хорошого місця розташування, добре розвиненого транспортного сполучення та робочої сили як творця матеріальних благ. Ця концепція підтримується всіма науковцями і теоретиками, оскільки не може бути визнана хибною.

На Україні практичне застосування ця теорія знайшла при розміщенні цукрових заводів. У лісостеповій частині країни було побудовано 190 цукрових заводів, кожен із яких мав свою сировинну зону. Цукровий завод виступав центром збуту продукції для виробників. Це сприяло уникненню далеких перевезень цукрового буряка й отриманню дешевої продукції. При чому заводи будувалися в місцях із хорошими чорноземними ґрунтами і достатньою кількістю робочої сили. Завдяки цьому на Україні вирощувалося близько 50 млн т цукрового буряка й вироблялося понад 6 млн т цукру.

В 1926 р. **Йоган Тюнен** у книзі "Ізольована держава в її ставленні до сільського господарства і національної економії" **виклав концепцію побудови моделей розміщення сільського господарства концентричними колами довкола ринку збуту продукції**. Таким ринком, на його думку, виступало місто або велике переробне підприємство. Завдяки вдалому розміщенню можна було отримати найвищий прибуток. Ця ідея була втілена в Україні при організації овоче-молочних зон біля великих міст, обласних і промислових центрів.

У 1940 р. вчений **Август Льоша** у книзі "Географія розміщення господарства" доводив, **що єдиною метою при розміщенні підприємства має бути максимальний прибуток**. На його думку, отримання прибутку потребувало раціональної організації виробництва, ефективного використання всіх видів ресурсів. Домогти цього можна було добре знаючи основи і економіку виробництва, тобто це має бути економіст за фахом і покликанням. Завдання

економіста полягає не тільки в тому, щоб пояснити негативні моменти розміщення та ведення господарства й окремих його галузей, а й визначити шляхи їхнього подолання. Деякі рекомендації вченого використовуються і нині при розміщенні підприємств, визначенні факторів впливу на ефективність виробництва та ролі економічної служби на підприємствах.

Серед багатьох наукових теорій, що характеризують проблему розміщення продуктивних сил у країнах ринкової економіки, виділяється теорія **"географічного детермінізму"**, у якій географічне середовище розглядається як визначальний фактор розміщення й розвитку промисловості будь-якого регіону чи країни в цілому. Різновидом цієї теорії є так званий **"вульгарний географізм"**, сутність якого полягає в тому, що *визначальним для людського суспільства (зокрема розміщення продуктивних сил) вважаються природні умови*. Саме вони, на думку прихильників цього напрямку, формують структуру й розміщення виробництва, визначають економічні та соціальні особливості життя людей у різних кліматичних поясах планети Земля.

Засновником цієї теорії вважають американського дослідника **Елсворта Хентінгтона**, який у книзі "Характер рас у світлі впливу природного середовища, природного відбору й історичного розвитку" виклав концепцію про те, що *процес суспільного розвитку - це наслідок впливу природних сил*. *Він вважав, що характер суспільного ладу визначається рельєфом, кліматом, ґрунтами, рослинним і тваринним світом*. За його твердженням, під впливом природних елементів складаються риси господарського розвитку і навіть поведінка людей.

Ця теорія з'явилася не на порожньому місці, адже на практиці в африканських, американських і південноамериканських країнах (Судані, Конго, Бразилії й ін.) є окремі племена, які живуть як первісні люди.

У **постсоціалістичних країнах обґрунтування розміщення продуктивних сил базувалася на марксистській теорії**, у якій пріоритетне

значення надавалося способу виробництва та соціально-політичній організації суспільства. Із цієї причини у таких країнах переважало централізоване планування розвитку виробництва абсолютно в усіх галузях народного господарства. При чому формувався адміністративний механізм концентрації й розподілу ресурсів, продукції та фондів.

У цій теорії було багато й позитивних моментів, адже збалансовувався розвиток усіх галузей народного господарства. Після встановлення незалежності ми відійшли від адміністративно-командної системи управління економікою, не запропонувавши й не розробивши дієвого механізму переходу до ринкової економіки, унаслідок чого отримали значне зменшення обсягів виробництва продукції, безробіття і погіршення ефективності виробництва.

В Україні проблеми розміщення продуктивних сил були та залишаються в центрі уваги економічної науки й директивних органів. У країні діє **науковий центр із розміщення продуктивних сил**, в якому, використовуючи позитивні моменти всіх теорій, обґрунтовуються теоретичні положення раціоналізації територіального поділу праці, ресурсозбереження, економії витрат праці та фондів і досягається забезпечення стабільного розвитку.

Науковці центру беруть участь у підготовці програм розвитку всіх галузей народного господарства на перспективу як у регіональному аспекті, так і в цілому по країні.

У розробку теорій розміщення продуктивних сил вагомий внесок зробили українські вчені О. М. Алимов, К. Г. Воблій, С. І. Дорогунцов, М. І. Долішній, Ф. Д. Заставний, М. П. Пістун і багато інших.

2.2. Економічні передумови розміщення продуктивних сил України

Усе, що створено в державі, це результат багатовікової роботи суспільства зі створення умов для повної зайнятості трудових ресурсів і достатнього життєвого рівня населення.

При чому на різних етапах розвитку держави усе, що створювалося, обґрунтовувалося необхідністю і потребою суспільства.

Будівництво доріг, заводів, електростанцій, каналів та інше визнавалося таким, без чого неможливо було досягти необхідного розвитку та зберегти міць і достаток держави.

Вигідне географічне положення України, багаті мінеральні ресурси й висока густота населення спонукали до розміщення на території України значної кількості підприємств видобувної й чорної металургії, хімічної промисловості та військово-промислового комплексу.

Як наслідок на період проголошення незалежності в Україні видобувалося, від обсягів виробництва в СРСР 42 % залізної руди, 22 % вугілля, вироблялося 35 % металопродукції, 28,2 % електроенергії, 50 % продукції сільськогосподарського машинобудування, 80 % цукру та третина зерна, молока і м'яса.

На території України вироблялось близько 60 % продукції військовопромислового комплексу колишнього СРСР і понад 70 % її підприємств було залучено до виробництва продукції для збройних сил.

Це, звичайно, було позитивним явищем, оскільки така спеціалізація потребувала висококваліфікованої робочої сили, досягалася висока зайнятість населення і його належний життєвий рівень.

Із проголошенням незалежності України та розривом зв'язків із іншими країнами колишнього СРСР поряд із позитивними моментами, які виражаються в можливості створити таку державу за своїм ладом та формою, про яку бажав і мріяв її народ (97 % наших громадян проголосували в 1991 р. за незалежність), з'явилися і негативні: безробіття, зубожіння народу, понад 150 тисяч бездомних дітей та інше. Усунення цих явищ потребує значних матеріальних витрат із реформування всього народного господарства і, звичайно, часу. Дещо уже робиться в цьому напрямку, але темпи невтішні.

Згідно з Конституцією України основні напрямки державної економічної політики визначає вищий орган законодавчої влади - Верховна Рада України. Вона повинна затвердити концепцію розвитку й розміщення продуктивних сил усіх галузей народного господарства й окремих регіонів.

2.3. Етапи економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил і галузей економіки

Процес розміщення галузей народного господарства завжди обґрунтовується ще до початку складання певних планових документів річних і поточних планів. Такий процес був прийнятий у нашій країні, адже за основу при складанні планів приймається той стан розвитку промисловості та сільського господарства, який досягнуто в державі чи в окремому регіоні на певний час.

Процес економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил складається з наступних етапів:

- а) аналіз сучасного стану соціально-економічного розвитку та розміщення продуктивних сил і галузей виробництва;
- б) оцінка природних, економічних і соціальних передумо розвитку продуктивних сил;
- в) обґрунтування основних напрямків виробничої спеціалізації розвитку продуктивних сил;
- г) оцінка передбачуваних напрямків і пропозицій подальшого розвитку продуктивних сил.

Аналіз сучасного стану соціально-економічного розвитку та розміщення продуктивних сил і галузей виробництва

Перш за все аналізують рівень розвитку окремих підприємств чи регіонів за останні 10-15 років, установлюють відповідність досягнутого рівня розвитку

продуктивних сил економічним і природним умовам і ресурсам, виявляють диспропорції та негативні процеси та явища.

У процесі цієї роботи аналізують наступні показники:

- виробництво основних видів продукції в натуральних величинах (центнерах, тоннах та інших одиницях вимірювання);
- фондоозброєність, фондівіддачу, продуктивність праці в окремих підприємствах, галузях і по регіону;
- собівартість продукції, рентабельність виробництва, капітальні вкладення та зменшення частки ручної праці;
- особливості й канали реалізації продукції та канали поповнення оборотних засобів;
- соціальний розвиток, зайнятість і рівень життя населення. Для цього використовують показники рівня зайнятості, реальні доходи, структуру споживання продовольчих і непродовольчих товарів, забезпечення житлом, об'єктами культурно-побутового призначення, охорони здоров'я, освіти, дошкільними закладами;
- вивчають науковий потенціал (розміщення наукових закладів, відповідність їхньої виробничої спеціальності. Визначають чисельність і характеристику наукових кадрів і їхній можливий внесок у виробництво регіону);
- визначають диспропорції та недоліки в розміщенні продуктивних сил, виявляють резерви і можливості їхнього вдосконалення й розвитку.

Оцінка природних, економічних і соціальних передумов подальшого розвитку продуктивних сил При цьому вивчають:

- мінеральні й паливні ресурси оцінюють за даними про їхні запаси, вивчають обсяги видобутку та використання сировини;
- стан земельних угідь, якість землі, структуру земельного фонду, розподіл землі за формами власності, використання земельного фонду;

- водні ресурси оцінюють із урахуванням потреб населення й виробництва у воді згідно з нормами використання та фактичного її забору всіма категоріями споживачів. Обґрунтовують заходи щодо раціонального використання й охорони водних ресурсів;

- вивчають стан лісового фонду, його розміщення, якісну структуру. Установлюють можливу площу вирубок, використання деревини, перспективу розвитку й охорони лісових фондів;

- трудові ресурси оцінюють за даними демографічних показників (вікові категорії чоловіків і жінок, народжуваність і смертність). Потребу в трудових ресурсах для виробничої сфери визначають з урахуванням обсягів виробництва та змін у продуктивності праці, а для невиробничої сфери - за чисельністю населення, нормами його обслуговування. Передбачаються також витрати на підготовку та перепідготовку кадрів, можливу кількість безробітних або нестачу в кадрах.

При чому за всіма видами ресурсів складають спеціальні баланси, у яких враховують наявні ресурси, потребу в них і напрямки використання.

Обґрунтування основних напрямків виробничої спеціалізації та комплексного розвитку господарства При цьому:

- розробляють основні напрямки розвитку підприємств, передбачаючи розміщення виробництва, вирішення соціальних та економічних проблем;

- визначають структуру та спеціалізацію розміщення виробництва. Спеціалізацію визначають із урахуванням особливостей і оцінки природноресурсного потенціалу та соціально-економічних умов регіону;

- розглядають питання взаємопов'язаного розміщення підприємств різних галузей із перспективою регулювання територіальних комплексів;

- установлюють місця, у яких заборонене нове будівництво та розширення діючих підприємств;

- формують перелік найважливіших проблем, для розв'язання яких розробляються комплексні програми й інші методи регулювання.

При чому такі методи економічного обґрунтування розміщення виробництва розробляють лише на тих територіях, на яких є відповідні органи управління (підприємство, населений пункт, адміністративний район, область), а не регіональні.

Для того, щоб був позитивний результат від проведеної роботи, слід постійно давати оцінку ефективності передбачуваних напрямків і пропозицій щодо подальшого розвитку народного господарства.

Оцінка ефективності передбачуваних напрямів і пропозицій подальшого розвитку продуктивних сил

Постійно аналізуються показники розвитку і розміщення продуктивних сил, вивчаються темпи зростання виробництва у промисловості, сільському господарстві, будівництві, транспорті. Оцінюють економічний ефект від удосконалення організації продуктивних сил. Він визначається як натуральними показниками, так і зростанням національного доходу (прибутку). При цьому постійно слідкують за зростанням продуктивної праці, рентабельністю виробництва, окупністю капітальних вкладень, зниженням ресурсомісткості виробництва, рівнем зайнятості трудових ресурсів та рівнем життя населення.

Для більш ефективної роботи показники окремих підприємств і всього комплексу порівнюють із відповідними даними інших регіонів і країни в цілому.

У цій роботі основну роль мають відігравати статистичні органи, які постійно вивчають відповідні питання та публікують результати досліджень у спеціальних бюлетенях, забезпечуючи ними працівників адміністративних і господарських органів.

Процес економічного обґрунтування галузевого розміщення виробництва складається з наступних етапів:

- аналіз сучасного стану розвитку й розміщення галузі;
- визначення основних умов і чинників розвитку галузі й окремих підприємств на перспективу;
- визначення оптимального варіанта розміщення галузі.

На першому етапі здійснюється *аналіз сучасного стану розвитку і розміщення галузі*. Розраховуються наступні показники:

- забезпечення сировинними ресурсами (машинобудування - металом і комплектуючими деталями, видобувних галузей - запасами корисних копалин і необхідною технікою тощо);
- обсяг виробництва продукції в натуральному виразі (тоннах, метрах, кубометрах і т. д.) і вартісному вираженні (у гривнях);
- вартість сировини, матеріалів, палива й енергії, заробітної плати працівників;
- собівартість продукції й надходження від її реалізації;
- матеріаломісткості (витрати сировини та матеріалів на одиницю продукції);
- енергомісткості продукції (витрати енергії на одиницю продукції);
- капітальних вкладень (фінансові витрати на відтворення основних фондів - будівель, машин, устаткування, транспорту тощо), з виділенням коштів на розширення, реконструкцію, технічне переоснащення й нове будівництво;
- обсяг незавершеного будівництва та вартість невстановленого устаткування;
- приріст продукції на 1 грн капітальних вкладень;
- рентабельність виробництва продукції;
- продуктивності праці (кількість продукції, виробленої за одиницю праці й одним працівником);

- вартість основних фондів;
- фондівдачі (відношення кількості виробленої продукції до вартості основних фондів);
- фінансового становища галузі або окремих підприємств, кількості власних коштів або можливості фінансування за рахунок державного бюджету;
- співвідношення досягнутого рівня виробництва і потреб господарства в певних видах продукції;
- технічний рівень галузі (структура устаткування, вплив галузі на навколишнє середовище, виробництво нових видів продукції);
- забезпечення трудовими, паливно-енергетичними, мінерально-сировинними й іншими ресурсами;
- потреби галузі в перевезеннях;
- зв'язки з постачальниками та підрядниками.

На другому етапі здійснюється визначення основних умов і чинників розвитку галузі й окремих підприємств на перспективу. При цьому досліджують:

- потребу господарства чи ринку в певному виді продукції. Тому вибір обсягів виробництва слід узгоджувати з розвитком взаємозалежних виробництв;
- виробничо-технічні особливості та рівень науково-технічного прогресу галузі. Підприємства, які випускають однакову продукцію за різними технологічними процесами, характеризуються різними факторами розміщення. Наприклад, виробництво аміаку з природного газу розташовується біля магістральних газопроводів, а з коксового газу - коксохімічних заводів;
- ресурсний чинник. Різні галузі та їхні підрозділи відповідно до своєї специфіки виробництва не різняться за показниками енерго-, матеріало-, водо- і трудомісткості, які враховують витрати зазначених ресурсів на виробництво одиниці продукції;

- екологічний чинник. У зв'язку з посиленням вимог до збереження довкілля актуальним є зменшення негативного впливу виробництва на навколишнє природне середовище;

- транспортний чинник. Особливо важливий у період різкого подорожчання енергоносіїв. Раціональний радіус перевезення готової продукції і матеріалів розраховується за нормативами транспортних витрат на одиницю продукції з урахуванням відстані перевезень між окремими пунктами;

- виробничо-збутовий чинник. Обґрунтовуючи розміщення збутових зон, слід враховувати і те, що в реальному житті може виявляти значний вплив політичних і соціальних факторів. Тому пов'язані з цим обґрунтуванням розрахунки є лише теоретичними.

При розміщенні наукомістких виробництв враховують наявність у регіоні наукових центрів, висококваліфікованих кадрів та можливості їх підготовки.

Україна, будучи добре забезпечена трудовими ресурсами і значними запасами сировинних ресурсів, маючи високий науковий потенціал, відчуває дефіцит товарів народного споживання. Майже вся її територія є сприятливою для розміщення підприємств легкої та харчової промисловості, а також машинобудування. Під час вибору місця розташування нових підприємств потрібне використання територіальних балансів різних видів ресурсів:

1) забезпечення виробництва сировиною обґрунтовується балансовими і промисловими запасами ресурсів регіону;

2) забезпечення виробництва паливно-енергетичними, лісовими водними й земельними ресурсами здійснюється відповідно до територіальних балансів цих ресурсів з урахуванням плати за їхнє використання;

3) потреба у трудових ресурсах розглядається з урахуванням забезпечення ними як основного виробництва, так і інфраструктури на основі територіальних балансів трудових ресурсів.

У перспективі на вибір місця розташування виробництва найбільш впливатимуть ринок збуту продукції, податки та інші економічні чинники.

На третьому етапі здійснюється *визначення оптимального варіанта розміщення підприємства чи галузі*. При цьому розробляються декілька варіантів. Для всіх варіантів визначають обсяги й технології виробництва, капітальні вкладення, експлуатаційні витрати, які обчислюються за діючими нормативами. Оцінюють економічну ефективність різних варіантів із застосуванням різних методів економічних досліджень, найчастіше економікоматематичних методів із використанням обчислювальної техніки.

Критерії оцінки ефективності можуть бути різними: максимальний прибуток, зменшення витрат, певна собівартість продукції тощо.

Оптимальні варіанти доповнюють відповідними галузевими показниками рівня інтенсифікації виробництва: фондівіддача, рентабельність, продуктивність праці тощо. На основі обраного варіанта уточнюють отримані результати і приймають конкретні рішення про розміщення підприємства.

Контрольні запитання до теми 2

1. Поняття „закон” і „закономірність”.
2. Перерахуйте основні закономірності розміщення продуктивних сил.
3. Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил.
4. Перерахуйте групи факторів, що впливають на розміщення продуктивних сил.

ТЕМА 3. Економічне районування та територіальна організація господарства

Питання лекції

- 3.1. Сутність, функції та проблеми економічного районування.
- 3.2. Економічне районування України.

3.3. Територіальна організація продуктивних сил економічних районів України.

Ключові поняття: Економічний район. Територіальні виробничі комплекси. Районоутворюючі центри. Форми територіальної організації виробництва. Суспільно-політичний устрій. Адміністративно-територіальний поділ країни. Галузеве районування. Інтегральне економічне районування. Крупні (інтегральні) економічні райони. Середні (інтегральні) економічні райони. Малі райони (мікрорайони). Низові адміністративно-господарські райони.

3.1. Сутність, функції та проблеми економічного районування

У сучасному світі суспільне виробництво проводиться з постійним поглибленням територіального поділу праці. При цьому ускладнюється територіальна структура національної економіки, посилюється її регіональний складник, який зумовлює формування економічних районів різних рівнів. Процес формування економічних районів є об'єктивним. Він відбувається через формування відповідної певним регіональним передумовам господарювання територіальної організації продуктивних сил і структури виробництва. Таким чином, основою формування економічних районів є суспільний територіальний поділ праці, який формує виробничу спеціалізацію окремих територій, виробничі цикли і розвиток системи внутрішніх і міжрайонних зв'язків.

Об'єктивними передумовами формування економічних районів виступають наявні в регіоні:

- природні ресурси;
- особливості економіко-географічного розташування території;
- система розселення;
- чисельність населення;
- територіальна організація виробництва;

- виробничий потенціал;
- спеціалізація господарства;
- рівень господарського освоєння території.

На основі формування, виходячи з цих передумов територіально-виробничих комплексів з певною спеціалізацією господарства й організаційно-технологічною структурою виробництва (енерговиробничим циклом), і відбувається розвиток економічних районів. Завданням учених при цьому є визначення меж об'єктивно існуючих економічних районів.

В економічній і географічній науках існує кілька підходів до визначення поняття економічного району. у всіх них прослідковуються спільні ознаки: спеціалізоване господарство, його комплексність, територіальна цілісність, тісні внутрішньрайонні й міжрайонні економічні зв'язки, відносна повнота та замкненість виробничих циклів, особливості економіко-географічного положення. За загальноприйнятим визначенням П. М. Алампієва **економічний район** - це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з іншими частинами суспільним територіальним поділом праці.

Окрім зазначених передумов, на формування економічних районів впливають фактори трьох основних груп: економічні, природні й історичні. Основними з-поміж них є фактори економічного походження.

1. Головним районоутворюючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці.

2. Територіальні виробничі комплекси (ТВК) як сукупність однорідних або тісно пов'язаних між собою різних виробництв, розташованих на певній території.

3. Природні умови та ресурси як основа розвитку спеціалізованого господарства району та існування й розвитку інших компонентів продуктивних сил цієї території.

4. Особливості економіко-географічного розташування території району обумовлюють формування спеціалізації його господарства, характер і рівень розвитку економічних зв'язків.

5. Районоутворюючі центри – великі міста – економічні центри з потужним виробничим та інфраструктурним потенціалом. Зона районоформуючого впливу великих регіональних центрів охоплює групу адміністративних областей або територіально відокремлений анклав у межах економічного району. В Україні такими центрами є Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Вінниця, Сімферополь, Житомир і Чернігів.

6. Форми територіальної організації виробництва – промислові, інфраструктурні (транспортні, рекреаційні) й агропромислові райони, центри, промислові та транспортні вузли, локальні форми територіальної організації господарства регіону.

7. Суспільно-політичний устрій (унітарний або федеративний). В Україні суспільно-політичний устрій держави побудовано на засадах унітарності, але з певними елементами федерації, зокрема з існуванням внутрішньої автономії для АР Крим.

8. Адміністративно-територіальний поділ країни. У межах економічних, адміністративних і правових механізмів територіального управління й регулювання в полі адміністративно-територіального поділу країни функціонують як самостійні суб'єкти господарювання різних форм власності, так і окремі ланки господарських комплексів територій.

Згідно з науковими уявленнями економічне районування здійснюється за комплексом певних критеріїв і принципів. До основних з них належать:

- економічна цілісність;
- територіальна єднаність;
- чітковизначене економіко-географічне положення;
- одномасштабність у межах одного рівня ієрархії;

-наявність сформованого виробничого комплексу з яскраво вираженою спеціалізацією;

-економічне тяжіння до районоформуючого центру;

-непорушність меж адміністративно-територіального устрою.

Ураховуючи масштабний ранг України як територіального державного формування, площа якого є співвідносною з площею більшості європейських країн, але меншою територією країн субконтинентального рівня (Росії, Канади, США, Індії тощо), науковообгрунтованим є виділення на її теренах за об'єктивними ознаками двох типів економічних районів – глузевих та інтегральних за чотирма ієрархічними рівнями.

Галузеве районування вивчає особливості розміщення і проблеми розвитку окремих складників продуктивних сил і галузей виробництва (природно-ресурсне, агрокліматичне, промислове, агропромислове, демографічне районування).

Галузеві економічні, соціально-економічні й інші райони є складником загальних економічних районів. Галузеве районування посилює наукову обгрунтованість визначення території загальних економічних районів.

Інтегральне економічне районування розглядає всю сукупність продуктивних сил території як регіональний виробничий комплекс, в основі якого містяться наявні в цьому регіоні територіально-виробничі комплекси різних рівнів і ступенів сформованості.

Відповідно до ієрархії інтегрального районування виділяють чотири рівні економічних районів: крупні (макрорайони), середні (мезорайони), малі (мікрорайони) на низові економічні райони.

Крупні (інтегральні) економічні райони – це найбільші територіальні формування, які об'єднують кілька адміністративних областей або адміністративні області з автономною республікою.

Середні (інтегральні) економічні райони є підрайонами крупних економічних районів й окреслюються межами адміністративної області або автономної республіки.

Малі райони (мікрорайони) пов'язані з низовим адміністративногосподарським районуванням. Їхня територія відповідає території кількох адміністративних районів, окреслених у межах області. Територія малого району може охоплювати велике місто (наприклад, Київ, Одесу, Харків).

Низові адміністративно-господарські райони повністю охоплюють території адміністративних районів. Місто може розглядатися як низовий адміністративно-господарський район. Певна їхня кількість може виокремлюватися в межах великих міст.

Завданням економічного районування є створення теоретико-методологічної бази для цілеспрямованої територіальної організації народного господарства й обґрунтування раціонального розміщення виробництва в регіонах, удосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку територій країни в цілому.

Основними функціями економічного районування є:

- створення економічної основи територіального управління господарством регіонів;
- удосконалення територіальної структури господарства;
- формування й реалізація державної регіональної економічної політики;
- обґрунтування вибору доцільних варіантів розміщення компонентів продуктивних сил;
- обґрунтування розвитку територіально-виробничих комплексів;

- підвищення ефективності використання ресурсного, виробничого й науково-технічного потенціалу;
- сприяння аналізу, діагностиці та прогнозуванню регіонального розвитку;
- створення основи для розробки та реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, схем розвитку та розміщення продуктивних сил і розселення.

У світлі регіональної економічної політики держави та формування відповідної їй концепції нового адміністративно-територіального устрою країни з усією актуальністю постає питання удосконалення економічного районування. Так, у цьому контексті основними проблемними питаннями, які потребують теоретико-методологічного обґрунтування, є нижчевказані.

Питання про ранг бюджетотворчої територіальної соціально-економічної системи – ТСЕС) другого рівня. Таким чином, якщо нині бюджетотворною ТСЕС вищого рангу є країна в цілому, де на рівні державного народногосподарського комплексу формується бюджет, то бюджетотворною ТСЕС другого рівня є область. Крупний інтегральний економічний район свого бюджету на має. Унаслідок змін адміністративно-територіального устрою роль бюджетотворчої ТСЕС другого рівня може прийти в різних варіантах до:

а) території, яка дорівнює укрупненій області (охоплює приблизно півтори, або дві нинішні області);

б) території рангу економічного макрорайону.

Можливими є й варіанти незначного зменшення кількості областей (на 1-4), або їхнього фактичного збереження в існуючих кордонах із незначними змінами, які суттєво не позначаються на системному рангу обласної ТСЕС.

Друге питання стосується теоретико-методологічних і практичних проблем виділення економічних районів. Наразі територія Поліського та Південного районів відзначається в цілому не характерною для України взаємною відокремленістю складових територіальних частин. Так, Поліський

економічний район складається з двох територіальних відокремлених анклавів: Волинсько-Житомирського Полісся та Чернігівщини (Східного Полісся). У них є різними районоформуючі центри – м. Житомир і м. Чернігів. У Південному районі проблематичним є віднесення до нього території АР Крим з особливими передумовами господарювання та своїм районоформуючим центром – м. Сімферополь. Східний район, який охоплює територію української Слобожанщини, насправді за географічним розташуванням є ПівнічноСхідним, а щонайбільш східною областю України є Луганська (Донецького району). Проблематичне в сітці районування й положення Кіровоградщини, яка за природно-економічним потенціалом схожа на Центральний економічний район, але аж ніяк не на Придніпров'ям хоча й тяжіє до останнього за господарськими зв'язками. Вирішення цього питання можливе через постійне вдосконалення схеми районування України з урахуванням традицій районування нових здобутків економічної та географічної науки, а також сучасних тенденцій розвитку й розміщення продуктивних сил.

3.2. Економічне районування України

Економічне районування України за часів СРСР урахувало існування її господарства як складника народногосподарського комплексу союзної держави. У післявоєнні роки групою вчених під керівництвом академіка К. Г. Воблого було розроблено сітку районування з п'яти інтегральних економічних районів: Центрального (Київська (включаючи територію нинішньої Черкаської області), Чернігівська, Житомирська, Вінницька та Кам'янець-Подільська (тепер – Хмельницька); Південно-Східного (Сталінська (тепер Донецька), Ворошиловоградська (тепер Луганська), Дніпропетровська і Запорізька); Північно-Східного (Харківська, Полтавська, Сумська); ПівденноЗахідного (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська

(ліквідована, тепер частина Одеської); Західного (Львівська, Дрогобицька (ліквідована), Станіславська (тепер Івано-Франківська), Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька, Закарпатська. Крим на той час знаходився на правах області у складі РСФСР (Кримсько-Татарську АР було ліквідовано під час війни). На основі цієї сітки економічних районів і базується більшість розробок сучасного економічного районування України.

1957 року в зв'язку з переходом від галузевого до територіального принципу планування територіального розвитку та зі створенням так званих рад народного господарства (раднаргоспів) було затверджено нову сітку, яка складалася з економічних адміністративних районів. За цією сіткою на території України було виділено 11 економічних адміністративних районів.

У 1960 р. кількість економічних районів було збільшено до 14. По суті це були мезорайони середнього рангу. Проблемою укрупнення економічних адміністративних районів займався відомий український учений А. Т. Діброва, який у 1958 р. запропонував сітку з шести основних економічних районів більшого масштабного рангу (макрорайонів): Донбасу, Промислового Придніпров'я, Північно-Східного, Центрального, Західного, Причорноморського. Спираючись на ці та інші наукові дослідження, Держплан України укрупнив у 1962 р. економічні адміністративні райони і зменшив їхню кількість із 14 до 7.

Сітку означених районів склали:

- Донецький (Донецька і Луганська області);
- Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області);
- Київський (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська області);
- Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька області);

- Львівський (Львівська, Волинська, Рівенська, Івано-Франківська, Закарпатська області);

- Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська області).

Наведена сітка економічних районів більш об'єктивно відображала реально існуючі економічні райони України. Виняток становила лише Чернівецька область, яку пізніше цілком обгрунтовано віднесли до Карпатського економічного району. Указані райони до 1991 р. залишалися визнаними підрайонами трьох генеральних економічних районів, виділених в Україні в 1963р., унаслідок чого було затверджено сітку з 18 крупних економічних районів і одного середнього (мезорайону) – Молдавської РСР. За цією сіткою в Україні було виділено три мікрорайони (у загальносоюзному масштабному вимірюванні): Донецько-Придніпровський (у складі 8 областей); Південно-Західний (у складі 13 областей) і Південний (у складі 4 областей). Масштабний ранг цих районів був більшим за об'єктивно притаманний Україні як цілісному народногосподарському комплексу, але здебільшого відповідав потребам розвитку та розміщення продуктивних сил такої супердержави, як СРСР.

Ця сітка економічних районів проіснувала до 1990р. Після розпаду СРСР в умовах переходу України до ринкової економіки та самостійного економічного розвитку стара сітка крупних економічних районів утратила своє призначення. Вона не могла забезпечити більш диференційованого підходу до розвитку та розміщення продуктивних сил із урахуванням особливостей і відмінностей природних, історичних, економічних умов регіонів, існуючих на теренах України.

Ця сітка економічних районів використовувалася до 1991р., поки через розпад СРСР і перехід до самостійного економічного розвитку нагальною потребою стало окреслення нової сітки економічних районів, що відповідала б до потребам часу. Перші спроби нового економічного районування України виявилися не зовсім досконалими. За основу нового районування більшість

дослідників (з-поміж них відомі є, зокрема, розробки В. А. Поповкіна, О. А. Масляка, О. І. Шаблія, Ф. Д. Заставного тощо) тим чи іншим чином використовувала розробки групи К.Г. Воблого, які не втратили своєї актуальності через те, що за період індустріального розвитку України регіональна спеціалізація господарства не зазнала істотних змін. Однак, жодна зі схем районування не стала загальновизнаною економічною й економікогеографічною наукою.

Розробки з економічного районування, проведені в 90-ті роки за участю провідних вчених Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України під керівництвом С. І. Дорогунцова, завершилися у 1998 р. внесенням до проекту Закону України „Про Концепцію державної регіональної економічної політики” наступної сітки економічних районів України:

- **Донецький** (Донецька, Луганська області);
- **Придніпровський** (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- **Східний** (Полтавська, Сумська, Харківська області);
- **Центральний** (Київська, Черкаська області, м. Київ);
- **Поліський** (Волинська, Житомирська, Рівенська, Чернігівська області);
- **Подільський** (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
- **Причорноморський** (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь);
- **Карпатський** (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Після цього запропонована нова сітка економічних районів, що здебільшого відповідає основним науковим критеріям економічного районування, фактично не змінювалася, за винятком назви Причорноморського району, зміненої на Південний. Зазначена сітка інтегрального економічного макрорайонування використовується серед інших схем у більшості

економічних, наукових і навчальних закладах України. Наразі проводяться нові наукові пошуки з економічного районування України.

3.3. Територіальна організація продуктивних сил економічних районів України

Донецький економічний район має потужну вугільно-металургійну базу з розвиненим супутним виробництвом. Цьому сприяв комплекс природних і економічних передумов. У районі, який охоплює 8,8 % території та 15,3 % населення України, випуск товарів і послуг в економіці становить 19,4 %, у тому числі в промисловості 26,6 %, а обсяг створеної валової доданої вартості – відповідно 17 і 25,7 % (на початок 2000 р.). Тут зосереджений значний природно-ресурсний потенціал – 21 % потенціалу держави, зокрема: мінерально-сировинних ресурсів – 54,5 %, водних – 9,1, земельних – 7,4 і рекреаційних – 10,5 % (у грошовому вимірювання).

У Донецькому економічному районі, з точки зору врахування більшості природно-економічних чинників, які впливають на ефективність господарювання, території мають найкращі передумови для економічного розвитку. Ґрунти сільськогосподарського призначення характеризуються високою природною родючістю та забезпечують разом із сприятливими агрокліматичними умовами порівняно високу ефективність агропромислового виробництва. Мінеральний потенціал Донбасу складається з широкого спектра корисних копалин, потужного сировинного потенціалу паливно-енергетичного комплексу, що в поєднанні сприяє розвитку важкої промисловості, ПЕК (передусім Вуглепрому), різнопрофільного, у тому числі металомісткого машинобудування й металообробки, чорної металургії промисловості будматеріалів, АПК тощо. Досить сприятливі умови є в районі й для розвитку кольорової металургії, хімічного комплексу та переробних галузей АПК, розвиток яких, однак, знижений порівняно зі згаданими вище галузями спеціалізації. Ураховуючи специфіку природно-кліматичних умов регіону,

сільське господарство Донбасу спеціалізується на вирощуванні зернових (озима і яра пшениця, кукурудза на зерно) і технічних (соняшник) культур, а також овочівництві, виноградарстві і садівництві, особливо навколо великих міст.

Тваринництво представлено молочно-м'ясним скотарством, свинарством, вівчарством і птахівництвом.

Придніпровський економічний район. Територіальна організація продуктивних сил Придніпров'я зумовлена комплексом сприятливих природно-економічних передумов. Найбільш розвинена в районі багатогалузева важка промисловість. Агрокліматичні чинники сприяли розвитку багатогалузевого сільського господарства. Тут зосереджено 13,9 % території й населення держави, 17,9 % природно-ресурсного потенціалу країни (у грошовому еквіваленті), у тому числі мінерально-сировинних ресурсів – 30,6 %, водних – 12,7, земельних 14,4 і рекреаційних – 9,8 %. Структура ресурсів характеризується значним перевантаженням мінерально-сировинних і земельних ресурсів. Індекс загального природно-ресурсного потенціалу становить 1,29 (в Україні – 1,00). Виробничий потенціал району становить 17,9, трудові ресурси – 13,9 % загальнодержавного рівня. Водночас обсяг випуску товарів і послуг становить в економіці 18,6 %, у тому числі у промисловості – 24 %, створення валової доданої вартості – відповідно 16,5 і 23,2 %.

Основні проблеми щодо територіальної організації продуктивних сил у Придніпровському економічному районі пов'язані з удосконаленням галузевої й територіальної структури виробництва. Необхідно здійснити науково обгрунтоване обмеження спеціалізації на ресурсомістких галузях чорної металургії, хімічної та нафтохімічної промисловості. Мають розвиватися наукомісткі галузі машинобудування, легка та харчова промисловість. Назріла необхідність у прискоренні комплексного розвитку малих і середніх міст; використання сприятливих природних особливостей регіону в напрямі розвитку рекреаційного комплексу не лише для власних потреб, а й для потреб інших регіонів України.

Східний економічний район. Комплекс природо-економічних передумов сприяє розвитку багатогалузевої промисловості, особливо машинобудування, а також сільськогосподарського виробництва.

Східний район займає 13,9 % території України, тут зосереджено 10,5 % природно-ресурсного потенціалу (у грошовому еквіваленті) країни, у тому числі на мінеральні ресурси припадає 3,9 %, водні – 10,0, земельні – 14,6, лісові – 11,3 і рекреаційні – 10,7 %. Наявність земельних ресурсів зумовлює спеціалізацію області на сільськогосподарському виробництві (1,09 при 1,00 в Україні). Виробничий потенціал території за повною вартістю основних фондів становить 14 % загального обсягу України, а трудовий потенціал – 12,1 %. Водночас, випуск товарів і послуг дорівнює 13,2 %, а величина створення валової доданої вартості – 13,1 %.

У східному районі розвиток його продуктивних сил орієнтується на промислово-аграрну структуру економіки, щільною мережею економічних зв'язків пов'язаний із потужним виробничим і ресурсним потенціалом Донбасу, Придніпров'я та сусідньої Росії. Високою є природна родючість чорноземних ґрунтів. Наявна мінеральна сировинна база представлена як багатими залізнорудними родовищами, так і нафтогазоносним районом Дніпровсько-Донецької западини, а також нерудними корисними копалинами, у тому числі сировиною для хімічної промисловості. Порівняно багатий потенціал водного комплексу, помітний обсяг лісових ресурсів, близькість мінеральних рудних паливно-енергетичних родовищ, а також заготівельних виробництв Донецького та Придніпровського району є каталізатором розвитку промислового комплексу району, насамперед видобувних галузей, багатопрофільного машинобудування, хімічної промисловості та ПЕК. Сприятливі умови для розвитку АПК позначаються високою часткою харчової промисловості в галузевій структурі виробництва району.

Центральний економічний район. Природно-кліматичні й соціально-економічні передумови Центрального економічного району сприяють

розвитку багатогалузевого промислового та сільськогосподарського виробництва. Район займає 18,8 % території, тут зосереджено 11,9 % населення, 12,3 % трудових ресурсів і 12,6 % виробничого потенціалу, обсяг випуску товарів і послуг становить 15,5 %, а валової доданої вартості – 17,2 % її обсягу по Україні.

У районі зосереджено 7 % природно-ресурсного потенціалу країни, у тому числі мінеральних ресурсів – 1,1 %, водних – 6,6 %, земельних – 9,9 %, лісових – 8,6 %, фауністичних – 10,0 %, природно-рекреаційних – 9,6 %. У регіональній компонентній структурі переважають земельні й природнорекреаційні ресурси.

Для центрального району визначальним фактором промислового розвитку також є не високі показники природно-ресурсного забезпечення, а економічно вигідне розташування навколо великого регіоноформуєчого центра – міста Києва. Формування столичного промислового комплексу зумовлене здебільшого соціально-економічними факторами, насамперед, високою забезпеченістю висококваліфікованим промислово-виробничим персоналом і можливістю ефективної інтеграції науки й виробництва на базі потужного науково-дослідного потенціалу Національної академії наук. Превалювання нерудних за практичної відсутності мінеральних рудних копалин, невеликі запаси паливної сировини зумовлюють переважно неметаломістку спеціалізацію машинобудівного комплексу, високу частку виробництв АПК у структурі промислового виробництва, розвинену індустрію будівельних матеріалів. Сприятливими в Центральному районі є передумови для розвитку хімічної промисловості та лісового комплексу.

Удосконалення територіальної організації продуктивних сил в Центральному регіоні необхідно здійснювати шляхом розширення в м. Києві іта створення у м. Черкасах і прилеглих до них територіях технопарків із спеціалізацією на точному, сільськогосподарському машинобудуванні 9 м. на базі машинобудівельних підприємств, науково-технічних організацій і галузевих

навчальних закладів, а також харчової й легкої промисловості; подальшого розвитку сільського господарства з поглибленням на спеціалізації проміського типу; формування розвинених туристичного і рекреаційного комплексів, зокрема відновлення раніше існуючих і створення нових районів короткострокового відпочинку населення.

Південний економічний район. На розміщення продуктивних сил району, їхню територіальну організацію значно впливає вигідне географічне положення, зокрема вихід до Чорного моря, наявність комплексу корисних копалин, родючих земель.

Південний економічний район займає 18,8 % території, тут проживає 15,5 % населення країни, загальний обсяг випуску товарів і послуг становить 12 %, у тому числі промисловості – 9, сільського господарства – 14,6, транспорту – 19,4 %; частка створеної валової доданої вартості в цих галузях становить відповідно 13,0; 9,0; 14,9 і 19 %.

У районі зосереджено 15,6 % природно-ресурсного потенціалу країни (у грошовому обчисленні), зокрема мінерально-сировинні ресурси – 2,8 %, водні – 22,2, земельні – 20, лісові – 4,7, фауністичні – 20,5 і природно-рекреаційні – 27,4 %. У їхньому компонентному складі переважають земельні, водні та природно-рекреаційні ресурси. Індекс інтегрального показника природно-ресурсного потенціалу становить стосовно України – 1,33. У районі зосереджено 15,5 % трудових ресурсів і 14,6 % виробничого потенціалу країни.

У Південному районі передумови розвитку промисловості характеризуються певною специфікою, зумовленою приморським положенням його областей і розташуванням у найсприятливішій для господарювання кліматичній зоні України. За обмеженості мінерально-сировинної бази регіон має найсприятливіші передумови для виробництва різноманітної продукції АПК як харчових галузей, так і легкої промисловості. Сприятливими географічними факторами зумовлено розвиток суднобудування, корисні копалини району

забезпечують певний рівень розвитку хімічного комплексу, промисловості будівельних матеріалів і металургії. Ресурсна база розвитку ПЕК є обмеженою, а природно-економічні передумови розвитку машинобудівного комплексу зумовлюють його переважно неметаломістку спеціалізацію. Перспективи розвитку промислового комплексу району мають орієнтуватися на плідну економічну співпрацю з сусідніми регіонами, у тому числі – із зарубіжжям, для чого ця територія має винятково сприятливі економіко – географічні передумови.

Основні напрямки розвитку й територіальної організації господарського комплексу Південного економічного району: в Автономній Республіці Крим нова демографічна і трудовресурсна ситуація має використовуватися для посилення всього потенціалу сервісу й рекреаційної сфери; в Одеській області необхідно перепрофілювати екомісткі виробництва, передусім, хімічної та нафтохімічної промисловості, залучати до використання всі рекреаційні ресурси; особливої уваги потребує розвиток виробничої інфраструктури Одеського транспортнопромислового вузла та всієї рекреаційної зони; в Миколаївській області доцільно обмежити нарощування потужностей Південноукраїнської АЕС; у Херсонській області необхідно вдосконалити галузеву й територіальну структуру промислового виробництва шляхом поглиблення спеціалізації області на екофільних галузях машинобудування.

Подільський економічний район має комплекс природно-економічних передумов, що є найсприятливішими для розвитку агропромислового виробництва. Водночас розвиток промисловості, зокрема важкої, обмежений неостатньою мінерально-сировинною базою (крім природно-будівельних матеріалів і сировини для їхнього виробництва), первісною відсутністю паливної сировини. Розвиток електроенергетики (Хмельницька АЕС) сприяв економічному зростанню району.

Подільський район займає 10,1 % території України, тут зосереджено 8,4 % (у грошовому еквіваленті) природно-ресурсного потенціалу, зокрема: мінеральних ресурсів – 0,7, водних – 7,7, земельних (грунтових) – 14,3, лісових – 7,8 і рекреаційних ресурсів – 4,8 % країни. Із наведених даних стає очевидним, що особливо виділяються за питомою вагою земельні ресурси, що зумовлює високий ступінь спеціалізації району на сільськогосподарському виробництві (індекс 2,06 при 1,00 в Україні). Виробничий потенціал території з вартістю основних фондів становить 6,1 % загального обсягу в Україні, а трудовий потенціал – 8,9 % за такої ж концентрації населення.

Територіальна організація продуктивних сил у районі в найближчій перспективі матиме наступні пріоритети: досягнення територіальної збалансованості сировинних і переробних галузей агропромислового комплексу, поліпшення розселення населення та розвитку соціальної сфери, вдосконалення природокористування, нарощування виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, надання пріоритетну розвитку агропромислового, рекреаційного і туристичного комплексам.

Поліський економічний район. У Поліському районі зосереджено 16,9 % території, 10 % населення, 9,5 % трудових ресурсів і 7,5 % виробничого потенціалу України. Тут виробляється 14,6 % сільськогосподарської та 5,3 % промислової продукції країни. Загальний випуск товарів і послуг і частка створюваної тут валової доданої вартості складають по 7,9 %.

У Поліському районі зосереджено 10 % (у грошовому обчисленні) природно-ресурсного потенціалу держави, у тому числі: мінеральних ресурсів – 2,3 %, водних – 11,7, земельних – 13,2, лісових – 28,1, фауністичних – 15,7 і природно-рекреаційних – 8,2 %. У регіональній компетентній структурі питому вагу мають земельні, водні та лісові ресурси, що є одним із визначальних чинників напрямку спеціалізації господарського комплексу регіону.

Аналіз територіальної диференціації природно-ресурсного потенціалу України (індекси, грн/га) свідчить, що в Поліському економічному районі показник

інтегрального ресурсного потенціалу найнижчий – 0,59 (в Україні – 1,00), особливо це стосується мінерально-сировинних ресурсів – 0,19.

У Пільському районі природно-ресурсний потенціал, який характеризується бідністю мінеральних рудних копалин, порівняно низькою продуктивністю та якісними ознаками більшості ґрунтів земельного фонду, сприяє розвитку агропромислового виробництва та неметаломістких галузей промисловості, хіміко-лісового комплексу та будіндустрії, на деяких територіях – паливобудівних галузей (нафтогазодобувної та вугільної й торф'яної). Аграрно-промисловий комплекс Полісся є провідною галуззю господарства району, у якій представлена більшість галузей АПК. Спеціалізація сільського господарства: скотарство (молочно-м'ясного напрямку), льонарство, картоплярство з виробництвом зернової продукції. На основі переробки сільськогосподарської сировини тут функціонують молоко- і м'ясопромисловий, картоплепродуктовий, льонопромисловий спеціалізовані комплекси, а також додаткові: зернопродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний і виробництво хмелепродукції тощо. Для окремих територій Полісся господарювання характерними є граничні значення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу та мінімальні показники екологічного потенціалу, що відбилося, зокрема, в існуванні територій Чорнобильської зони відчуження, де господарська діяльність є забороненою законодавчо.

Основними завданнями територіальної організації продуктивних сил Поліського економічного району є здійснення територіальної регламентації господарської діяльності з урахуванням радіаційного забруднення території, реабілітація частини цих земель і залучення їх до господарської діяльності; поліпшення територіально-галузевої структури господарства, яка має відповідати екологічній безпеці праці; обмеження розміщення еконебезпечних

виробництв, підвищення у структурі виробництва частки наукомістких підприємств, зростання зайнятості в екобезпечній сфері.

Карпатський економічний район має комплекс природно-економічних передумов, що найсприятливіший для розвитку рекреаційного господарства, агропромислового виробництва, особливо плодоовочевого й виноградарськопромислового напрямів, а також деревообробної, гірничовідобувної й хімічної промисловості, окремих галузей машинобудування.

Карпатський район займає 9,4 % території України, зосереджує 12 % населення, 13,2 % трудових ресурсів і 9,6 % основних фондів. Водночас згальний обсяг випуску (товарів і послуг) становить 7,9 %, а обсяг створення валової доданої вартості – 8,8% від загального у країні.

Тут зосереджено 9,7 % (у грошовому обчисленні) природно-ресурсного потенціалу держави, зокрема мінеральних ресурсів – 4,1 %, водних – 20, земельних – 6,2, лісових – 33,7, рекреаційних – 18,9 і фауністичних – 3 %. Щодо територіальної диференціації природно-ресурсного потенціалу (грн/га), то інтегральний індекс його становить 1,04 (в Україні – 1,00), особливо вирізняються водні, лісові й природно-рекреаційні ресурси. Район відзначається дефіцит мінеральних і фауністичних ресурсів.

У Карпатському районі спостерігається порівняно обмежена ресурсна база розвитку промисловості. Проте найпотужнішим є потенціал лісових ресурсів Карпат в Україні. Основу мінерально-сировинної бази становлять переважно нерудні копалини: кам'яне вугілля, сірчані поклади, калійні солі, цементна сировина, вапняки, мінеральні води, нафта й газ, що в комплексі створило доволі сприятливі умови для АПК, хіміко-лісового та паливноенергетичного комплексу, промисловості будматеріалів, середнього та неметаломісткого машинобудування тощо.

Територіальна організація продуктивних сил району спрямовуватиметься на вдосконалення територіальної структури промислового виробництва за рахунок їхньої переорієнтації на середнє й точне машинобудування, розвиток хімічної, легкої та харчової промисловості та лісового господарства; раціональне комплексне використання місцевих мінерально-сировинних ресурсів; ефективне використання місцевих рекреаційних ресурсів, створення оздоровчо-туристичного комплексу загальноєвропейського значення; підвищення рівня зайнятості населення в напрямку зростання економічної діяльності в малих і середніх містах і селах району; розширення прикордонного співробітництва.

Особливістю державної політики щодо розвитку всіх економічних районів на перспективу є нагальна необхідність конструктивних змін в існуючій структурі господарського комплексу України й територіальних формувань, які входять до його складу, зокрема регіональних промислових економічних вузлів, у напрямку здійснення соціальної орієнтації економіки, прискореного розвитку обробних і переробних виробництв, які випускають кінцеву продукцію – продовольчі та непродовольчі товари для населення. Це дасть змогу поліпшити баланс територіальної організації продуктивних сил держави, її різнорівневих територіальних формувань.

Розвиток господарського комплексу України та її регіонів неможливий без радикальних змін у галузевих і територіальних пропорціях із урахуванням ринкових відносин виробників і споживачів, оптимальних зрушень у територіальному виробництві й територіальній структурі.

Удосконалення територіальної організації продуктивних сил усіх економічних районів необхідно здійснювати в наступних основних напрямках:

-забезпечити розвиток і розміщення продуктивних сил різних рівнів територіальних формувань шляхом мобілізаційних важелів економіки, зокрема досягнень науково-технічного прогресу й підвищення на його основі ефективності суспільного виробництва;

-сприяти комплексному розвитку господарства регіональних формувань різних таксономічних рівнів. Здійснювати комплексування продуктивних сил регіонів, побудову їхньої раціональної структури, що передбачає найефективніший поділ суспільної праці на території, який за конкретних умов забезпечує раціональну спеціалізацію, кооперування й територіальну організацію виробництва;

-прискорити розвиток регіонів-аутсайдерів, середніх і малих міст;

-підвищити рівень ефективності територіальної організації продуктивних сил шляхом прискорення та поглиблення процесу наближення виробництва до джерел сировини, палива і споживання продукції;

-забезпечити вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів різних таксономічних рангів, які мають природні й економічні передумови для наближення рівнів розвитку;

-забезпечити розміщення виробництва з урахуванням оптимальної інтеграції та розподілу праці у світовій системі господарства.

Підвищувати ефективність територіальної організації продуктивних сил необхідно здійснювати шляхом комплексного соціально-економічного розвитку всіх територіальних формувань, тобто їхній господарський комплекс має бути суворо збалансованим відповідно до можливостей оптимального природокористування за соціальними критеріями й інфраструктурою. Пріоритет слід надавати комплексному розвитку території за раціональної спеціалізації в загальнодержавному та внутрішньорегіональному поділі праці. Управління розвитком території необхідно здійснювати на основі державного регулювання й ринкових відносин. Підвищенню ефективності функціонування територіальних формувань сприятиме створення завершеної ефективної системи управління в межах адміністративно-політичної реформи у країні, яка наразі провадиться.

Контрольні запитання до теми 3

1. Основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, поясніть чому ?
2. Що являється основними чинниками економічного районування.
3. Назвіть сучасне мезорайонування України, в основу якого покладено мережу економічних районів.
4. Чим відрізняються процеси економічного районоутворення і економічного районування?
5. У чому полягає значення рівня розвитку продуктивних сил, як районообразуючого чинника?

ТЕМА 4. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах

Питання лекції

4.1. Поняття й сутність господарського комплексу країни, комплексності та комплексного розвитку продуктивних сил.

4.2. Основні складники господарського комплексу України.

4.3. Сутність і методологія оцінки економічного потенціалу господарського комплексу країни та регіону.

Ключові поняття: Структура суспільного виробництва. Соціально-економічна структура економіки. Організаційно-економічна будова економіки. Виробничо-технологічна структура економіки. Науково-технічна структура господарства. Фінансово-економічна структура економіки. Комплексний розвиток продуктивних сил. Виробничий комплекс. Інфраструктура.

4.1. Поняття й сутність господарського комплексу країни,

комплексності та комплексного розвитку продуктивних сил

Господарство країни в інтегральному вимірі розглядається вченими в теорії розміщення продуктивних сил як єдиний народногосподарський комплекс – система виробництва, обміну, розподілу і споживання, що склалася в межах нашої держави. Господарський комплекс характеризується основними ознаками економічної потужності, структури та наявністю системи зв'язків між окремими складниками. Його об'єднують в єдине ціле інфраструктура, системи розселення, державного та місцевого управління і зв'язку. **Інтегральним показником оцінки економічного потенціалу** господарського комплексу країни є валовий внутрішній продукт (ВВП). Але головну характеристику господарського комплексу дає **структура суспільного виробництва** – співвідношення між його галузями, що відображає господарські пропорції та стан суспільного поділу праці. Вона характеризується наступними основними пропорціями:

1) **відтворювальними** – між виробництвом засобів виробництва та виробничих послуг і споживчих товарів і послуг для населення, у використанні валового внутрішнього продукту на заміщення спожитих ресурсів основного капіталу й особисте споживання й накопичення;

2) **галузевими** – співвідношення у виробництві між різними галузями економіки;

3) **територіальними** – розміщення виробництва за окремими територіями країни;

4) **зовнішньоекономічними** – співвідношеннями між увезенням продукції з різних регіонів і вивезенням продукції різних галузей і районів у зарубіжні країни.

Структурні пропорції різного характеру відображають відповідні співвідношення між складниками господарського комплексу. На ґрунті вищезазначеного формуються:

- **соціально-економічна** структура економіки, яка характеризується формами власності на різні засоби виробництва;
- **організаційно-економічна** будова економіки, що визначається співвідношенням між різними формами організації виробництва;
- **виробничо-технологічна** структура економіки, яка відображає внутрішню організацію продуктивних сил у межах закінчених енерговиробничих циклів від добування сировини до випуску готової продукції;
- **науково-технічна** структура господарства, яка характеризується питомою вагою наукомістких та високотехнологічних виробництв і галузей;
- **фінансово-економічна** структура економіки, яка відбиває співучасть в економічному виробничому циклі галузей із повільним та швидким обігом капіталу, прибуткових і таких, що дотуються, галузей виробництва тощо;
- **територіально-галузева** структура продуктивних сил, яка показує відповідну галузеву будову пропорційно-цілісних територіальних комплексів економічних районів різних системних рангів.

При цьому одним із основних понять, які належать до структури суспільного виробництва, є галузь господарства – сукупність підприємств і організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі суспільного поділу праці.

Основним типом розвитку господарства країни є прогресивний комплексний (пропорційно-збалансований) розвиток. Він є одним із основних, базових і ґрунтовних понять економічної науки про розміщення продуктивних сил та економіку районів. Територіальна організація господарства, вивчення

якої становить собою предмет цієї науки, найважливішим своїм завданням вважає саме забезпечення комплексного розвитку продуктивних сил усіх територій країни. Нерозривно пов'язана з комплексним розвитком продуктивних сил і головна мета науки регіональної економіки, забезпечення максимально ефективного функціонування господарства регіонів задля якнайповнішого забезпечення потреб населення країни та всіх без винятку її територій у товарах і послугах.

Комплексність розвитку продуктивних сил у діалектичній єдності виступає поряд із достатньо протилежною їй за економічним змістом, але близькою за соціально-економічною сутністю, спеціалізацією господарства, яка формується під впливом територіального поділу праці. При цьому комплексний розвиток продуктивних сил виступає рушійною силою формування оптимальної для цих передумов господарювання спеціалізації регіонального виробництва.

Комплексний розвиток продуктивних сил – це заснований на раціональній спеціалізації економічно ефективний тип розвитку продуктивних сил, який характеризується взаємопов'язаністю, пропорційністю, збалансованістю поєднання галузей, виробництв і споживачів в економічному циклі, раціональним ресурсоспоживанням та оптимальною щодо цього територіальною організацією економічної діяльності.

Сучасна регіональна економічна наука виділяє різні види комплексів, при чому останні можуть стосуватися різних складників територіальної соціально-економічної системи. Зокрема, виокремлюються інтегральні природно-ресурсний, соціальний і виробничий комплекси, які загалом відповідають трьом основним складникам територіальної соціально-економічної системи. У кожному з таких інтегральних комплексів можуть бути виділені ієрархічні підкомплекси нижчих системних рангів, наприклад, мінерально-сировинний чи рекреаційний підкомплекс у

природноресурсному, культурно-освітній підкомплекс – у соціальному, АПК – у виробничому комплексі.

Інтерес викликає питання про існування територіально-господарського комплексу "мінімального", найнижчого рівня. Із різних точок зору такими підкомплексами можуть бути або низові територіальні утворення поселенської мережі (селища, села), або навіть окремі господарства – учасники суспільного виробництва. Враховуючи достатньо високий сучасний рівень розвитку продуктивних сил, у розвинених країнах невеликі господарства цього низового виробничого рівня насправді можуть мати практично всі ознаки комплексів, оскільки включають елементи виробництва, а також виробничої, соціальної, а з розвитком інформаційномережових технологій – і ринкової інфраструктури.

У конкретно-регіональному вимірі комплексний розвиток продуктивних сил стає основою ефективного функціонування територіальних відтворювальних систем економічних районів різних географічних масштабних рангів.

При цьому комплексний розвиток економічного району передбачає різносторонній, пропорційно взаємопов'язаний розвиток усіх галузей господарства, що може забезпечити швидкі темпи зростання його продуктивних сил і високий рівень ефективності виробництва. Комплексний розвиток виробництва можливий при оптимальному розміщенні його щодо сировинних і трудових ресурсів, районів збуту продукції через досягнення максимального зниження витрат на виробництво продукції, що сприятиме економії витрат суспільної праці, зниженню собівартості продукції у виробника. Тобто питання комплексності розвитку економічних районів різних таксономічних рангів є важливим чинником, що формує економічну незалежність України.

Збалансованість розвитку території – це один із аспектів проблеми досягнення комплексності розвитку району, історичний і соціально обумовлений процес як динамічна реакція на зміну економічної ситуації. Мета

збалансованого розвитку регіону – це ефективне господарювання із забезпеченням соціальних та екологічно комфортних умов життєдіяльності населення. Пріоритетність природоохоронних заходів і соціологізація виробництва є основними критеріями ефективності розвитку, при чому остання повинна постійно підтримуватися всією системою правових і матеріально-фінансових відносин, а коригуватися — згідно з розвитком продуктивних сил. Досягнення збалансованого економічного, соціального й екологічного розвитку регіонів потребує перебудови всієї системи економічних відносин із урахуванням соціально-економічних і природних особливостей економічних районів. Для впровадження цього положення необхідно ввести поняття *ефективна віддача районної економіки*, що означає доцільне забезпечення потреб територій на основі раціонального господарювання, науковообґрунтованого використання ресурсів і можливостей міжнародної інтеграції господарств. Кінцевим виміром комплексного розвитку економічного району є в будь-якому випадку рівень якості життя його населення.

Комплексний розвиток і раціональна спеціалізація відповідають головній вимозі господарювання – досягненню в інтересах суспільства найвищих результатів за мінімальних витрат. У період розбудови ринкової економіки ідея комплексного (пропорційно-збалансованого) розвитку не втрачає важливості для економіки взагалі й індикативного планування зокрема. Спеціалізація залишається однією з основних засад розвитку району і впливає на формування комплексу його господарства. Очевидно, що в умовах формування ринкового економічного середовища розміщення продуктивних сил здійснюватиметься за тими принципами, що забезпечують найбільший економічний і соціальний ефект за мінімуму витрат.

Функційна структура економічного району будь-якого рангу виявляє себе через поєднання внутрішніх властивостей його частин, компонентів і явищ. Однією з важливих ознак комплексно-пропорційного розвитку території

району є пропорційний розвиток видів і галузей діяльності людини. Згідно з теорією комплексного розвитку, за своєю функцією вони поділяються на головні, базові, супутні, додаткові, місцеві, обслуговуючі.

Головні галузі, або види діяльності, формують функційний профіль району, можуть визначати його контур і межі.

Базові галузі або види діяльності постачають сировину й паливо головним та іншим видам діяльності, окремі з яких можуть набувати риси головних.

Супутні галузі визначають побічні гілки головних виробництв, базуючись на переробці та використанні сировини та відходів виробництва.

Саме вони є важливими для комплексності регіону.

Додаткові види діяльності (або виробництва) не пов'язані з головними, але за певної економічної ситуації можуть посідати їхнє місце.

Місцеві виробництва (види діяльності) задовольняють потреби населення, активно впливають на рівень його життя і можуть бути опосередковано пов'язаними з іншими галузями чи залежати від галузей спеціалізації регіону.

Обслуговуючі галузі виконують важливі функції постачання електроенергії, тепла, води, будівельних матеріалів, виконання ремонтних робіт, перевезення, послуг науки, культури, охорони здоров'я. Ці галузі здебільшого належать до виробничої та соціальної інфраструктури й посилюють можливості комплексного розвитку регіону.

Галузі, у яких коефіцієнт локалізації та виробництва продукції на одного жителя перевищує одиницю і продукція яких значною мірою вивозиться за межі регіону, належать до галузей виробничої спеціалізації регіону.

Комплексний розвиток передбачає розмежування сфер та інструментів економічного механізму держави як на загальнонаціональному, так і на

регіональному рівнях. Власне, держава має формувати конкретні параметри економічної поведінки господарюючих суб'єктів, сприяти комплексному розвитку регіону та всього господарства. Засіб регулювання є створення правової бази з дотримання економічної політики.

4.2. Основні складники господарського комплексу України

Господарський комплекс України складається з таких основних підрозділів суспільного виробництва, як виробничий комплекс, виробнича, соціальна та ринкова інфраструктури, а також інституційна інфраструктура.

Виробничий комплекс як складник частина національної економіки становить цілісну сукупність підприємств виробничого спрямування, поєднаних між собою елементами виробничої інфраструктури та організаційною системою управління господарством. При цьому сама національна економіка може розглядатися як система, сформована учасниками економічного циклу суспільного виробництва, які виробляють товари та послуги, а також беруть участь у їхньому обміні, розподілі та споживанні в межах країни. Інтегральним показником оцінки економічного розвитку національної економіки є валовий внутрішній продукт (ВВП), який характеризує рівень розвитку продуктивних сил країни, особливості його структури, ефективність функціонування окремих галузей, рівень участі країни у світових інтеграційних процесах. У регіональному вимірі інтегральним показником економічного розвитку є виробництво валової доданої вартості (ВДВ). Виробничий комплекс країни є основною ланкою економіки, яка виробляє товари, а виробнича інфраструктура надає значну, а в окремих регіонах і переважну, частку послуг. Виробничі комплекси виділяються за організаційно-економічними та виробничо-технологічними ознаками. Інституційна структура значно впливає на ефективність функціонування виробничого комплексу.

Виробничий комплекс характеризується **структурою матеріального виробництва**, тобто співвідношенням між його галузями, яке відображає господарські пропорції та стан суспільного поділу праці у сфері виробництва товарів. Структура виробництва визначається як натуральними, так і вартісними показниками (валовий внутрішній продукт, валова додана вартість, кількість зайнятих, вартість основного капіталу). Вона характеризується галузевими, територіальними, відтворювальними пропорціями, а також пропорціями міжрегіонального товарообміну. Основою виділення виробничих комплексів є сукупність галузевих пропорцій суспільного виробництва.

Виробничий комплекс - складник сфери виробництва товарів і деяких виробничих послуг, включаючи види виробничої діяльності, які створюють матеріальні товарні блага (промисловість і сільське господарство). Його обслуговує виробнича інфраструктура (наука та наукове обслуговування, будівництво з супутніми галузями, матеріально-технічне постачання, складське господарство, заготівлі, транспорт і зв'язок із обслуговування матеріального виробництва).

Інші галузі, пов'язані з товарним виробництвом (торгівля, побутове обслуговування, громадське харчування), а також сукупність галузей господарства, які здійснюють функції з надання послуг населенню (житловокомунальне господарство, громадський транспорт і зв'язок із обслуговування населення, освіта, охорона здоров'я, культура і мистецтво) належать до **соціальної інфраструктури** країни.

Окремо виділяються за функційними ознаками **інституційна** (державна організаційно-управлінська) **інфраструктура** – це органи управління, судової влади, внутрішніх справ і оборони, а також **ринкова інфраструктура** – як сукупність галузей, що обслуговують ринкові відносини і об'єднують заклади кредитування, фінансування і страхування підприємств і населення. Теорію і практику функціонування цих галузей вивчають відповідно наука державного управління, юриспруденція та наука про фінанси.

За галузевою ознакою виробничий комплекс структурно поділяється на добувну й обробну промисловість і аграрно-промисловий комплекс.

Провідною ланкою виробничого комплексу є **промисловість** – найважливіша галузь виробництва, яка включає підприємства, що здійснюють видобуток і заготівлю природної сировини, виробництво засобів виробництва і предметів споживання. Промисловість є основною трудопоглинаючою галуззю товарного виробництва, її розвитку загалом зобов'язаний розвиток інших галузей господарства. За характером виробництва і предметів праці промисловість, у свою чергу, поділяється на видобувні й обробні галузі. Видобувна промисловість об'єднує галузі, зайняті видобуванням сировини з компонентів природних ресурсів. Обробна промисловість як сукупність галузей промисловості, підприємства яких обробляють і переробляють сировину й матеріали, включає більшість виробництв, які створюють товари, готові для споживання. Видобувна промисловість іноді називається сировиною. Структура промисловості України може бути представлена в генералізованому вигляді чотирма великими міжгалузевими комплексами: паливно-енергетичним, металургійним, машинобудівним та хімічним.

Особливе місце посідає промислове виробництво товарів із сировини сільськогосподарського походження. Це виробництво, разом із сільськогосподарським, виділяється в окремий **аграрно-промисловий комплекс**. Важливою особливістю територіальної структури виробничого комплексу є формування його територіальної організації, основними елементами якої виступають:

- **промисловий (агропромисловий) район** – інтегральний район із переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я й ін.);
- **промисловий (агропромисловий) вузол** – зосередження на обмеженій території (рангу територіально-господарського підрайону, міської агломерації) виробничо-технологічного територіального поєднання

підприємств, що склалося історично або формується й на цей час. В Україні розвиваються понад 70 промислових вузлів. Найбільшими є Донецько-Макіївський, Київський, Запорізький, Харківський, Дніпропетровсько-Дніпродзержинський вузли;

- **агропромисловий куц** – специфічна локальна форма організації аграрно-промислового виробництва, яка характеризується компактним розміщенням на невеликій території агропромислових пунктів і центрів із їхніми сировинними зонами;

- **промисловий (агропромисловий) центр** – місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств, і які складають спеціалізовану містоутворюючу галузь;

- **промисловий (агропромисловий) пункт** – поселення разом із промисловим підприємством, яке виникло при ньому (наприклад, селище міського типу, населення якого працює на електростанції, хутір із лісопильним підприємством).

У структурі виробничого комплексу особливу роль відіграють **виробничо-інфраструктурні галузі**, які забезпечують базові галузі виробництва виробничими послугами. У суспільному виробництві виробнича інфраструктура забезпечує економічно ефективний, швидкий і якісний прискорений процес обігу та споживання. Характеризуючи виробничу інфраструктуру, насамперед, слід підкреслити постійно зростаючу роль **науково-інформаційної галузі** виробництва, яка розглядається як специфічний складник інвестиційно-будівельної інфраструктури. Основними центрами та регіонами, де розміщені галузі виробництва й інші центри економічної ділової активності, стали території з передовою наукою та освітою (Київський, Львівський та Одеський регіони, Східний економічний район, Придніпров'я, Донбас тощо). Територіальне поєднання освіти, науки, наукомістких виробництв нині є типовим для великих столичних агломерацій і провідних промислових районів. Перспективною формою територіальної організації

науково-виробничих комплексів є технополіси – цілеспрямовано сформовані зони ділової та наукової активності, у яких поєднуються фінансово-кредитні заклади, науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади та наукомісткі промислові підприємства, що взаємодіють поміж собою. Основою науково-технічного розвитку країни є науково-технічний потенціал, тобто сукупність усіх засобів науково-технічної діяльності та її ресурсів.

До виробничої інфраструктури входить також **будівельний комплекс** – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових організацій, які забезпечують будівництво. До складу будівельного комплексу включені такі галузі, як будівництво, промисловість будівельних матеріалів, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

У промисловість будівельних матеріалів входять виробництво стінових матеріалів, цементна промисловість, видобуток і первісна обробка мінеральнобудівельних матеріалів, склоробна промисловість, виробництво облицювальних, оздоблювальних матеріалів і санітарно-технічних виробів. Розміщення промисловості будівельних матеріалів визначається переважно обсягами будівельно-монтажних робіт за економічними районами та наявністю сировинного фактору. В останньому випадку розрізняють галузі переважно сировинної орієнтації: первинну обробку природних будівельних матеріалів (граніту, мармуру, бутового каменю й ін.), виробництво цементу, цегли, азбоцементних і шиферних виробів, вогнетривких матеріалів, скла, керамічних труб, гіпсу, вапна й ін., а також галузі, орієнтовані здебільшого на споживача, якими є виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, м'якої покрівлі, санітарно-технічних виробів та ін. Найпотужнішими центрами промисловості будівельних матеріалів є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Виробництво будівельних конструкцій і деталей включає підприємства з виготовлення збірного залізобетону та залізобетонних конструкцій, які тяжіють до великих промислових центрів і вузлів, населених пунктів зі значним обсягом

житлового і цивільного будівництва (основними з них є Харківське, Львівське, Криворізьке, Луганське та Сумське), домобудівні комбінати (найбільш потужні зосереджені в Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі), а також виробництво будівельної цегли, розміщення якої орієнтується на споживача. Великі центри виробництва будівельної цегли – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Чернігів, Івано-Франківськ, Слов'янськ, Бахмут тощо.

Галузь капітального будівництва України характеризується тривалим виробничим циклом, нерухомими територіально закріпленими об'єктами, які зводяться (промислові будинки, житлові будинки, електростанції, трубопроводи тощо), а також високою залежністю виробництва від природногеографічних умов. У процесі галузевої спеціалізації виділились окремі види будівництва: промислове, комунікаційне, житлове, водогосподарське, військове й ін. Найважливішими факторами, за якими обираються райони та пункти будівництва, є сировинний, трудовий, паливно-енергетичний, водний, кліматичний, фактор рельєфу та сейсмічності тощо.

Особливий сектор економіки – **соціальний комплекс** держави як сукупність галузей виробництва та видів діяльності, що безпосередньо забезпечують потреби головною продуктивною силою – людиною, а в регіональному вимірі – усього населення цієї території. Соціальний комплекс складається з двох доволі різних один від одного секторів господарства: соціально-інфраструктурних галузей і виробництва товарів народного споживання.

Соціальний комплекс характеризується регіонально-орієнтованим типом розвитку, оскільки пов'язаний із забезпеченням потреб людей, місцезнаходження яких об'єктивно прив'язане до певної мережі розселення.

Основними цільовими функціями соціального комплексу є:

- забезпечення життєдіяльності людей, створення умов існування та відтворення робочої сили;

- забезпечення цілісності регіональної соціально-економічної системи;

- забезпечення основних демократичних свободи людини (право на життя, житло, освіту, охорону здоров'я, свободу слова, соціальне забезпечення на випадок втрати працездатності);

- забезпечення певного рівня соціально-економічного розвитку регіону:

- забезпечення продуктивної зайнятості;
- підвищення продуктивності громадської праці;
- зниження витрат сукупного робочого часу;
- забезпечення тривалого періоду працездатності;
- формування освіченого й висококваліфікованого кадрового потенціалу розвитку економіки;

- створення умов оптимізації міграційних потоків населення;
- створення умов збалансованого розвитку сільської та міської мереж розселення.

В останні кілька десятиліть економічна наука оперувала наступною загальноприйнятою класифікацією галузей соціального комплексу:

- матеріально-побутові – торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство;
- соціально-культурні – охорона здоров'я, освіта, наука, культура, туризм, фізична культура і спорт, рекреаційний комплекс;
- виробництво товарів народного споживання.

Із сучасної точки зору така класифікація має достатньо формальний характер, оскільки поняття культурна галузь сфери послуг можна застосувати не тільки до галузей другої групи, а й до торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування та житлово-комунального господарства у зв'язку з об'єктивним існуванням таких категорій, як культура харчування, культура споживання, культура обслуговування; аналогічно – культура виробництва,

стосовно будь-якого виробництва товарів і послуг. Таким чином, належність культури є обов'язковою для будь-якого елемента механізму організації соціального й економічного життя держави та населення. Використання ж терміна "культурна" на позначення галузей сфери послуг тільки другої групи є дискримінаційним стосовно галузей торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування та житлово-комунального господарства, у діяльності яких відсутність елемента культури є неприпустимою. Тому, довалі придатною видається розповсюджена в останні роки для найменування галузей другої групи назва "соціально-духовна сфера". Іноді до неї (об'єднуючи з культурою) включають релігію як особливу, духовну форму існування культурного здобутку народу.

Таким чином, пропонована класифікація галузей сфери послуг виглядатиме в наступний спосіб:

- ринкові (автономні) – торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, туризм, дохідні об'єкти рекреаційного комплексу;
- неринкові (бюджетні) – охорона здоров'я, освіта, наука, культура, фізична культура і спорт, об'єкти рекреаційного комплексу, що вимагають державного/регіонального (місцевого) фінансового втручання.

Ринкові об'єкти соціальної інфраструктури (підприємства торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, комунального господарства) наразі фінансуються за рахунок самозабезпечення шляхом надання платних послуг споживачам. Виключення можуть становити підприємства, що надають послуги соціально незахищеним прошаркам населення, або безкоштовно за пільговими тарифами з наступною компенсацією витрат з місцевого бюджету.

Неринкові об'єкти соціальної інфраструктури (установи охорони здоров'я, освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту) фінансуються

переважно з місцевих бюджетів, однак можуть надавати і платні послуги споживачам у межах переліку, затвердженого місцевими органами влади.

Ринок житла і споживчих товарів (послуг), що надаються підприємствами торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування безпосередньо, взаємодіє з ринком робочої сили, оскільки наявність ринку житла за відсутності інституту прописки, свобода економічної діяльності у підприємств сфери послуг уможливує працевлаштування незайнятого населення, що, в свою чергу, забезпечує стійкий купівельний попит на споживчі товари/послуги та житло. Так утворюється «ланцюгова реакція» розвитку мережі підприємств сфери послуг, ринку житла, з одного боку, і постійне працевлаштування населення, – з другого.

Розвиток і розміщення підприємств та організацій соціального комплексу мають низку характерних рис, пов'язаних із тим, що вони обслуговують потреби людини, обмежені природною необхідністю підтримання її життєдіяльності. Тому при їхньому розміщенні та розвитку має виконуватися правило відповідності функціонування закладів соціального комплексу науково обґрунтованим нормам та нормативам їхньої діяльності.

Концептуальною засадою галузей соціальної сфери має стати максимальна реалізація переваг ринкової економіки. Насамперед це стосується матеріально-побутових галузей, а впровадження ринкових відносин у соціально-культурній сфері має відбуватися за гарантованої підтримки держави, зважаючи на їхню провідну роль в обслуговуванні життєво-важливих потреб населення.

4.3. Сутність і методологія оцінки економічного потенціалу господарського комплексу країни та регіону

Із точки зору сучасної економічної думки поняття економічного потенціалу господарського комплексу характеризується як складна комплексна категорія, що має соціально-економічний, економіко-історичний та еколого-економічний характер. Так, поняття "потенціал" становить похідну від латинського "*Potentiā*" – сила і характеризує у найбільш широкому розумінні сукупні можливості виробничої діяльності всіх продуктивних сил суспільства.

Упродовж різних історичних етапів функціонування продуктивних сил поняття економічного потенціалу включало різні набори складників, серед яких останнім часом в обов'язковому порядку враховувалися потенціал природних ресурсів, потенціал людських ресурсів і потенціал виробничих потужностей галузей суспільного виробництва. Загалом економічний потенціал із традиційної точки зору характеризувався як сукупний ресурсний потенціал виробничо-економічної діяльності – як сукупна продуктивність природних, людських і матеріально-виробничих ресурсів [див. (1)]. При цьому економічний потенціал обраховувався, як проста сума складників:

$$EP = P_{\text{пр}} + P_{\text{лр}} + P_{\text{мвр}}, \quad (4.1)$$

де EP – економічний потенціал;

$P_{\text{пр}}$ – потенціал природних ресурсів – продуктивність природних ресурсів;

$P_{\text{лр}}$ – потенціал людських ресурсів – сукупна здатність до праці людей – учасників виробництва;

$P_{\text{мвр}}$ – потенціал галузей матеріального виробництва (промисловості та сільського господарства) й інфраструктури – їхня здатність до виробництва товарів і послуг.

Таке трактування економічного потенціалу було притаманним суспільновиробничій формації так званого "індустріального суспільства". При цьому, однак, практично мало враховувалося багатоаспектна економічна діяльність у сфері нематеріального виробництва. Тому сучасна економічна

наука використовує розширене поняття економічного потенціалу, враховуючи, крім зазначеного, наступні додаткові аспекти: функціонування потенціалу наукової (інформаційно-технологічної) сфери, соціальної інфраструктури, ринкової інфраструктури, еколого-економічні, суспільно-географічні та суспільнополітичні фактори розвитку суспільства.

Враховуючи структурну будову національної економіки, сучасними дослідниками пропонується наступна розширена структура економічного потенціалу (2), який характеризується як сукупна продуктивність всієї ресурсної бази суспільного виробництва – потужність усіх продуктивних сил суспільства:

$$EP = K_e (\sum P_{rp} + \sum P_{лк} + \sum P_{сг}) \leq E_{кП}, \quad (4.2)$$

де K_e – загальний коефіцієнт емерджентності сукупного ресурсного потенціалу, що враховує явище, за якого сукупна продуктивність елементів системи є вищою за просту суму окремих її елементів. K_e залежить від рівня комплексності використання елементів сукупного ресурсного потенціалу економічної діяльності;

$\sum P_{rp}$ – природно-ресурсний потенціал, сукупна максимальна продуктивність всіх компонентів (мінеральних, земельних, водних, лісових, мисливсько-рибальських (фауністичних і рекреаційних) природних ресурсів у певних природних умовах конкретної географічної території (регіону) функціонування продуктивних сил;

$\sum P_{лк}$ – потенціал людського капіталу, сумарний людський капітал, сукупна максимальна продуктивність робочої сили всіх учасників суспільного виробництва у всіх сферах антропогенної діяльності — як в галузях суспільного матеріального виробництва, так і в інфраструктурній сфері, суспільно-політичному управлінні, домашньому господарстві тощо в певних суспільно-політичних умовах економічної діяльності;

$\sum \Pi_{\text{Св}}$ – потенціал суспільного виробництва (потенціал матеріальновиробничих, науково-інформаційних та інноваційно-інвестиційних ресурсів)— сукупна максимальна потужність щодо виробництва товарів і послуг всіх об'єктів господарювання суспільного виробництва, сукупна продуктивність галузей матеріального виробництва, виробничої інфраструктури та соціальної сфери (соціальної інфраструктури), ринкової інфраструктури і містить також науковий (інформаційно-технологічний) потенціал суспільства;

ЕкП – екологічний потенціал території (регіону, країни, земельної кулі тощо) – максимально можлива сукупна продуктивність усього комплексу продуктивних сил цієї території за умов дотримання самовідтворення природного середовища їхнього функціонування. Екологічний потенціал території відображає, таким чином, не реальну, а певною мірою гіпотетичну, умовну величину – екологічну "місткість" території щодо розвитку і розміщення продуктивних сил. Враховуючи значне економічне значення, екологічний потенціал часто рівноцінно замінюється поняттям "екологоекономічний потенціал".

Як стає очевидним із рівняння (2), економічний потенціал території завжди є величиною, меншою за потенціал екологічний, тобто в конкретноісторичних межах існують певні природно-екологічні обмеження розвитку суспільного виробництва, що є фактором стримування зростання виробництва та збільшення демографічного навантаження на навколишнє середовище. При цьому будь-які спроби нарощення економічного потенціалу за межами потенціалу екологічного без запровадження певного комплексу природоохоронних і природовідновлюючих заходів (для відновлення екологічного потенціалу) будуть неефективними і призведуть до прискореного зменшення екологічного потенціалу території. Ураховуючи певний лаг реагування природного середовища на антропогенну діяльність, залежно від ступеня та характеру дії, за рахунок зворотної дії екологоекономічних факторів

на суспільне виробництво за якийсь час ситуація "природа – суспільство" дійде критичного стану.

Ураховуючи високі ступені демографічного та техногенного навантаження на довкілля в сучасній Україні, можна констатувати той факт, що в регіонах екологічної біди (Чорнобильському регіоні, Закарпатті, на Буковині, у Донбасі, у північних районах Криму тощо), із одного боку, розвиток економічного потенціалу територій став фактором порушення еколого-економічної рівноваги, екологічної кризи природного середовища, а з другого – екологічний стан довкілля став чинником обмеження економічного потенціалу.

Складники економічного потенціалу господарського комплексу.

Загальний коефіцієнт емерджентності економічного потенціалу K_e відображає комплексне, найбільш повне й ефективно залучення компонентів економічного потенціалу до суспільного виробництва, є показником оптимальності співвідношення участі в циклі суспільно-економічного відтворення всіх компонентів ресурсів. При цьому певною мірою ідеальним випадком $K_e = \max$ (дорівнює максимально теоретично можливому) є абсолютно збалансоване, повне та економне й водночас ефективно використання всіх компонентів ресурсного потенціалу. У реальності завжди $K_e < \max$. Проте за рахунок оптимізації співвідношень "потреби — виробництво", "ресурси — готова продукція", "виробництво — споживання", "витрати — прибуток" можливим є істотне коригування K_e у напрямку максимізації цього коефіцієнта. Значною мірою коефіцієнт емерджентності відображає й відносини суспільства і природи. Вищий коефіцієнт свідчить про більшу гармонійність цих відносин.

Природно-ресурсний потенціал Π_{rp} сам є величиною емерджентною, тобто становлячи суму продуктивностей компонентів Π_{rp} , характеризується величиною, більшою за просту арифметичну компонентну суму (3).

$$\sum \Pi_{rp} = k_{ep}(\Pi_{mp} + \Pi_{ep} + \Pi_{vp} + \Pi_{lc} + \Pi_{fp} + \Pi_{pp}), \quad (4.3)$$

де $к_{ep}$ – частковий коефіцієнт емерджентності ресурсного потенціалу ($П_{rp}$);

$П_{mp}$ – потенціал мінерально-ресурсного комплексу;

$П_{зp}$ – потенціал земельних ресурсів;

$П_{vp}$ – потенціал водних ресурсів;

$П_{лc}$ – потенціал лісових ресурсів;

$П_{фp}$ – потенціал фауністичних (мисливсько-рибальських) ресурсів;

$П_{pp}$ – потенціал природно- рекреаційних ресурсів.

Потенціал людського капіталу $П_{лк}$ відображає здібності, навички праці, економічну активність, здоров'я населення. У категорії людського капіталу оцінюються не тільки наявні на цьому етапі, а й потенційні працівники – створювачі матеріальних благ.

$$\sum П_{ж} = к_{ел}(П_{зтр} + П_{нзтр} + П_{нтр}), \quad (4.4)$$

де $к_{ел}$ – частковий коефіцієнт емерджентності людського ресурсного потенціалу (людського капіталу);

$П_{зтр}$ – потенціал зайнятих трудових ресурсів;

$П_{нзтр}$ – потенціал трудових ресурсів, незайнятих в економічній діяльності;

$П_{нтр}$ – людський капітал, що характеризує осіб, які не входять до категорії трудових ресурсів (працюючих осіб непрацездатного віку, інвалідів тощо, інших потенційних і реальних учасників суспільного виробництва).

Потенціал суспільного виробництва $П_{св}$ у сучасному, постіндустріальному суспільстві все більше визначається інформаційно-технологічним складником, вплив якої позначається і на зростанні економічного потенціалу загалом. Усе частішою стає ситуація, за якого наукова (інформаційно-технологічна складова) стає визначальним фактором зростання економічного потенціалу суспільства. При цьому комплексність, збалансованість використання компонентів $П_{св}$ наразі здебільшого й

характеризується ступенем впровадження науково-технічних та інформаційно-технологічних розробок у виробництво (5). Ураховується також пріоритет ринкової інфраструктури.

$$\sum \Pi_{cb} = k_{e_b} (\Pi_{mb} + \Pi_{ci} + \Pi_{ri} + \Pi_{ni}), \quad (4.5)$$

де k_{e_b} – частковий коефіцієнт емерджентності ресурсного потенціалу суспільного виробництва;

Π_{mb} – потенціал галузей матеріального виробництва;

Π_{ci} – потенціал соціальної сфери (соціальної інфраструктури);

Π_{ri} – потенціал ринкової інфраструктури;

Π_{ni} – науковий (інформаційно-технологічний) потенціал суспільства.

Оскільки економічний потенціал є багатоаспектною характеристикою, він має вимірюватися за всіма складниками єдиним критерієм. Таким критерієм є вартісна, грошова величина, що характеризує суспільну споживчу вартість потенціалу ресурсів. Тобто економічний потенціал можна виразити у грошовому вимірюванні за кожним із складників. При цьому єдиним критерієм оцінки ресурсів, що характеризує їх суспільну споживчу вартість, є економія суспільної праці в ресурсокористуванні.

Критерієм оцінки природно-ресурсного потенціалу є комплексний соціально-економічний ефект від ресурсокористування шляхом отримання кінцевої продукції (продуктивність земельних угідь, ефект від використання мінеральної сировини, лісових, водних та фауністичних ресурсів тощо), або такий, що отриманий через економію витрат на відновлення робочої сили за рахунок користування природно-рекреаційними ресурсами.

Із точки зору людського капіталу ресурсний потенціал оцінюється суспільною споживчою вартістю робочої сили, яка в сучасному суспільстві є основною продуктивною силою. Головною характеристикою вартості робочої сили є продуктивність праці (економія живої праці). При цьому зараз порівняно низька вартість робочої сили вкупі з високими кваліфікаційними

характеристиками є одним з позитивних факторів відродження національної економіки України.

Для потенціалу суспільного виробництва критерієм оцінки є також суспільна споживча вартість створених товарів і наданих послуг — економія суспільної праці від використання нематеріального (наукових досягнень, технологій, конструкторських розробок) і матеріального (технологічного устаткування, споруд, машин тощо) капіталу. Особливою помітною постіндустріальному суспільстві стає роль саме нематеріального капіталу, який є провідним фактором розвитку через уречевлення в матеріальних досягненнях. Ефект від використання послуг інфраструктури також усе більше виступає структуро-формуючим чинником потенціалу суспільного виробництва.

Отже, економічний потенціал є величиною, яка має часовий складник, тобто Δ . продуктивність ресурсів має вимірюватися за певний проміжок часу. Таким часовим проміжком, ураховуючи застосовану в Україні річну систему обчислення національних рахунків, є один рік. Таким чином, застосування річного вимірювання для оцінки економічного потенціалу країни дає змогу оцінити річну потужність продуктивних сил країни. При цьому оцінці підлягає не тільки реальна продуктивність використаних потужностей загальноресурсного комплексу, але й його потенційно можлива продуктивність за рахунок завантаження недовикористаних потужностей та через освоєння додаткових нових потужностей за певний проміжок часу (рік) з використанням у суспільному виробництві (6).

$$\sum \text{ЕП}_p = \text{ЕП}_{\text{вр}} + \text{ЕП}_{\text{нвр}} + \Delta \text{ЕП}_p, \quad (4.6)$$

де $\sum \text{ЕП}_p$ – сукупний річний економічний потенціал країни;

$\text{ЕП}_{\text{вр}}$ – економічний потенціал (сукупна продуктивність) використаних потужностей загальноресурсного комплексу;

$\text{ЕП}_{\text{нвр}}$ – економічний потенціал ресурсів, не використаних в цьому році для потреб суспільного виробництва;

ΔEP_p – додаткові нові потужності, освоєні за рік і використані в суспільному виробництві.

Дослідження потенціалу господарського комплексу країни та регіону є достатньо складним завданням. Для вимірювання компонентів різних складників економічного потенціалу використовується система показників регіональної статистики, яка містить низку груп показників, що можна диференціювати в наступний спосіб:

1. Загальносистемні (загальноекономічні) показники, до яких можна віднести: ВВП, чистий дохід (ЧД), валову додану вартість, відрахування в регіональний бюджет, дохід на душу населення тощо.

2. Структурні показники, що характеризують співвідношення і пропорції економічної діяльності (наприклад, демографічний склад населення, зайнятість, ресурсоспоживання, невиробниче споживання населенням товарів і послуг тощо, галузева й територіальна структура господарства). Окремими структурними показниками є показники спеціалізації регіональної економіки.

3. Показники, які характеризують ступінь залучення до виробництва природно-ресурсного, соціально-демографічного та виробничого потенціалів (показники освоєння території, сільськогосподарське використання ґрунтів, відсоток зайнятого населення з усієї його чисельності, залучені до виробництва потужності галузей матеріального виробництва й інфраструктури).

4. Показники, що характеризують збалансованість і комплексність соціально-економічного розвитку регіону. Наприклад, показники обсягів виробництва і витрат, пов'язаних з цим виробництвом, показники відношень споживання ресурсів до виробництва товарів і послуг, відношення показників виробництва і споживання в економічному районі та у країні.

5. Показники ефективності регіональної економіки: продуктивність праці, ресурсо-енергомісткість виробництва товарів і послуг тощо,

співвідношення обсягів експорту й імпорту товарів і послуг, виробництва і споживання, увозення та вивезення в регіоні.

6. Показники соціального забезпечення населення регіону (наприклад, обсяг послуг і споживання на душу населення товарів широкого вжитку, забезпеченість населення послугами ринкової інфраструктури, фонд заробітної плати, рівень оплати праці, індекс вартості життя).

7. Показники, що характеризують соціальні процеси регіонального розвитку, – рівень злочинності, структуру й кількість право- й адміністративних порушень, судових вироків, травматизм і смертність на виробництві, рівень розвитку дитячої праці, моральну статистику (співвідношення кількості шлюбів і розлучень, наявність і поширеність "соціальних хвороб", наркоманії тощо).

8. Показники **екологічного стану регіону**: рівень забруднення атмосферного повітря, ґрунтів і води, норми допустимих концентрацій, ступінь збереження (деградації) природних ресурсів, наявність надзвичайних ситуацій екологічного походження.

9. Показники науково-технічного розвитку: науково-технічний рівень продукції, рівень комп'ютеризації й автоматизації виробництва, наукомісткість виробництва тощо, кількість і рівень упровадження науковотехнічних розробок.

Напрями ефективного використання інтегрального економічного потенціалу господарського комплексу країни передбачають:

- підвищення рівня комплексності використання сукупної ресурсної бази народного господарства, збалансування участі в економічному циклі всіх складників ЕП (тобто, збалансування системи "потреби-виробництво-ресурси"), з приділенням особливою уваги на природно-ресурсному, виробничотехнологічному, трудоворесурсному та соціально-інфраструктурному складникам;

- відхід від орієнтації на споживацьке ставлення до природно-ресурсної бази, запровадження екологоорієнтовних концепцій використання ресурсів на основі економічних методів регулювання ресурсокористування, інтенсифікація платного надро-, водо- та землекористування, упровадження плати (передплати) за завдання шкоди природному середовищу, забезпечення паритетності між обсягами завданої довкіллю шкоди та природовідновними заходами;
- орієнтацію на суспільно необхідні потреби в оптимальних обсягах виробництва і споживання вичерпних природних ресурсів, особливо стратегічно важливих (руди, газу, вугілля, нафти, деревини, прісної води, використання земель), обов'язкове поєднання ресурсовикористання з відповідними природовідновлюючими заходами;
- реорганізацію господарювання в напрямку мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище, упровадження "технологій життя", співдружних (нейтральних) із природним середовищем, розвиток суспільного виробництва на соціально-екологічних пріоритетах концепції сталого розвитку;
- удосконалення нормативно-правової бази господарської діяльності, мінімізація тіньового сектора економіки з відповідним удосконаленням законодавства, у тому числі податкового;
- формування інвестиційно-інноваційної політики, спрямованої на розробку, освоєння та використання високопродуктивних природо- енерго- та ресурсозберігаючих, маловідходних (безвідходних), прогресивних "вузьких" (біотехнологій, нано-, кріо-, променевих тощо) технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції;
- структурні перетворення в напрямку зміни співвідношення між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання на користь останнього із 75/25 % на 65/35 % з основним акцентом на товарах

широкого вжитку й експортоспроможній продукції, докорінне розширення номенклатури продукції, виробленої за світовим стандартами;

- пріоритетний розвиток усіх видів інфраструктури (виробничої,

соціальної та ринкової), акумуляція в цій сфері резервів людського капіталу — незайнятих працездатних осіб працездатного, пенсійного та юнацького віку тощо;

- широке багатополюсне багаторівневе міжнародне партнерство з метою вирішення нагальних завдань соціально-економічного розвитку як з традиційними партнерами Східної Європи та СНД, так і з країнами Євросоюзу, Азії, Америки тощо.

Контрольні запитання до теми 4

1. Поняття господарського комплексу.
2. Територіальна структура господарського комплексу.
3. Галузева структура господарського комплексу.
4. Як поділяються галузі промисловості за характером виробництва і предметом праці?
5. Форми громадської організації виробництва.
6. Форми територіальної організації промисловості.
7. Найважливіші економічні показники, що характеризують господарський комплекс України.
8. Основні проблеми розвитку господарського комплексу України.

ТЕМА 5. Природний та трудовресурсний потенціал України

Питання лекції

5.1. Місце і роль природного потенціалу в розвитку та розміщенні системи продуктивних сил країни.

5.2. Особливості просторового розміщення природного потенціалу країни.

- 5.3. Проблеми і перспективи ресурсоспоживання й ресурсозбереження.
- 5.4. Народонаселення України і його територіальна організація.
- 5.5. Демографічна ситуація та її регіональні особливості.
- 5.6. Людські і трудові ресурси, трудовресурсна ситуація і ринок праці.

Ключові поняття: Природно-ресурсний потенціал території. Мінеральні ресурси. Народонаселення. Регіональні системи розселення. Субрегіональні системи розселення. Локальні системи розселення. Міграція. Трудовий потенціал. Людські ресурси. Резервні трудові ресурси. Людський капітал.

5.1. Місце та роль природного потенціалу в розвитку та розміщенні системи продуктивних сил країни

Природно-ресурсний потенціал території є важливим фактором розміщення та розвитку його продуктивних сил. Він визначається сукупною продуктивністю природних ресурсів у конкретно-географічних природних умовах. Відповідно до найбільш поширеного трактування під природними ресурсами розуміють тіла й сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства.

Природні умови — це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя та діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей. Однак, природні умови значно впливають на особливості економічної діяльності людини, опосередковано визначають ступінь їхньої ефективності.

Сучасні дослідники виокремлюють наступні складники:

- мінеральні;
- земельні;
- водні;
- лісові;
- фауністичні (мисливсько-рибальські);
- природно-рекреаційні ресурси.

Іноді вчені окремо виділяють як компоненти ресурсів просторові ресурси розміщення продуктивних сил, кліматичні, геотермальні ресурси, енергетичні ресурси приливів і відливів, ресурси атмосферного повітря тощо.

Природні ресурси оцінюються також за ознаками належності до ресурсної бази розвитку певних видів виробництв:

- промислові природні ресурси;
- сільськогосподарські природні ресурси;
- культурно-ландшафтні ресурси розвитку рекреаційної галузі та просторового розміщення галузей соціальної сфери;
- ресурси просторового розміщення галузей інфраструктури (транспортних шляхів, ліній зв'язку тощо).

Природні ресурси оцінюються за ознаками вичерпності, за якими вони поділяються на дві групи: вичерпні (більшість ресурсів) і невичерпні (тепло землі й сонця, енергія води та вітру). Якщо ресурси можуть бути штучно або через природні механізми відновлені, як: лісові насадження, фауністичний світ, ґрунтовий покрив, водні ресурси тощо, то вони вважаються відновлюваними. Усі мінеральні ресурси вважаються невідновлюваними. Усі природні ресурси оцінюються з різних точок зору для з'ясування можливостей їхнього використання у виробничій діяльності людей. Так, існують інженерно-технологічна, економічна та екологічна (екологоекономічна) оцінки природних ресурсів. Інженерно-технологічна оцінка проводиться для винайдення засобів

оптимального використання або видобутку ресурсів і первинної оцінки можливостей його застосування в суспільному виробництві.

Економічна оцінка ресурсів включає три основні концептуальні підходи до цього процесу:

- 1) метод оцінки приросту новостворених вартостей завдяки залученню компонентів природних ресурсів у господарський обіг економічного району, країни тощо;
- 2) метод оцінки витрат і відтворення природних ресурсів;
- 3) метод оцінки ресурсів через диференціальну ренту й завершальні витрати виробництва.

Можна оцінити і природні умови з точки зору впливу на регіональну диференціацію розвитку продуктивних сил. Таку оцінку проведено за чотирма критеріями: *геоморфологічним* (роллю геоморфологічних факторів у розвитку продуктивних сил), *кліматичним* (за впливом кліматичних умов на регіональний розвиток), *природної безпеки* (імовірністю виникнення надзвичайних ситуацій і катастроф природного походження) й *екологічним* (рівнем впливу екологічних чинників на розвиток і ефективність господарювання).

Так, за впливом **геоморфологічних факторів** на розвиток продуктивних сил територію країни можна розділити на нижченаведені регіони.

Поліський, який характеризується переважно рівнинним (здебільшого – низвинним) характером місцевості з досить великою кількістю водних масивів, у тому числі річок, боліт і озер, заболоченістю та перезволоженістю великих площ, порівняно високим рівнем лісистості території.

Характеризується переважно задовільними, на півдні регіону – сприятливими, в окремих випадках (на перезволожених і заболочених територіях) — малозадовільними й незадовільними передумовами

господарювання. Для поліпшення господарської діяльності потребує помітного втручання у природне середовище через проведення меліоративних робіт та лісомеліорації, рубок лісу тощо. Включає в себе Волинську, Рівненську, Львівську, Житомирську, Київську, Чернігівську та Сумську області.

Карпатський гірський, який включає Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку області. Для нього поширеними є гірські ландшафти, які виступають фактором ускладнення розвитку мережі розселення, транспортних комунікацій і мереж зв'язку, рослинницьких галузей АПК тощо. Регіони цієї геоморфологічної типології водночас характеризуються винятково сприятливими умовами для розвитку рекреаційного господарства. Для господарювання в цьому регіоні в окремих випадках також застосовується масове втручання у природне середовище, яке може порушувати еколого-економічну стійкість ландшафтів і збільшувати ризик виникнення надзвичайних ситуацій. Природні умови розвитку продуктивних сил є переважно задовільними та сприятливими, у гірських, районах Високих Карпат — малозадовільними для окремих галузей господарства.

Рівнинний Центрально-Український регіон включає найбільшу групу областей (Тернопільську, Вінницьку, Хмельницьку, Черкаську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Запорізьку, Донецьку, Луганську, Харківську та Полтавську). Для них характерні загалом сприятливі геоморфологічні умови господарювання у вигляді переважнорівнинного типу місцевості лісостепової та степової природно-географічних провінцій, добре придатних до залучення в господарський обіг водних басейнів, відсутності великих заболочених і лісових масивів. Природні ресурси сприяють розвитку більшості галузей господарства. Проте випадки втручання у

природне середовище (ідеться зокрема про будівництво водосховищ, вирубку лісів у лісостеповій зоні, рільництво) спричинили негативні явища, які вилилися в порушення водного режиму територій, зниження рівня лісистості, і зрештою, деградацію ландшафтів, появу нехарактерних ландшафтних структур (підтоплених територій). Однак, загалом природні умови цього регіону можна охарактеризувати як сприятливі та задовільні для розвитку продуктивних сил.

Кримсько-Причорноморський регіон включає АР Крим, Одеську, Херсонську, Миколаївську області й характеризується особливо сприятливими, сприятливими, подекуди — задовільними передумовами розвитку продуктивних сил. Із них виокремлюються приморське положення, що зумовлює виняткові передумови для розвитку рекреаційного комплексу, транспорту та інших галузей інфраструктури, здебільшого рівнинний (крім Кримських гір, які мають рекреаційне значення) характер місцевості й розгалужену мережу прісноводних шляхів. Проте ґрунтово-кліматичні умови господарювання свого часу викликали до необхідності значного втручання у природний водообіг, розбудови мережі зрошувальних систем і штучного водопостачання у Криму. Антропогенне навантаження територіальногосподарських систем призвело до порушення (почасто — з катастрофічними ознаками) екологічного стану територій суші й морських акваторій, зниження еколого-економічного потенціалу рекреаційних територій. У будь-якому разі, сприятливість природних умов для розвитку продуктивних сил для цього регіону може розглядатися лише за умови посилення природоохоронної та природолюбивальної діяльності, мінімізації антропогенно-техногенного впливу на довкілля.

За впливом **кліматичного фактора** на диференціацію регіонального розвитку територія України поділяється, згідно з кліматичним районуванням, на дві макрокліматичні зони — *Південну* та *Північну*, які характеризуються

відповідно переважанню впливу антициклонів (степові регіони) і вологих циклонів (території Полісся й Лісостепу) з посиленням континентальності клімату з заходу на схід. Слід виділити дві регіональні кліматичні зони: **південно-кримську** (із південного заходу на північний схід південного берегу Криму) з кліматом середземноморського типу та **гірську** (гірські масиви Карпат із Криму) із виявами вертикальної поясності ландшафтів і температурних зон.

Із усіх територій країни природні кліматичні умови господарювання є найкращими у локальній Південно-кримській кліматичній зоні, дещо менш сприятливими — у південній, а найсуворішими — у Північній зоні та гірських районах. Слід відмітити, що з останніх двох регіонів найбільш суворими та, відповідно, найменш сприятливими для господарювання є території Українського Полісся та гірські масиви Карпат. Таким чином, до **сприятливих** природно-кліматичних умов господарювання можна віднести території Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Регіонами з **переважно задовільними** природно-кліматичними умовами є Вінницька, Київська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Черкаська та Хмельницька області. Територіями з **порівняно суворим кліматом і менш сприятливими** для господарювання умовами є Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька та Чернігівська області. Окремо виділяється **найсприятливішими** природно-кліматичними умовами господарювання АР Крим.

Серед можливих чинників деструктивного характеру, які можуть бути факторами негативного впливу на розвиток і розміщення продуктивних сил, є природні катастрофічні явища — землетруси, певні гідрологічні процеси (паводки, повені, підтоплення ґрунту тощо), масові пожежі на природних об'єктах (лісах, торфовищах, інших екосистемах тощо), епідемічні інфекційні захворювання, метеорологічні (зливи, ураганні вітри тощо) і гідрогеологічні й

геологічні (зсуви, селеві потоки) явища. Із цієї точки зору **особливо несприятливими** умовами з позицій природної безпеки господарювання є території Закарпатської, Одеської та Чернівецької областей, АР Крим, де висока ймовірність виникнення надзвичайних ситуацій природного походження. Зокрема, на території цих областей ізосейсмами сейсмічності до 7 балів окреслено територію у 27 тис. км². Також проблемними з цієї точки зору є регіони з **порівняно високою ймовірністю виникнення небезпеки** щодо стихійних лих та природних надзвичайних ситуацій і катастроф — території Волинської, Дніпропетровської, Запорізької, Івано-Франківської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Рівненської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей. Інші області України належать до групи регіонів із **задовільною** природною безпекою господарювання.

Розглядаючи **екологічні** (ураховуючи високий рівень зворотного впливу екологічних факторів на суспільне виробництво — економіко-екологічні) чинники регіонального розвитку, потрібно, перш за все, визнати критичний щодо впливу на довкілля стан господарської діяльності в Україні загалом, зокрема найвищі в Європі показники розораності сільськогосподарських угідь, водо- та лісокористування. Зважаючи на те, що частка відносно екологічно чистих, сприятливих для розвитку та розміщення продуктивних сил територій становить 10—15 % загальної земельної площі країни, можна зробити висновок, що для країни в цілому позитивні економіко-екологічні передумови розвитку не є властивими. До місцевостей зі **сприятливими та помірно сприятливими** екологічними умовами без надзвичайно забруднених ділянок і ознак екологічної катастрофи здебільшого відносять території Сумської, Полтавської, Хмельницької та Тернопільської областей. Регіонами з **найбільш напруженою екологічною ситуацією, близькою до катастрофічного стану**, є Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Луганська та Чернівецька області. **Території з ознаками**

екологічної катастрофи сягають 1,7 % території України й розташовуються здебільшого у Київській та Житомирській областях. Необхідно також указати на важке екологічне становище Українського

Причорномор'я та середнього й нижнього Придніпров'я — АР Крим, Одеської, Херсонської та Миколаївської областей, а також — Черкащини, умови господарювання в яких можна охарактеризувати як **здебільшого погіршені**. У Харківській, Волинській, Кіровоградській, Рівненській, Чернігівській, Львівській, Івано-Франківській і Вінницькій, областях спостерігаються **переважно задовільні та погіршені** умови господарювання, проте помітні частини цих регіонів є екологічно чистими й умовно чистими від забруднення хімічними та радіоактивними речовинами.

До природно-господарських належать і фактори економікогеографічного характеру. Серед інших вони посідають дещо виняткове місце, оскільки розташування кожного об'єкта народного господарства у просторі зумовлене багатьма причинами. Економіко-географічним положенням об'єкта (країни, району, населеного пункту, підприємства) називається сукупність просторових його відношень до інших, які впливають або можуть впливати на його розвиток. Аналіз економіко-географічного положення означає вивчення просторових відношень досліджуваних об'єктів порівняно з іншими. До найважливіших належать відношення з джерелами природних і трудових ресурсів, ринків збуту продукції, головних економічних центрів і вузлів.

Великий дослідницький і загальносуспільний інтерес в останнє десятиріччя викликає питання геоекономічного положення України, її різних територій, **геоекономічні аспекти регіонального розвитку і формування** регіональної та міжнародної політики України. У сучасному суспільстві геополітичне розташування країни та регіону є одним із визначних чинників

розвитку продуктивних сил. Зокрема, сприятливі можливості з точки зору міжнародного співробітництва відкриває прикордонне положення територій. Особливості розташування регіону всередині країни також можуть бути каталізатором регіонального розвитку чи, навпаки, стримувати соціально-економічне зростання територій. Велике значення має положення регіону стосовно крупних транспортних коридорів та основних магістралей, доволі помітну роль при цьому відіграє й наявність сприятливих передумов для розвитку мереж різних видів зв'язку. До виділення регіонів за ознаками геоекономічного, а особливо — геополітичного розташування, слід підходити чи не найбільш обережно, ставлячи за мету уникнення штучного поділу території країни за ознаками переважної орієнтації на різні полюси інтеграції. Проте існує певний набір об'єктивних обставин, які й формують напрями економічного тяжіння й господарсько-інтеграційні процеси регіонів. Із цієї точки зору пропонується розмежовувати території країни з погляду дії нажчерозглянутих чинників.

Прикордонні території, які, у свою чергу, поділяються на *південнозахідні* (Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Вінницька та Одеська області) та *північно-східні* (Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська й Донецька області) прикордонні регіони. При цьому Прикарпаття (Івано-Франківщину) можна віднести до південно-західних прикордонних територій умовно, оскільки незначна довжина ділянки, важкодоступність і відсутність мережі сполучень через державний кордон у цій області не дають змоги вважати регіон прикордонним нарівні з іншими територіями. Щодо кожної з цих груп, то характерними є достатньо відмінні передумови господарювання й міжрегіонального співробітництва, головними ознаками яких є різної інтенсивності міждержавні інтеграційні процеси, особливі режими охорони й

перетину кордонів, традиції та щільність соціально-економічних, у тому числі культурних, господарських зв'язків тощо. Необхідно вказати, що такий поділ ґрунтується не тільки на належності території, з якою межує регіон, до "нових" країн СНД чи "старих" незалежних країн Східної Європи, а й на можливих напрямках переважної орієнтації міжрегіонального співробітництва. За цими ознаками, зокрема, і віднесено до першої групи областей Вінницький регіон, який межує з пострадянською Молдовою.

Приморські території. До них належать області, частина кордонів яких припадає на берегову лінію Азово-Чорноморського басейну. Це АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська, а також Запорізька та Донецька області. За геоекономічними ознаками, приморське положення також фактично прикордонне. Однак, зважаючи те, що у світовій практиці сам по собі чинник виходу до морських басейнів є потужним фактором економічного зростання, який свого часу зумовив бурхливий економічний розвиток Великої Британії, став одним із переважних чинників розвитку Голландії, Росії, Греції тощо, приморське положення розглядається як окремий фактор. В Україні він підсилюється тим, що значна частина приморських територій характеризується високим (для Донецької й Запорізької областей — чи не найпотужнішим у країні) економічним, у тому числі природним і людським ресурсним, а також виробничим потенціалом. Для цих областей приморське географічне положення відкриває винятково сприятливі умови для розвитку морських транспортних сполучень, розбудови портового господарства, створює широкі можливості міжрегіонального, а особливо міжнародного співробітництва, що, зокрема, вилилося свого часу в створення Чорноморської асамблеї, повноправним провідним членом якої є Україна. Приморські регіони нашої держави відзначаються й найпотужнішим природнорекреаційним потенціалом, який створює передумови для розвитку економічно вигідних галузей

господарства – лікувально- та туристично-рекреаційної інфраструктури, сприяє збалансуванню еколого-економічних відносин природи та суспільства.

Регіонуотворюючі центри макрорівня. До цих територій відносять великі міста, міські агломерації, які характеризуються високими рівнями концентрації продуктивних сил і відіграють визначальну роль у формуванні великих економічних районів та інших макрорегіональних утворень. Головним центром економічного тяжіння в Україні, як і у країн-сусідів по геополітичному східноєвропейському регіону, є столиця (м. Київ), проте в державі традиційно високою була і є роль інших великих міст — центрів соціальної, культурної й економічної активності. В історичному вимірі це, насамперед, Харків (до 1933 р. столиця УРСР), Львів і Одеса. Через наявність значного загальноресурсного потенціалу розвитку, який акумулює промисловий, інфраструктурний, науково-технічний, трудовресурсний потенціал, у тому числі потенціал висококваліфікованих виробничих і управлінських кадрів, ці території концентрують і поєднують у собі ділову, фінансову, інвестиційноінноваційну активність й науково-дослідницьку діяльність, є центрами економічного зростання. До таких територій відносять міста Київ, Львів, Одесу, Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Житомир, Чернігів, Вінницю тощо. При цьому в жодному разі не принижується роль регіональних центрів мезорівня (обласних центрів), однак, практично в кожному регіоні (економічному районі макрорівня) об'єктивно існує центр, до якого тяжіють економічні процеси. Тільки у випадку Поліського економічного району виділено два регіонуотворюючі міста (Чернігів та Житомир), зважаючи на положення Чернігівщини стосовно Східного Полісся.

Транзитно-транспортні регіони. До них відносять ті області, через територію яких реалізуються основні господарські зв'язки і проходять важливі транспортні артерії, а також у межах яких розміщені найзначніші транспортні

вузли. Загалом такими територіями є регіони з вигідним , економіко-географічним положенням. При цьому, ураховуючи в цьому випадку щільність транспортної мережі й обсяги вантажопотоків, можна виділити експортно-орієнтовані регіони та території, для яких характерні розвинені міжрегіональні транспортні відносини всередині країни.

Зважаючи на те, що сталість, обсяги та щільність господарських зв'язків є одними з основних районоутворюючих факторів в економічному районуванні, у такому разі можна орієнтуватися на сітку економічного районування, у якій виділено таксони зі сталими щільними господарськими зв'язками між областями районів. Крім того, можна виокремити самі макроекономічні райони, у тому числі з транспортною (серед інших галузей господарства) спеціалізацією. Ними є Карпатський, Південний і Східний експортно-орієнтовані регіони, а також Центральний, Донецький і Придніпровський економічні райони, для яких властивий високий рівень розвитку внутрішньорегіональних і міжрегіональних, у тому числі міжнародних зв'язків. При чому територіями з найвищими рівнями транспортної спеціалізації є Одеська та Черкаська, з високими — Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Київська, Харківська і Херсонська області. Для Поліського та Подільського економічних районів транспортна спеціалізація менш характерна, ніж для вищезазначених.

Стратегічно пріоритетні території. Складний фактор стратегічної пріоритетності можна охарактеризувати як такий, що, в жодному разі не відкидаючи проблеми розвитку більшості регіонів країни, виводить на перший план життєвоважливі території, соціальне благополуччя й економічний розвиток яких є однією з головних умов розвитку національної економіки. Такими територіями, насамперед, є столиця країни — м. Київ і столичний

регіон, структуроформуєчі на загальнонаціональному рівні сировинно-промислові комплекси Донбасу й промислового Придніпров'я, Харківщина зі значним виробничим потенціалом і території, постраждалі від чорнобильських наслідків, найменш розвинуті в соціальному відношенні області Карпат, а також Причорномор'я, де виділяється пріоритетністю АР Крим. Взагалі, ураховуючи високу напруженість регіональних проблем фактично в усіх областях України, про стратегічну пріоритетність розвитку вказаних регіонів на цьому етапі можна говорити не як про особливий виняток із загальної низки, а, швидше за все, як про неможливість подальшого ігнорування на державному рівні без важких для країни наслідків їхніх регіональних проблем.

Отже, гео економічне розташування практично всіх без винятку територій України можна охарактеризувати як сприятливе з точки зору розвитку міжрегіональних зв'язків, а більшості регіонів – із позицій перспектив міжнародного співробітництва, а також стратегічної пріоритетності розвитку. Тому, не визначаючи ранжування регіонів за вказаними ознаками, можна підкреслити необхідність розвитку всіх видів соціально-економічних і культурних зв'язків як у міжрегіональному, так і в міждержавному вимірах. У цьому контексті логічним є висновок про необхідність багатополюсної інтеграції на регіональному рівні навіть при декларованій одномірній орієнтації загальнодержавної зовнішньоінтеграційної політики.

Таким чином, **аналіз природно-економічних передумов розвитку та розміщення продуктивних сил** у регіонах України дає змогу зробити висновки, що для народного господарства різних регіонів країни притаманною є наявність комплексу об'єктивних явищ і обставин, які формують регіонально-диференційоване природно-економічне середовище функціонування продуктивних сил. Також з'ясовано, що для різних територій країни таке природно-економічне середовище характеризується різними рівнями сприятливості щодо розвитку та розміщення продуктивних сил. На макро- та мезорегіональному рівнях (для господарських комплексів обласного та

міжобласного рівнів) також простежуються чітко сформовані територіальні утворення, для яких можна визначити такі рівні сприятливості: особливо сприятливі, сприятливі, задовільні та малозадовільні. Причому, *загалом для України* природно-економічні передумови розвитку народного господарства можна охарактеризувати як сприятливі. Звідси регіони з першої групи визначаються як такі, що для них вказані передумови є кращими за притаманні для України в цілому, а третьої та четвертої груп – з меншою сприятливістю. Згідно з нашою оцінкою, за запропонованою класифікацією до регіонів з *більш сприятливими*, ніж в цілому для України, природно-економічними передумовами господарювання належать найбагатші на природно-ресурсний потенціал області Донбасу та промислового

Придніпров'я (Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Запорізька), а також АР Крим, яка характеризується винятковими природо-кліматичними умовами господарювання. До таких, що мають *задовільні* передумови господарської діяльності, належать області, для яких структура природно-ресурсного потенціалу є гіршою, а забезпеченість ресурсами – меншою за середню для країни в цілому при наявності значної кількості екологічних проблем і з менш сприятливими природно-кліматичними та іншими об'єктивними умовами господарювання. Це, згідно з нашим визначенням, – Волинська, Київська, Чернігівська, Сумська, Львівська та Івано-Франківська області. Причому цій групі областей притаманними є явища, за яких окремі несприятливі фактори, як правило, компенсуються іншими, вельми сприятливими для господарювання (наприклад, екологічна ситуація Київщини, Волині та Чернігівщини – їх сприятливим економіко-географічним розташуванням, суворість клімату Прикарпаття – багатими природними ресурсами). Наступну групу областей складають території з *малозадовільними* передумовами, або з найбільш високим рівнем ПРП, з найгіршою екологічною ситуацією, з найбільш високим рівнем природної небезпеки господарювання, чи з певним комплексом несприятливих

природних умов, а також ті, що поєднують на своїй території дію кількох вказаних факторів. До них належать Житомирська, Закарпатська, Рівненська та Чернівецька області. Більшість областей України належить до групи регіонів, характерними для яких є *сприятливі* природні (в тому числі кліматичні, агрокліматичні, ландшафтні тощо) умови та задовільна природна безпека господарювання, близька до середньої в країні забезпеченість ПРП і порівняно помірна напруженість екологічної ситуації. Це Вінницька, Тернопільська, Хмельницька, Полтавська, Харківська, Кіровоградська, Черкаська, Миколаївська, Одеська та Херсонська області.

Комплексна оцінка природокористування є можливою тільки через застосування *еколого-економічних методів* для визначення екологічно виправданих обмежень розміщення та розвитку продуктивних сил за науково обгрунтованими критеріями використання ресурсів.

5.2. Особливості просторового розміщення природного потенціалу крани

Під **мінеральними ресурсами** розуміють сукупність рудних і нерудних (у тому числі паливних) корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. Наразі в надрах України виявлено близько 20000 родовищ і 111 видів природних і техногенних корисних копалин, з яких 9051 родовище (з урахуванням комплексності) і 96 видів корисних копалин мають промислове значення і враховуються Державним балансом запасів, у тому числі: родовищ нафти і газу – 984, вугільних родовищ метану – 127, вугілля – 766, торфу – 1568, сапропелю – 274, металічних корисних копалин — 358, неметалічних корисних копалин – 3907, підземних вод – 1067. До числа розвіданих належать 7667 родовищ 96 видів корисних копалин.

У структурі *паливних ресурсів* України домінує **кам'яне та буре вугілля**, запаси якого зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах; бурого вугілля – переважно в Дніпровському басейні. В Україні виявлено 307 родовищ **нафти і газу**, які зосереджені переважно на північному сході країни, у Прикарпатті і Причорномор'ї. Крім того, на Державному балансі запасів перебуває 127 родовищ метану вугільних родовищ. На території України розміщено понад 1,5 тис. родовищ **торфу**, що зосереджені переважно у Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій, Сумській та Львівській областях.

У структурі *рудних ресурсів* України домінують залізні та марганцеві руди, основні родовища залізних руд зосереджені у Криворізькому та Кременчуцькому басейнах, Білозерському залізорудному районі та Керченському басейні.

Україна має певні запаси руд **кольорових металів**. Запаси нікелю невеликої потужності зосереджені у Вінницькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях; ртуті – в Донбасі і Закарпатті; титану – в Житомирській, Київській, Черкаській, Дніпропетровській областях, на узбережжі Чорного й Азовського морів; бокситів – у Дніпропетровській області; алунітів – у Закарпатті; нефелінів – у Приазов'ї. Унікальні родовища сировини для отримання ряду рідкісних і рідкісноземельних елементів розташовані в Житомирському Поліссі та в Приазов'ї. Розробку золоторудного родовища було свого часу розпочато в Закарпатті.

Україна багата на **неметалічні корисні копалини**, серед яких виділяються за запасами кухонна сіль (Східний район), самородна сірка (Карпатський), вогнетривкі глини, високоякісний каолін (Полісся та Центральний район), облицювальний камінь тощо (Житомирське Полісся). Великі запаси калійно-магнієвих солей зосереджені в Івано-Франківській і Львівській областях. В усіх регіонах країни є запаси сировини для виготовлення будівельних і конструкційних матеріалів. Помітною є частка їхня

у структурі мінерального потенціалу Полісся, Карпатського, Центрального та Південного економічних районів.

Земельні ресурси використовуються за двома основними призначеннями: як просторовий ресурс розміщення інших компонентів продуктивних сил і як основний засіб сільськогосподарського виробництва та лісового господарства. Земельні ресурси як складник природно-ресурсного потенціалу відіграють провідну роль у матеріальному виробництві. Земельні ресурси України є основними в структурі її природно-ресурсного потенціалу (44,4% усього природного багатства держави). На відміну від мінеральних і водних ресурсів, в яких лише невелика частина на певний проміжок часу безпосередньо використовується у виробництві чи споживається для побутових та інших цілей (наприклад, для водних ресурсів – це одиниці відсотків від загальних запасів), питома вага земельних угідь тільки сільськогосподарського користування становить по Україні понад двох третин земельного фонду. Крім того, частина земельного фонду використовується під розробку корисних копалин, під будівництво, розміщення підприємств промисловості та сільськогосподарства. Таким чином, земля, становлячи собою вичерпний, але відновлюваний ресурс, постійно перебуває під значним антропогенним навантаженням, що й визначає особливості користування цим видом ресурсів, якими є високий рівень освоєння, екологічна нестійкість ресурсу та пов'язана з цим необхідність постійного відтворення ґрунтів, регіональна диференційованість продуктивності земель. Остання визначається належністю цієї території до певної природно-географічної провінції. Найвищою є родючість ґрунтів у Степу (Південний, Донецький і частково Придніпровський економічні райони), Лісостепу (Подільський, Східний і частково Центральний райони), де переважають чорноземи, а найнижчою — у Поліській зоні (Поліський, частково Карпатський і Східний райони). Значною внутрішньою диференціацією родючості земель, пов'язаною з гірськими природними умовами, вирізняється в цілому Карпатський економічний район. Умови

землекористування в Україні загалом є достатньо складними. Рілля з граничними витратами і важкими ґрунтами займає 57 % земельної площі, зокрема: по Карпатському регіону – 83 %, Поліському – 74 %, Центральному – 48 %, Подільському – 44 %, Донецькому – 72 %, Східному – 34 %, Придніпровському – 56 %, Південному – 64 %. За економічними ознаками рілля нормальної продуктивності в Україні займає лише 14 млн. 189 тис. га.

Загальна земельна площа суші України становила 57939,8 тис. га; її сільськогосподарська освоєність – 72,2 %, розораність – 57,1 %; частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь сягала 79,1 %.

Для земельних ресурсів України характерною є наявність значної кількості екологічних проблем. Так, тільки площа території, забрудненої внаслідок Чорнобильської аварії, перевищує 3,5 млн.га. Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів України з територіальної точки зору є досить диференційованим. Найвищу сільськогосподарську освоєність території мають відносно родючі землі Запорізької, Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Одеської та Херсонської областей. Найнижчою є сільськогосподарська освоєність гірських територій і заболочених земель Полісся. Для Поліського економічного району характерний і найнижчий в Україні рівень еколого-економічної ефективності землекористування, який є близьким до граничноприпустимого для використання в суспільному виробництві.

Водні ресурси застосовуються застосування в енергетичній галузі, є джерелом виробничого й побутового водопостачання, а також простором розміщення підприємств і шляхів водного транспорту. Рівень забезпеченості більшої частини України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю озер, боліт, штучних водоймищ, підземних і морських вод. У водні ресурси входять і запаси підземних вод, не пов'язані з поверхневим стоком та запаси морської води. Найвищим є рівень

водозабезпечення господарства в західних і північних областях України. Потенційні ресурси річкових вод оцінюються середньобагаторічною величиною — 209,8 км³, з яких лише 25 % формуються в межах України, а решта їх надходить з Російської Федерації, Білорусі, Румунії. Питомі середні місцеві ресурси України становлять 86,8 тис. м³ на 1 км³ або 1,04 тис. м³ на одну людину. Обсяг підземних вод, не зв'язаних з поверхневим стоком, який враховується в ресурсній частині водогосподарського балансу, становить 7 км³. Питомі прогнозні ресурси підземних вод відповідають 34,8 тис. м³ на 1 км³ і 0,42 тис. м³ на одну людину. Крім того, використовується близько 1 км³ морської води. Найбагатшими за запасами водних ресурсів України є річки Дунай, Дніпро, Десна, Південний Буг, Дністер. Територіальний розподіл водних ресурсів України є нерівномірним і не відповідає розміщенню водомістких господарських комплексів. Найменша кількість водних ресурсів формується якраз у місцях зосередження потужних споживачів – Донбасі, Криворіжжі, Автономній Республіці Крим, у південних областях України. Важливою складником водних ресурсів є гідроенергоресурси – запаси енергії річкових потоків і водоймищ, що лежать вище рівня моря. Цим видом ресурсів багаті придніпровські області країни. Помітним енергоресурсом місцевого значення може стати гідроенергія малих і середніх річок України.

Лісові ресурси відіграють важливу роль як у збереженні навколишнього середовища, так і в господарській діяльності людей. Свого часу ліси постачали єдиний відомий людині вид палива. Нині основним господарським призначенням лісів є сировинне забезпечення промисловості. Головним сировинним продуктом користування лісовими ресурсами виступає деревина, тобто промислова сировина для деревообробної, целюлозно-паперової, лісохімічної промисловості, виготовлення різноманітних конструкційних матеріалів, палива тощо. Помітну частину потенціалу лісових ресурсів регіону становлять недеревні ресурси лісу – це технічна сировина, лікарська (для фармацевтики), кормова база тваринництва, продукти харчування. Україна

належить до країн з порівняно невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду сягає 10,8 млн. га, в тому числі вкрита лісом – 9,4 млн. га. Лісистість території становить усього 15,6 %, причому її рівень є територіально диференційованим відповідно до природно-географічного зонування території країни. Найвищий рівень лісистості (43,2 %) в ІваноФранківській області Карпатського району, а найнижчий (1,8 %) – у Запорізькій області Придніпров'я. Багатими на лісові ресурси є Карпатський економічний район і Полісся. Загальний запас деревини в лісах України становить 1736 млн. м³, в тому числі хвойної – 897, твердолистяної – 663, м'яколистяної – 173 млн. м³. Помітне промислове, а особливо охоронне значення мають лісові насадження Лісостепової зони. Наближеним до оптимального для України вважається показник лісистості на рівні 21-22 %, який дає змогу досягти збалансованості між лісосировинними запасами, екологічними вимогами й обсягами лісоспоживання. Більше половини лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних з екологічної точки зору лісів, решту складають експлуатаційні ліси сировинно-промислового призначення.

Природно-рекреаційні ресурси становлять особливий вид ресурсів, а саме гармонійне просторове поєднання земельних, водних, кліматичних, культурно-ландшафтних і гідромінеральних ресурсів, яке в комплексі забезпечує відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення, а також для культурно-освітньої діяльності. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. Загальна площа потенційно рекреаційних територій займає 7,2 % території України (близько 4,4 млн. га), в тому числі природоохоронних земель 2,2 %. На базі природно-рекреаційних ресурсів

розвиваються дві галузі соціальної сфери – санаторно-лікувальна та туристично-рекреаційна. До складу природно-рекреаційних входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та культурно-пізнавальні ресурси. Вони розміщені практично на всій території України, однак найвищою є концентрація рекреаційних ресурсів у приморських областях України, в АР Крим, а також у Карпатському економічному районі. Значні запаси мінеральних вод розміщені у Вінницькій (Хмельник), Житомирській, Львівській (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Любень, Немирів), Полтавській (Миргород) областях. В Україні є великі запаси лікувальних грязей в Івано-Франківській, Одеській областях і Автономній Республіці Крим. В Україні діє 45 курортів загальнодержавного та міжнародного значення та 13 курортів місцевого значення, понад 400 санаторіїв можуть прийняти на лікування понад півмільйона відпочивальників. Крім цього, привабливими для громадян України й іноземних гостей є туристичні маршрути місцями, які пов'язані з історією країни, її видатними історичними особистостями, діячами культури та мистецтва, архітектурними та культурно-ландшафтними пам'ятками тощо.

У структурі природно-ресурсного потенціалу України особливе місце посідають **фауністичні ресурси**. Крім великої цінності фауни як невід'ємного складника природного середовища регіону, який відіграє важливу роль у його екологічній системі, помітне значення вона має і з економічної точки зору. Основними фауністичними ресурсами, які мають господарське значення, є мисливські, рибні та медоносні ресурси бджільництва. У структурі фауністичних ресурсів переважають медоносні ресурси. У Південному районі порівняно високою є забезпеченість рибними ресурсами. Мисливські ресурси країни зосереджені переважно на заповідних охоронних територіях. У користуванні фауністичними ресурсами дедалі більшого значення набувають їхня охорона та відтворення. Відзначаються багатством і різноманіттям фауни Полісся, Карпати, Південний економічний район тощо. Потенціал

фауністичних ресурсів є найбільшим у південних територій України за рахунок помітної кількості медоносних ресурсів і рибальських ресурсів – річок, лиманів і Чорного й Азовського морів.

5.3. Проблеми та перспективи ресурсоспоживання й ресурсозбереження

Як і в усьому світі, в Україні гострими є проблеми раціонального використання, збереження, а по можливості – примноження й відновлення компонентів природно ресурсного потенціалу. Так, проблеми використання **мінерально-сировинного потенціалу** України полягають у тому, що значна частина ресурсів перебуває у важковидобувному розміщенні (на великих глибинах, у вузьких пластах тощо), а також – у виснаженості найбільш якісної частини запасів промислових копалин, насамперед, палива (нафти, газу, вугілля), обмежених фінансових і технічних можливостях геологорозвідувальних робіт. Перспективи розвитку мінерально-сировинного комплексу пов'язуються з розвідкою та розробкою нових для України корисних копалин: золота, міді, хрому, свинцю, цинку, молібдену, рідкісноземельних металів, фосфоритів тощо, також важливим є підвищення рівня виробітку родовищ і вилучення корисних складників із породи, залучення до господарського обігу техногенних родовищ зі складу відходів попереднього виробництва, використання раніше списаних запасів корисних копалин.

Основними проблемами у сфері користування **земельними ресурсами** виступають: поліпшення просторової організації продуктивних сил через підвищення ефективності використання й охорони земель, упорядкування промислового та житлового будівництва на базі раціонального проектування розвитку поселень. Через впровадження нових технологій обробки ґрунту та зменшення розораності земель, припинення деградації сільгоспугідь можливим є досягнення збалансованого співвідношення ґрунтів різного функціонального

призначення в зональних системах землекористування. Як землеохоронний захід провідним є боротьба з вітровою та ґрунтовою ерозією через цілеспрямовані лісонасадження, впровадження прогресивних систем меліорації двосторонньої дії, рекультивацію неугідь, поліпшення природних кормових угідь — лук і пасовищ. Головними складниками ґрунтозахисної системи землеробства мають стати еколого-технологічне розгрупування й контурно-меліоративна організація території, оптимізація структури й динаміки посівних площ відповідно до регіональних передумов ресурсокористування, поліпшення виробничих властивостей ґрунтів, упровадження ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту (безполицевий обробіток, посів спеціальними протиерозійними сівалками, щілювання ріллі, сіножатей і пасовищ, смугове розміщення культур), узгодження охорони й відтворення земель з комплексом водо- та лісоохоронних заходів. Особливої ролі набуває в умовах трансформації земельних відносин збереження оптимального, екологічно виправданого паритету між функціональним використанням земель у межах сільськогосподарської діяльності, чому сприятимуть розвиток відносин земельної ренти, розробка балансів земельних фондів і схем землевпорядкування з обов'язковим визначенням вартісних характеристик ґрунтів, структури їхнього використання та порядку проведення заходів з охорони та відтворення земельних ресурсів.

Проблеми **водокористування** в Україні полягають насамперед у просторовій незбалансованості джерел і споживачів ресурсів водного комплексу, в нераціональному розподілі водних ресурсів між останніми, з високими рівнями втрат при транспортуванні та використанні води. Існуюча структура промислового виробництва з її орієнтацією на галузі важкої промисловості, передусім, енергетично-металургійного спрямування, характеризується підвищеною водомісткістю.

Інший комплекс проблем пов'язаний із постійним погіршенням якісних характеристик води через забруднення промисловими викидами та побутово-

комунальними стоками, хімічними речовинами та відходами сільськогосподарського виробництва. Через це порушується баланс водного екологічного середовища, деградує водна та навколишня флора й фауна, гостро стоїть проблема збереження й поліпшення біологічної продуктивності та рекреаційно-оздоровчої цінності водного фонду. Тому головними завданнями розвитку водного комплексу є, з одного боку, впорядкування й збалансування користування водою з науковим обґрунтуванням водогосподарського балансу, а з іншого – запобігання шкідливому впливові забруднюючих речовин на воду, а води, в свою чергу, – на природне середовище. Для цього в належний технічний стан має бути приведено водні об'єкти, поліпшено самовідновну та самоочисну спроможність водних систем; оновлено техніко-технологічну базу водомістких виробництв, реорганізовано їх у напрямі багатоциклового використання водного ресурсу. Також необхідним завданням на довгострокову перспективу є повернення у природний стан русел річок, де стік останніх зарегульовано каскадами водосховищ. У першу чергу це стосується р. Дніпро. Вирішенню проблеми раціонального водоспоживання можуть значно сприяти економічні механізми платного водокористування, насамперед – водної ренти.

Комплекс проблем щодо формування й раціонального використання **лісових ресурсів** України включає, передусім, негативні наслідки надмірної вирубки лісів (особливо – у Карпатському районі), що призвело до порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання й екологічними вимогами. "Наступ" мережі розселення та господарської діяльності загалом на лісовкриті площі призводить до їх звуження, деградації лісосировинної бази. Відчувається й негативний вплив попередніх лісомеліорацій, який вилився у погіршення природних комплексів, деградацію рослинного покриву, надмірне осушення лісових ґрунтів. Окрему болючу проблему становлять лісові пожеги, які все частішають з огляд на глобальне потепління клімату планети. В кінцевому підсумку ці явища призводять до скорочення обсягів лісокористування та збереження низького рівня

задоволення потреб у деревині за рахунок національних ресурсів. Отже, для вирішення вказаних проблем необхідним є застосування низки заходів зі збереження й посилення водоохоронних, захисних, санітарно-гігієнічних, оздоровчих та інших корисних природних властивостей лісів. Цього можна досягнути через розширення зелених зон у мережах розселення і виробничих зонах, забезпечення раціональних територіальних пропорцій лісокористування та міжгалузевого ув'язування лісогосподарських і лісоохоронних робіт, прискорене розширення лісового фонду за рахунок нових лісонасаджень.

Головні проблеми щодо ефективного використання **природних рекреаційних ресурсів** України полягають, насамперед, у докорінному підвищенні рівня й загальної культури життя широких верств населення країни, що дасть змогу розгорнути ефективну рекреаційну діяльність на економічно вигідних ринкових умовах господарювання. Максимально повному задоволенню потреб населення у повноцінному оздоровленні та лікуванні мають сприяти охорона й відновлення рекреаційних ресурсів, зростання якості послуг у цій сфері. Тільки орієнтація на власного споживача рекреаційних послуг може забезпечити оптимальне навантаження на рекреаційні території з отриманням кумулятивного економічного ефекту також від відновлення властивостей робочої сили рекреантів, прискореного економічного розвитку територій із рекреаційною (в комплексі з іншими галузями) спеціалізацією районної економіки (у Південному та Карпатському економічних районах).

Чи не найбільш гострими є проблеми збереження й відновлення **фауністичних (мисливсько-рибальських)** ресурсів. Саме вони зазнали чи не найбільших втрат внаслідок людської діяльності. Розвиток продуктивних сил зумовив як погіршення умов існування тваринного світу, так і "звуження" площ його природного існування через використання земель для виробничих і невиробничих цілей. Темпи зникнення біологічних видів під впливом зміни екологічної ситуації продовжують зростати. В результаті зміни гідрологічного режиму територій, погіршення якості вод скорочується (аж до зникнення)

кількість багатьох представників водно-болотної та лісової фауни, зменшується кількість та якісні показники рибних ресурсів. Велика шкода завдана фауні України аварією на Чорнобильській атомній станції, вплив якої на тваринний світ виявлятиметься впродовж тривалого часу, оскільки при цьому нищівного удару завдано генофонду фауни країни – як гаранту відновлення й існування популяцій живих істот, збереження біорозмаїття.

5.4. Народонаселення України і його територіальна організація

Основною продуктивною силою є людина. Тому провідним складником сукупного ресурсного потенціалу регіону є його людські ресурси. Роль населення в розвитку й територіальній його організації багатогранна вирішальна, адже людина – головна продуктивна сила. Вона власною працею створює матеріальні та духовні блага, споживає їх, забезпечуючи відтворювальний процес суспільства і природи. Укупі з природними ресурсами та засобами виробництва люди здебільшого складають продуктивні сили, отже проблеми розвитку й розміщення людських ресурсів регіону є важливою частиною питань розвитку та розміщення його продуктивних сил. Основу формування людських ресурсів як продуктивної сили становить народонаселення.

Народонаселення, або населення, - це сукупність людей, що проживають у межах відповідних територій (світ, материк, країна, область, місто, село й ін.). Населення проживає в певному географічному середовищі та здійснює виробництво матеріальних благ відповідно до наявних природних ресурсів. Взаємодія людей за допомогою засобів виробництва, - з одного боку, і предметів праці – з другого, забезпечує матеріальне виробництво, а необхідність задоволення людських потреб – попит на товари та послуги та їхнє споживання. Завдяки цьому підтримується економічний цикл виробництва.

Територіальна організація населення називається розселенням населення. Розселення населення відбувається в межах системи розселення, в якій традиційно вирізняють сільську, міську й інтегральну (міську й сільську разом) системи.

Формування загальнонаціональної та територіальної систем розселення в Україні відбувається як постійний процес на п'яти рівнях: загальнонаціональному, регіональному, субрегіональному, локальному та місцевому. Воно є об'єктивним і прогресивним напрямом його просторової організації, який сприяє підвищенню ефективності розвитку міських і сільських поселень та забезпеченню соціальних потреб населення. За територіальною ознакою інтегральна система розселення поділяється на десять регіональних систем, із них вісім належать до класу сформованих, а дві (Луцька і Черкаська) перебувають на стадії формування.

Регіональні системи розселення формуються в межах двох-чотирьох областей, за винятком Сімферопольської, яка функціонує на півострові в межах Автономної Республіки Крим. За демографічним потенціалом найбільшими є Київська та Донецька регіональні системи (7,2-7,6 млн. чол.), а за поселенським – Київська і Хмельницька (4,0-4,4 тис. поселень). Найвищий рівень урбанізації мають Донецька і Дніпропетровська системи (81-89%), густота населення – Донецька і Львівська (113-143 чол. на 1 км), густоту поселенської мережі – Львівська і Хмельницька (66 од. на 1 тис. км.).

Субрегіональні системи розселення сформувалися в межах адміністративних областей. В Україні функціонує 24 субрегіональні системи розселення, сформовані в процесі інтеграції внутрішньообласних зв'язків. Локальні системи формуються довкола системотворних центрів у межах кількох адміністративних районів (від 3 до 15). В Україні виділяються 72 локальні системи розселення нижчого рангу.

Нижчим ієрархічним рівнем від локальних систем є місцеві системи, що формуються в межах сільських адміністративних районів і територій,

підпорядкованих містам загальнодержавного, республіканського й обласного підпорядкування. В Україні налічується 500 місцевих систем розселення, з яких 488 належить до типу районних, а 12 – міських систем. В Україні налічується 448 міст, у тому числі 169 обласного підпорядкування, 897 селищ міського типу та понад 28775 сіл.

До основних показників, які характеризують населення в Україні, належать його чисельність, густота, національний склад і статеві-вікові характеристики. Повну картину вказаних характеристик розвитку та розміщення населення України дає всеукраїнський перепис населення, останній з яких відбувся 2001 року. Україна за чисельністю населення є однією з великих держав Європи. За численістю населення у країнах СНД наша держава поступає лише Росії, а серед країн Європи – Великобританії, Італії та Франції. Чисельність населення України становить близько 48 млн. чоловік. Україна належить до країн Східної Європи, де загалом спостерігається висока густота населення. В цілому в країні густота населення становить 83 чол. на 1 км². Найменша щільність населення характерна для гірських територій

Карпат, Полісся та Степу України. Тут вона менша за 60 чол. на 1 км².

Найвищий показник густоти населення в Україні є характерним для областей Сходу, де він перевищує 130 чол. на 1 км², а в Донецькій області сягає майже 190 чол. на 1 км². Загальна чисельність населення країни та кількість населення в регіональному вимірі формуються під впливом сукупності демографічних, соціально-економічних та екологічних факторів. Із-поміж факторів розвитку та розміщення продуктивних сил виокремлюється група соціальних, серед яких важливе місце належить соціально-демографічним чинникам. Останні охоплюють кількість населення і його динаміку, розміщення, структуру (вікову, освітню) тощо.

У нашій країні, як і у світі загалом, відбувається зменшення чисельності населення в бік зростання питомої ваги міської його частини та зменшення частки сільського населення. Нині 68 % населення України мешкає в міській

місцевості й лише 32 % - у сільській мережі розселення. Зростання питомої ваги міського населення відбувається й зараз. Показник питомої ваги міських жителів у межах держави варіюється від 39 % у Закарпатській області до 90 % у Донецькій. У містах проживає близько 90 % всього міського населення, а 10 % - у селищах міського типу. Щодо сільського населення України, то його питома вага й тепер постійно зменшується, однак, не такими темпами, як у 70-80 роки. коли відтік мігрантів із села до міста був найбільшим. Під впливом багатьох факторів, у тому числі – таких, як народжуваність, смертність, міграція, екологічна ситуація, ознаки способу життя, особливості зайнятості, рівень розвитку медичного обслуговування, наслідки другої світової війни та військових конфліктів, перебуває статеві-вікова структура населення. В Україні вона характеризується постійним переваженням кількості жінок та зниженням частки дітей у загальній чисельності населення. Найсприятливіша статеві-вікова структура населення в західних областях: Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській і Рівненській. Найгіршим є негативні ознаки статеві-вікової ситуації в Подільському регіоні, на Черкащині й Кіровоградщині. Національний склад населення України характеризується тим, що українці чисельно переважають у всіх регіонах, окрім АР Крим. У нашій державі всі національності є рівноправними і формують єдиний народ України. Поряд з українцями на терені України проживає більше ста національностей, з-поміж яких переважають автохтонні народи, які водночас і разом з українцями, або навіть і раніше них, століттям проживають на теренах країни, – це греки, кримські татари, євреї, караїми тощо, а також представники населення з прилеглих до країни держав – білоруси, молдавани, болгар, угорці, румуни, поляки тощо. За межами України проживає майже 10 млн. українців і їхніх нащадків, з яких понад 7 млн. осіб – у республіках колишнього Радянського Союзу. Великі українські громади проживають у США, Канаді, Німеччині тощо.

5.5. Демографічна ситуація та її регіональні особливості

Основними показниками, які характеризують демографічну ситуацію, є коефіцієнти народжуваності, смертності та міграції. Вони вимірюються як обчислені в тисячних долях (промиле позначається знаком ‰) числа відповідних випадків (народження, смерті, міграції) на 1000 жителів.

У 1991 р. загальна кількість померлих у державі вперше перевищила кількість новонароджених. У 90-ті роки ця тенденція почала уповільнюватись лише на межі нового тисячоліття. Однак, зменшення чисельності населення спостерігається в усіх без винятку областях України. Масштаби депопуляції (переважання кількості померлих над новонародженими) упродовж останніх років найбільшими були в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій і Луганській областях, найкраща демографічна ситуація (яка, однак, також характеризується негативними явищами депопуляції) зберігається в Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Львівській, Волинській і Чернівецькій областях, тобто в Західній Україні. Означені явища зумовлені складним і різноплановим впливом тих чи інших факторів (політичних, економічних, соціально-психологічних, біологічних та ін.).

В основному депопуляція пояснюється більш ніж 30%-м скороченням сумарного коефіцієнта народжуваності. Це, з одного боку, відзеркалює світові тенденції демографічних змін, а з другого, – є наслідком глибокої кризи. До того ж, до старшого віку увійшли численні вікові групи (так звані когорти), народжені перед другою світовою війною та після неї.

Як наслідок економічної кризи, різко знизився рівень міграційної мобільності населення, при чому інтенсивність зовнішніх міграційних контактів зменшилась істотніше, ніж внутрішньодержавних. На демографічну ситуацію у країні найістотніше, впливає віковий склад населення. За останні десять років значно зросла частка осіб пенсійного віку.

Щодо статево-вікової структури населення, то аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що в Україні спостерігається постійне переважання кількості жінок у загальній чисельності її населення. Кожного року абсолютне переважання жінок дещо зростає, хоча відносні показники засвідчують незначне вирівнювання співвідношень між чисельністю чоловіків і жінок. Переважання чисельності жінок над кількістю чоловіків пояснюється, насамперед, нижчою смертністю жінок, із одного боку, і війнами, міграцією за межі держави на роботу в інші країни, що найбільше впливає на чисельність чоловіків, - з другого. Найгіршим є співвідношення коефіцієнтів смертності між жінками і чоловіками у працездатному віці. Коефіцієнт смертності жінок у віці 40-50 років становив в останні роки 4,8-6,6 чол. на тисячу населення цього віку, а чоловіків – відповідно 13,1-19,5 чол. Не останню роль при цьому відіграють антисоціальні явища (алкоголізм, наркоманія тощо), більш поширені серед чоловіків.

Наявну нині структуру населення України можна вважати несприятливою з точки зору тенденцій шлюбності та природного відтворення населення. Отже, в Україні спостерігається явище демографічної кризи, при чому в сільській місцевості вона значно гостріша, ніж у місті, – на одну особу працездатного віку припадає більше однієї особи з непрацездатних вікових груп. Найгостріша щодо цього ситуація склалася в Чернігівській області. Складними залишаються і проблеми формування та розвитку шлюбно-сімейних відносин, збільшується кількість розлучень, зростає чисельність дітей, що народжуються поза шлюбом. Однак, коефіцієнт народжуваності дітей на одну жінку останнім часом незначним чином зростає, що свідчить про певне покращення тенденцій розвитку демографічної ситуації в державі.

Наслідки демографічної кризи для продуктивних сил нашої країни є небезпечними з усіх точок зору. Аналіз статистичних даних засвідчує, що в 1996-2000 рр. продовжувалося зменшення загальної кількості населення України, яке становило майже 1,8 млн. осіб. Такі зміни позначилися і на

коефіцієнтах його територіального зосередження. За останній десятирічний період територіальне зосередження населення зазнало певних змін. Так, у Центральному і Карпатському районах воно зросло відповідно на 0,2 і 0,3 %, у Придніпровському і Донецькому коефіцієнти зменшилися на 0,1 та 0,5 %.

Показник густоти населення, який відбиває ступінь заселеності території в Україні, загалом у всіх регіонах (областях) у 2000 р. був менший, ніж у 1996р. При чому найсуттєвішим зменшення щільності населення (на 3-6 осіб на 1 км²) було в Луганській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Не змінився цей показник лише в Івано-Франківській області. На території інших економічних районів та областей густина населення зменшилася на 1-2 особи на 1 км².

Демографічною базою соціальної продуктивної сили виступає насамперед працездатне населення працездатного віку. Коефіцієнти територіального зосередження цієї категорії населення свідчать про те, що найбільша його частка від загальної кількості в Україні зосереджена в Донецькому і Південному районах – понад 15 %, найменша – в Подільському (дещо перевищує 8%) та Пільському (понад 9 %) районах.

Певні надії на поліпшення демографічної ситуації в державі пов'язуються з міграцією. **Міграція** – це переміщення населення з постійного місця проживання, пов'язане з перетином певних меж (міста, району, області, країни, материка). У більшості розвинутих країн саме цілеспрямована й керована зовнішня міграція є фактором стабілізації демографічної ситуації. Переміщення населення може бути зі зміною місця проживання або без його зміни. Можливі і сезонні виїзди на збирання врожаю, на лісозаготівлю тощо. За роки незалежності України різко знизився рівень міграційної мобільності населення, як наслідок економічної кризи та зниження рівня життя українських громадян – якщо на рубежі 1980-1990 рр. у міграціях щорічно брали участь 3-3,5 млн. жителів України, то нині – менше 2 млн. Починаючи з 1994 р., сальдо міграції населення України набуло від'ємних значень і стало фактором зменшення загальної чисельності населення країни. Після цього сальдо міграцій (баланс

між прибулими і вибулими) населення України утримується на рівні -80...-145 тис. чол. на рік, причому структура вибуття та прибуття за напрямками не зазнає суттєвих змін. Це свідчить про формування відносно стабільної міграційної поведінки населення України. Від'ємне сальдо міграцій не є позитивним фактором формування демографічної ситуації. Цілеспрямована гнучка зовнішня міграційна політика в нашій країні в майбутньому дасть можливість збалансувати демографічну ситуацію, сприятиме відродженню сільської мережі розселення, припиненню деградації головної продуктивної сили суспільного виробництва.

5.6. Людські та трудові ресурси, трудоресурсна ситуація й ринок праці

Сучасне розуміння поняття „людські ресурси”, яке нерідко ототожнюється з поняттям „трудова ресурси” і „людський капітал”, є багато в чому суперечливим. Щодо цього, то слід, насамперед, чітко визначити складні елементи понятійно-термінологічного апарату, подані нижче. **За загальноприйнятим визначенням до трудових ресурсів** відноситься частина населення суспільства (або з регіональної точки зору конкретної території – регіону), яка має достатній фізичний розвиток, здоров'я, освіту, культуру, здібності, кваліфікацію та професійні знання для суспільнокорисної діяльності та належить до певної вікової категорії – працездатного віку. При цьому потенціал трудових ресурсів є соціально-економічною категорією, яка в кількісному співвідношенні характеризує можливості суспільства щодо залучення до суспільної праці населення різної статі й віку, а в якісному – його реальні та потенційні можливості щодо реалізації через участь у суспільнокорисній праці сукупності особистих здібностей і якостей працівників. Тобто **трудова потенціал**, або **потенціал трудових ресурсів** - власне сукупна суспільна здатність до праці працездатних членів суспільства у працездатному віці, трудова дієздатність суспільства, а трудові ресурси –

конкретний носій трудового потенціалу суспільства. Сам трудовий потенціал є вилученою вартісною і може бути вираженим у грошовому вимірнику.

Часто в наукових дослідженнях та в офіційній статистиці до трудових ресурсів відносять також і категорію людей, які зайняті в галузях і сферах економічної діяльності поза межами працездатного віку. Проте такий підхід є багато в чому проблематичним, оскільки належність до категорії „працюючий пенсіонер” або „працюючий підліток” дає змогу лише констатувати факт сьогочасної належності цієї особи до категорії зайнятого населення. При цьому припинення нею участі в економічній діяльності автоматично виключає таку людину з категорії „трудова ресурси”. Про це свідчить і факт відсутності понять „безробітний підліток” і „безробітний пенсіонер за віком”. Разом з тим, працездатна людина у працездатному віці, припиняючи участь в економічній діяльності, з категорії трудових ресурсів не виходить (переходить до категорії безробітних). Тому з цієї точки зору потрібне чітке розмежування у понятійно-термінологічному апараті двох категорій: працездатного населення в працездатному віці та працездатного й економічно активного населення поза межами працездатного віку. Для цього пропонується використовувати таке поняття, як **людські ресурси**.

Людські ресурси. До людських ресурсів відносять, крім трудових ресурсів (працездатного населення у працездатному віці), ще й частину населення суспільства (у регіональному розрізі – регіону), яка спроможна обмежено брати участь в економічній діяльності, а за певних обставин – досягти необхідного фізичного розвитку, здоров'я, отримати освіту, долучитися до культурних набутоків, розвинути здібності, дістати кваліфікацію та професійні знання для суспільно корисної діяльності, а також є працездатною за межами працездатного віку. Таким чином, окрім власне трудових ресурсів, людські ресурси включають ще й **резервні трудові ресурси** – „потенційні” трудові ресурси, які можуть бути задіяні в суспільному виробництві або негайно, або ж із високою часткою ймовірності за певний проміж часу. До цієї категорії таким

чином належать діти та підлітки, які є зайнятими суспільно корисною працею й через певний час спроможні перейти до категорії трудових ресурсів, пенсіонери за віком, придатні до суспільно корисної праці, й інваліди, які спроможні обмежено брати участь у суспільному виробництві.

Як видно з наведеного визначення, категорія осіб „людські ресурси” включає категорію осіб „трудова ресурси” і категорію осіб „резервні ресурси трудової діяльності”. При цьому чисельність людських ресурсів визначається фактично чисельністю всіх людей, які будь-яким чином можуть брати участь у суспільно корисній праці. Отже, **потенціал людських ресурсів (людський потенціал)** є сукупною здатністю до праці всіх (обмежено і цілком працездатних) членів суспільства, потенційною максимальною сукупною працездатністю всього суспільства в конкретний відтинок часу.

У цьому контексті слід уточнити, що безробітні, яких відносять до трудових ресурсів, також певною мірою є людським резервом економічної діяльності. Проте на більш-менш довготривалому відрізку часу вони складають значно ймовірніший резерв ринку праці, тим часом як незайняті люди за межами працездатного віку є менш ймовірними учасниками суспільного виробництва, оскільки в будь-який момент можуть залишити ринок праці та жити на утриманні держави, батьків, дітей тощо, і загалом поступаються за рівнем працездатності особам працездатного віку.

Людський капітал. Категорія „людський капітал” бгато в чому близька до категорії „потенціал людських ресурсів”, оскільки у вартісному вимірнику відображається **суспільною споживчою вартістю** робочої сили, яка в сучасному суспільстві залишається основною продуктивною силою. Головною характеристикою вартості робочої сили є продуктивність суспільної праці. Людський капітал відображає здібності, навички праці, економічну активність, здоров'я населення. В категорії людського капіталу оцінюються не тільки наявні на цьому етапі, а й потенційні працівники – творці матеріальних благ.

Відповідно до вищевикладеного людський капітал можна охарактеризувати як „реальний” потенціал людських ресурсів, оцінений у конкретних суспільно-історичних умовах існування людини – носія робочої сили. При цьому такі умови формують і певним чином обмежують „простір” реалізації людського потенціалу.

Отже, для ефективного функціонування людського ресурсного потенціалу необхідною умовою є наявність певної рівноваги, за якої людський капітал якомога більше співвідноситься з потенціалом людських ресурсів. Очевидно, що потенціал людських ресурсів - складна, багатопланова категорія. При цьому він не просто відображає кількісні характеристики і якісний стан робочої сили, а, в кінцевому підсумку характеризує сукупно з іншими складовими ресурсного потенціалу загальний рівень розвитку продуктивних сил регіону. Тому показники потенціалу людських ресурсів визначаються комплексним впливом цілої низки взаємопов'язаних факторів. На стан трудового потенціалу конкретної території (регіону) впливають, багато в чому визначаючи його природні умови та географічне положення, рівень і характер економічного та соціального розвитку, культура виробництва й технічна та інформаційна озброєність суспільства, здоров'я і статеві-вікова структура населення, екологічний стан навколишнього середовища, низка інших факторів, що мають соціально-екологічну природу. При цьому останні відіграють особливу роль у формуванні потенціалу трудових ресурсів України. Стан навколишнього середовища, зокрема якісні показники води, повітряного басейну, рівень радіаційного та промислового забруднення, інтенсивність електромагнітного фону, динаміка кліматичних змін техногенного й антропогенного походження великою мірою визначають здоров'я населення, а звідси – якісні та кількісні ознаки трудових ресурсів.

Як головна продуктивна сила, людина-виробник володіє певним трудовим потенціалом, який формується в конкретно-територіальних умовах.

Тому провідний складник частина сукупного ресурсного потенціалу регіону – потенціал трудових ресурсів регіону – визначається як сукупна потенційна здатність до праці частина населення конкретного регіону, яка володіє необхідними фізичним здоров'ям, освітою, культурою, здібностями, кваліфікацією та професійними знаннями для роботи у сфері суспільно корисної діяльності.

Щодо характерних особливостей формування людського ресурсного потенціалу України потрібно відзначити наступне.

По-перше, людський потенціал України формується за рахунок власних людських резервів. При цьому активна імміграція в країну – як додатковий засіб залучення робочої сили – не спостерігається в таких масштабах, як у розвинутих країнах світу. Навпаки, еміграція з країни перевищує імміграцію, що є характерною закономірністю для країн у кризовому соціально-економічному стані. Ринок праці поповнюється переважно за рахунок механізму природного відтворення населення, за рахунок молоді, яка переходить у категорію людей працездатного віку.

По-друге, більш значну, ніж у розвинених країнах, частку зайнятого населення становлять особи пенсійного віку, оскільки практично недиференційоване, негнучке пенсійне законодавство в найгіршому сенсі є стимулом до економічної активності людей похилого віку, виставляючи цих осіб на межу виживання малими пенсіями та затримками їхньої виплати, особливо в сільській місцевості.

По-третє, ринок праці характеризується вражаючими масштабами так званої „тіньової” зайнятості та прихованого безробіття. Нормою стають явища, за яких працівника легально зареєстровано на роботі в одному місці (на підприємстві, що реально не працює впродовж 3-5 років), при тому, що він займається офіційно не задекларованою діяльністю.

Четвертою характерною ознакою людського потенціалу України є те, що він значним чином формується під впливом факторів еколого-економічного

характеру. Означена проблема стосується не тільки „новоприбулих” працівників, серед яких протягом найближчого десятиріччя дедалі більшатиме людей „чорнобильської” генерації (1980-х років народження). Вона зачіпає й покоління, які зростали на наслідках соціально-екологічної кризи останніх двох-трьох десятиріч ХХ століття і відчули на собі всі пророковані екологами алармістами наслідки суперурбанізованої цивілізації „індустріального суспільства”.

у підсумку більш ніж десятирічний перехідний період розвитку трудових ресурсів потенціалу у вимірі економічних районів і областей можна охарактеризувати кількома взаємопов’язаними тенденціями, тісно пов’язаними з загальним становищем народного господарства країни.

Від зростаючого безробіття у країні найбільше потерпають регіони, де впродовж пострадянського періоду спостерігалось найзначніше скорочення виробництва, а саме порівняно малорозвинені території й так звані «депресивні» регіони зі сталими ознаками порушення процесів економічного відтворення. За даними 2000 р., найвищим рівнем безробіття характеризується трудових ресурсів ситуація в Подільському, Поліському та Карпатському економічних районах, зокрема в Житомирській (8,1 %), Рівненській (7,2 %) і Тернопільській (7,0 %) областях, а найнижчим – у промислових регіонах і в містах Києві та Севастополі (0,8 %). Для порівняння, у середньому в Україні рівень безробіття офіційно зареєстровано у 4,2 %. За неофіційними даними (обстеження за методологією Міжнародної організації праці в 1999р.) рівень безробіття сягав 14,7 %.

Традиційно проблемними з точки зору зайнятості, залишаються регіони, які й за радянських часів унаслідок надлишку трудових ресурсів були джерелами міграційного руху через значне навантаження на робочі місця. У цих регіонах (в Україні такі процеси характерні для західних областей) природні процеси відтворення робочої сили часто випереджали відповідні заходи зі створення нових робочих місць, що і спонукало економічно активне населення до

міграцій у регіоні з дефіцитом робочої сили. Зокрема, у 2000 р. найзначнішими рівнями навантаження на одне вакантне робоче місце відзначалися Рівненська (91), Тернопільська (87), Житомирська (79), Львівська (74) і Закарпатська (58 осіб) області.

Якщо для початкового періоду реформ негативні процеси в галузі найсильніше вражали міське населення через скорочення численості робочих місць у промисловості, то останнім часом від цього потерпають переважно регіони з аграрною орієнтацією економіки, що пов'язано з інтенсивними структурними зрушеннями в аграрному секторі в останні роки. Так, упродовж 1999-2000 рр. спостерігалось практично постійне зростання чисельності безробітних у сільській місцевості (з 3,5 до 4,5% чисельності працездатного населення працеспроможного віку). У міських поселеннях за цей же період у цілому спостерігалось певне зниження рівня безробіття (з 4,2 до 4,1 %).

У більшості регіонів країни спостережуються негативні тенденції звуження демографічної бази формування трудових ресурсів. При цьому зменшуються як чисельність працеспроможного населення у працездатному віці, так і кількісні показники потенційного складника трудових ресурсів – поколінь, які мають надалі поповнити трудовий ресурсний контингент (дітей і підлітків). Одночасно спостерігається зростання питомої ваги осіб старшого віку, якісні показники трудових ресурсів яких є зниженими порівняно з людьми працездатного віку. При збереженні існуючих тенденцій вибуття працездатного населення у працеспроможному віці, щорічне його скорочення в цілому по країні становитиме 185 тис. осіб. При чому, такі тенденції характерні для промислового сходу країни (Донеччина та промислове Придніпров'я) і менш характерними для Центру й Півдня, тим часом як західний регіон відзначається порівняно кращою демографічною базою формування трудового потенціалу.

Важливий фактор формування трудових ресурсів – соціально-екологічне середовище функціонування головної продуктивної сили –

людини має також регіонально-диференційований характер. Зокрема, частка відносно екологічно чистих, сприятливих для формування повноцінної робочої сили територій становить 10-15 % загальної земельної площі країни. При цьому найбільш напруженою екологічною ситуацією, близькою до катастрофічного стану, характеризуються Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Луганська та Чернівецька області. Території з ознаками екологічної катастрофи сягають 1,7% території України та спостерігаються переважно у Київській і Житомирській областях. Необхідно також зазначити важке екологічне становище Українського Причорномор'я та середнього й нижнього Придніпров'я – АР Крим, Одеська, Херсонська та Миколаївська області, а також Черкащина, у яких соціально-екологічні умови формування трудового потенціалу можна охарактеризувати, які переважно погіршені. Сприятливими ж та помірно сприятливими умовами характеризуються лише території Сумської, Полтавської, Хмельницької та Тернопільської областей.

Не зважаючи на помітні регіональні розбіжності в рівнях безробіття, у країні зберігається тенденція регіонального, секторово та галузевого дефіциту робочої сили для певних професійно-кваліфікаційних категорій робочої сили. Зокрема, для аграрних периферійних регіонів відчутним є дефіцит кадрів працівників соціально-культурної сфери, у наукомісткому виробництві промислово розвинених регіонів – висококваліфікованих працівників, підготовлених згідно з вимогами сучасної науково-дослідної роботи та виробничого процесу. Особливо вказані фактори стосуються низькооплачуваної роботи в державному секторі економіки, для якого характерним явищем є так званий „відтік мізків”. Зокрема, тільки за період 1995-1998 рр. Україну залишили 212 докторів і понад 400 кандидатів наук, не кажучи вже про вплив кадрів у недержавний, приватно-підприємницький сектор виробництва на більш високооплачувану роботу, почасти не за фахом.

Із огляду на зростання економічної активності вікових груп поза межами працездатного віку тенденція до збільшення чисельності зайнятих у вказаних

вікових групах може посилюватися. У зв'язку з цим імовірним явищем є конкуренція в боротьбі за робочі місця з боку основного трудових ресурсного контингенту та резервних вікових груп (дітей, підлітків і пенсіонерів), особливо з урахуванням можливості заниженої оплати праці останніх. Причому вказані процеси, імовірно, зумовлюватимуть, швидше за все, негативними чинниками (невисокі особисті доходи), тому набудуть поширення в регіонах з ознаками економічної депресії й обмеженою регіональною фінансово-економічною базою розвитку. У територіальному вимірі це можуть бути як аграрні регіони (Поділля, Карпатський район), так і промислово розвинуті території, на яких відбуватиметься згорання економічно неефективного виробництва (потенційно ними є шахтарські міста Донбасу, промислові агломерації Придніпров'я).

У міграційних процесах – як одному з головних чинників формування трудових ресурсної ситуації – спостерігається ситуація, за якої цей фактор зумовлює в цілому по Україні та в більшості її регіонів відтік робочої сили, у тому числі за межі країни. Зокрема, у 2000 р. в усіх регіонах, окрім Полтавської області та міст Києва й Севастополя, спостерігалось міграційне скорочення населення (в цілому на 44,1 тис. осіб, або одна особа на 1000 жителів). На відміну від розвинутих країн світу, в Україні міграція поки не є провідним чинником формування ринків праці, зважаючи як на жорстку міграційну політику щодо іммігрантів, так і на порівняно інерційні процеси внутрішньої міграції, тенденції стосовно яких також мало відповідають загальносвітовим. Зокрема, в Україні спостерігається вплив мігрантів із міст у сільську місцевість, тимчасом як в світі здебільшого спостерігаються процеси протилежного характеру.

Роль регіональних ринків праці полягає в забезпеченні продуктивної зайнятості, з одного боку, та створенні адекватних умов відтворення робочої сили, насамперед системи гарантій відповідно до цивілізованих норм оплати праці, - з другого. При цьому необхідно подолати утриманські настрої досить

широких верств населення, для яких до останнього часу було вигіднішим не працювати зовсім, отримуючи від держави допомогу з безробіття, аніж одержувати за свій труд мізерну заробітну плату. Зайнятість має стати спрямованою на забезпечення потреб економічно активного населення з настановами на плідну участь в економічній діяльності. Пріоритетними для створення продуктивної зайнятості мають бути, перш за все, регіони з підвищеною загрозою безробіття, де внаслідок несинхронності демографічних економічних процесів пропозиція робочої сили значно перевищуватиме попит на неї. Останнє стосується малих міст із моногалузевою структурою виробництва, шахтарських, металургійних центрів Донбасу та Придніпров'я, територій розселення раніше депортованих народів, сільської мережі розселення Західної України.

Контрольні запитання до теми 5

1. Природно-ресурсний потенціал як економічна категорія.
2. Основні напрями аналізу природно-ресурсного потенціалу.
3. Природні умови, їх вплив на формування територіальної структури суспільного виробництва.
4. Природні ресурси як частина продуктивних сил.
5. Типологія природно-ресурсного потенціалу та природно-ресурсні комплекси.
6. Функції і показники економічної оцінки природних ресурсів та умов
7. Економічна оцінка природних умов та ресурсів.
8. Трудоресурсний потенціал як економічна категорія.
9. Природний рух населення та регіональна різниця в розміщенні та динаміці трудових ресурсів.

ТЕМА 6. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення Питання лекції

6.1. Паливно-енергетичний комплекс України, його розвиток і розміщення.

6.2. Металургійний комплекс України, його розвиток і розміщення.

6.3. Машинобудівний комплекс України, його розвиток і розміщення.

6.4. Хімічний і лісопромисловий комплекси України, їх розвиток і розміщення.

Ключові поняття: Паливно-енергетичний комплекс України. Сировинний фактор. Споживчий чинник. Трудоресурсний фактор та чинник наукоємності. Важке машинобудування. Енергетичне машинобудування. Хімічний комплекс.

6.1. Паливно-енергетичний комплекс України, його розвиток і розміщення

Паливно-енергетичний комплекс України – це сукупність галузей промислового виробництва, які здійснюють видобуток палива, виробництво електроенергії, їхнє транспортування та використання. До складу паливноенергетичного комплексу входять галузі паливної промисловості (вугільна, нафтова, газова, торф'яна, сланцева) та електроенергетика, що включає теплові, гідро- та атомні електростанції. У структурі виробництва (видобутку) палива в Україні переважає вугілля. Питома вага вугілля сягає майже 60 %, тоді як на нафту припадає близько 7 %, на природний газ — 25 %. Разом з тим у споживанні паливно-енергетичних ресурсів домінуюча роль належить природному газу.

Виробництво паливних ресурсів в Україні (видобуток нафти та її переробка, природного газу, вугілля й паливного торфу) й досі перебуває в кризовому стані. Він характеризується технологічною відсталістю, високою зношеністю промислово-виробничих фондів (на 65-75 %), значним старінням шахтного фонду, істотним браком коштів на їх оновлення, загальною фінансовою скрутою, недостатніми обсягами геологорозвідувальних робіт на нафту і газ та введення в експлуатацію перспективних родовищ, зволіканням вирішення питань диверсифікації джерел нафтопостачання тощо. Внаслідок кризи спостерігається загальна стагнація виробництва і незадовільне самозабезпечення власних потреб держави паливними ресурсами (близько 35 %).

Вугільна промисловість України своїм розміщенням орієнтується на запаси вугілля, зосереджені переважають в Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському басейнах. У загальних запасах вугілля в Україні найвища питома вага належить Донецькому басейну – 87,0 % (близько 100 млрд. т), Львівсько-Волинському та Дніпровському буро-вугільному басейні – відповідно 2,0 % (близько 2 млрд. т) і 3,5 % (4,1 млрд. т). Крім того, запаси вугілля є на території Харківської і Полтавської областей – 8,7 млрд. т та Закарпатської вугленосної площі – 0,2 млрд. т.

Вугільна галузь є чи не найпроблемнішою серед усіх галузей паливноенергетичного комплексу. Більше третини шахт – це ті підприємства, що є нерентабельними та підлягають закриттю. Зокрема, у 90-ті роки закриттю підлягало понад 80 шахт. Масове їхнє закриття вельми впливає й надалі впливатиме на зниження обсягів видобутку вугілля, оскільки вже нині на цих шахтах не проводяться підготовчі роботи, зменшується фронт очисних робіт і, як наслідок, – видобуток. Ураховуючи велику збитковість вуглевидобувних підприємств, необхідна докорінна перебудова роботи галузі, що і передбачається програмою її реструктуризації. Для покриття дефіциту вугілля

його імпорт вугілля в Україну здійснюється переважно з Росії і Казахстану (для потреб коксохімічної промисловості) та Польщі. Першочерговим завданням розвитку вугільної промисловості є компенсація потужностей, що вибули за рахунок завершення вже початого будівництва і реконструкції ряду шахт.

Нафтова й нафтопереробна промисловість України орієнтується розміщенням на родовища Передкарпаття – Долинське та ПівнічноДолинське, Бітків-Бабчинське, Орів-Уличнянське й ін., а також нафтогазоносною провінції на території Полтавської, Сумської та Чернігівської областей, до найбільших з яких належать Гнідинцівське, Лесяківське, Глинсько-Розбишівське, Рибальське, Качанівське, Новогригорівське та інші.

Розробка цих родовищ стала основною базою для розвитку нафтовидобувної промисловості України в повоєнні роки. Нині основний видобуток нафти припадає на Східний нафтогазоносний регіон. Його питома вага в загальному видобутку нафти у країні сягає майже 80 %. У Південному нафтогазоносному регіоні на території українського Причорномор'я балансові видобувні запаси становлять 3 % запасів України, тому видобуток нафти практично відсутній. Нафтовидобувна промисловість України має значний економічний потенціал. Але його повніше використання вимагає збільшення обсягів геологорозвідувальних робіт із застосуванням сучасних методів розвідки, нарощування бурових робіт на удосконаленій технічній основі, освоєння нових нафтових родовищ з використанням передових технологій видобутку нафти тощо. Оскільки галузь з державного бюджету практично не фінансується, потрібно шукати інші можливості подальшого інтенсивнішого її розвитку. Деякі з таких можливостей — співробітництво з потужними іноземними нафтовидобувними компаніями, інвестиції, кредити тощо. Велику роль при цьому відіграє розвиток співробітництва в межах єдиного економічного простору країн СНД.

Економічний потенціал нафтопереробної промисловості використовується нині лише на 20 - 30 %, оскільки приблизно настільки

завантажені потужності нафтопереробних заводів через труднощі в забезпеченні їх нафтою. Крім того, можливості галузі не розкриті у зв'язку зі зношеністю промислововиробничих фондів, недосконалістю технологічних схем переробки нафтової сировини взагалі й окремих технологій зокрема. Тому власне виробництво нафтопродуктів за кількісними та якісними показниками не відповідає потребам споживачів. Воно значно відстає від цих потреб. В Україні розміщені й функціонують шість основних нафтопереробних заводів (НПЗ): Дрогобицький, Кременчуцький, Лисичанський, Надвірнянський, Одеський, Херсонський. Із огляду на незначний видобуток нафти в Україні обсяги її переробки значно залежать від масштабів поставок із поза меж країни, які здійснюються переважно з Російської Федерації. Найважливішим завданням розвитку нафтопереробної промисловості є забезпечення суттєвого зростання технічного рівня виробництва. Насамперед, слід підвищити глибину переробки нафти до рівня країн, що мають розвинену нафтопереробку, тобто до 80 % загальних запасів.

Газова промисловість України орієнтується своїм розміщенням і розвитком на дев'ять нафтогазоносних областей, об'єднаних у три нафтогазоносні райони: Східний (охоплює Сумську, Полтавську, Харківську, Дніпропетровську, Донецьку, Луганську й Чернігівську області), Західний (Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька й Закарпатська області) та Південний (включає Запорізьку і Херсонську області, а також Автономну Республіку Крим). Забезпеченість споживання газу за рахунок власного видобутку в останні роки становить близько 20 %. Частка газу, якого не вистачає Україні, імпортується з Росії та Туркменистану. Основні проблеми розвитку газової галузі мають багато спільного з проблемами нафтовидобутку. До їх слід віднести, наприклад, необхідність інтенсифікації геологорозвідувальних робіт і збільшення обсягів пошукового й експлуатаційного буріння, впровадження ефективних технологій, у тому числі в розрахунку на освоєння шельфу морів, відкриття перспективних родовищ.

Проте складні гірничо-геологічні умови залягання продуктивних пластів вимагають застосування досконалих і дорогих технічних засобів. Перспективи розвитку газової промисловості України пов'язані з розширенням геолого-пошукових робіт, збільшенням обсягів пошукового буріння та прискоренням промислового освоєння відкритих родовищ. Поряд із цим слід широко впроваджувати новітні досягнення технологій і техніки, які дадуть змогу підвищити ефективність видобутку ресурсу.

Торф'яна промисловість, розміщена здебільшого в Поліській природногеографічній зоні, для поліпшення забезпечення паливом районів місць зосередження цього виду ресурсів зберігає видобуток паливного торфу, однак повністю забезпечити потреби в ньому неможливо через невеликі його запаси. На території України загальні геологічні запаси торфу становлять 2172,6 млн. т, у тому числі 1555,0 млн. т – придатні для виробництва палива, з яких балансові запаси становлять 724,7 млн. т. Ураховуючи радіоактивну забрудненість багатьох торф'яних родовищ, запаси паливного торфу є ще більш обмеженими для використання у виробництві.

Розвиток і розміщення об'єктів електроенергетики залежать від енергетичних джерел, якими користуються підприємства галузі. Нині в Україні експлуатуються три типи генеруючих потужностей: теплові, гідроелектростанції (у тому числі гідроакумуючі) й атомні. Основну частку в структурі генеруючих потужностей складають теплові електростанції на органічному паливі (67 %), питома вага інших типів станцій – атомних і гідроелектростанцій – 24 та 9 % відповідно. В структурі виробництва електроенергії 47,2 % займає частка ТЕС, 43,6 % – АЕС та 9,2 % – ГЕС+ГАЕС. Великі теплоелектростанції (ТЕЦ) розміщені в найбільших містах країни: Києві, Одесі, Харкові та ін. П'ять атомних станцій розміщені в Запорізькій, Київській, Миколаївській, Рівненській та Хмельницькій, областях. Основні гідроелектростанції розміщені на Дніпрі (Київська ГЕС і ГАЕС) – в Київській

області, Канівська ГЕС – в Черкаській, Кременчуцька – в Полтавській, Дніпродзержинська – в Дніпропетровській, Каховська – в Херсонській області та Дніпрогес – в Запорізькій області. Будується Дністровська ГЕС і ГАЕС у Львівській області.

За роки реформ встановлена потужність електростанцій через відсутність введення нових потужностей, виведення їх унаслідок зносу застарілого обладнання та зупинки блоків на ЧАЕС знизилася більш, ніж на 50 млн. кВт. У цей період було виведено з експлуатації понад 3,2 млн. кВт потужностей. Через відсутність введення нових потужностей значно збільшилась частка фізично зношеного та морально застарілого обладнання (на теплових електростанціях вона досягла 60 %). Погіршилась якість палива, яке спалюється на ТЕС, і змінилась структура видів палива у бік зниження частки високоефективних видів (природного газу та мазуту). Внаслідок цього за минуле десятиріччя зросли питомі витрати палива з 360 г до 390 г умовного палива на відпущені кВт/год електроенергії.

Щоб поліпшити використання електрогенеруючих потужностей ці вирішити проблеми галузі, лівова частка яких пов'язана зі значним ступенем зносу основних фондів, у перспективі необхідно вжити наступних заходів:

- уведення для їхньої заміни виведених з експлуатації блоків ЧАЕС двох і енергоблоків високої будівельної готовності на Рівненській АЕС (блок № 4) і Хмельницькій АЕС (блоки № 2, 3 і 4);
- уведення в експлуатацію ТЕС на Чигиринській та Східно-Кримській площадках;
- виведення з експлуатації морально та фізично зношеного обладнання;
- уведення потужностей на гідроелектростанціях (Дніпровська ГЕС-II, Олександрівська ГЕС, Дністровська та Ташлицька ГАЕС).

Реалізація цих напрямів надасть можливість значно оновити виробничі потужності електроенергетики, підвищити коефіцієнт використання

електрогенеруючих потужностей. Збільшити виробництво електроенергії здебільшого можливо завдяки кращому використанню потужностей ТЕС і забезпеченню їх паливними ресурсами. Перспективним напрямом є й виробництво електроенергії на нетрадиційних джерелах енергії. За найбільш сприятливих обставин їхнього широкого використання електрогенеруючий потенціал на перспективу оцінюється не менше, ніж у 3 млрд кВт/год.

6.2. Металургійний комплекс України, його розвиток і розміщення

Металургійний комплекс України представлено підприємствами чорної та кольорової металургії. Металургія є галуззю спеціалізації нашої країни в територіальному поділі праці країн СНД, Європи та світовій арені. Чорній металургії належить одне з провідних місць у сучасній економіці України. За даними 2000 року на неї припадало 27,3 % вартості продукції основних галузей промисловості країни. Великий вплив має чорна металургія на розвиток і розміщення машинобудування, хімічної промисловості, енергетики. У металургії значно розвинуто комбінування виробництва, на її відходах працюють виробництво будівельних матеріалів, мінеральних добрив тощо. Металургія є потужним фактором формування територіальних промислових комплексів. У місцях розміщення її основних підприємств зосереджуються важке машинобудування, коксохімія, хімія, виробництво вогнетривких матеріалів, формуються крупні транспортні вузли.

Розвитком і розміщенням металургія орієнтується на схід України, де сформувалися унікальні природні умови для розвитку цього комплексу. Тут містяться найкрупніші, що мають світове значення, паливно-сировинні бази чорної металургії – Донецький кам'яновугільний із коксівними марками вугілля, Криворізький залізорудний і Придніпровський марганцеворудний

басейни, значні поклади вапняків, доломітів, вогнетривких глин. Залізорудна база чорної металургії України представлена Криворізьким і Кременчуцьким басейнами, Білозерським і Керченським родовищами. В Україні з рідкісних металів, які використовуються в чорній металургії як легуючі домішки для надання сталі певних якостей, є родовища титану (в Житомирській області) та хрому. Головні родовища нерудної сировини (вогнеупорів і флюсів тощо), яка використовується в металургії, знаходяться в Донбасі і в Автономній Республіці Крим. Нині в Україні налічується 50 основних підприємств чорної металургії, у складі яких 14 металургійних комбінатів і заводів, 3 феросплавні заводи, 16 коксохімзаводів, 6 трубних заводів, 8 гірничозбагачувальних комбінатів і три основні заводи металоконструкцій. Найбільшими металургійними комбінатами України, потужність яких становить 5 млн. т і більше металу за рік, є «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь». Головним виробником коксу є Донецький металургійний підрайон. Він дає понад половину всього його випуску в країні. Практично весь металургійний комплекс України зосереджений у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій областях, де сформувався один із найбільших металургійних районів світу.

На території цього району з урахуванням умов і особливостей розвитку та розміщення галузей комплексу виділяються три металургійних підрайони. Придніпровський металургійний підрайон розташований уздовж правого й лівого берегів Дніпра – від Кременчука до півдня Дніпропетровської і Запорізької областей. За своїм значенням цей підрайон є найбільшим виробником сталі та прокату. Донецький металургійний підрайон охоплює металургійні підприємства Донецької й Луганської областей. Це основний підрайон виробництва коксу та чавуну. Приазовський металургійний підрайон включає дві території: місто Маріуполь з двома металургійними комбінатами – «Азовсталь» та ім. Ілліча, коксохімзаводом, а також північну і східну частини Керченського півострова. Незважаючи на загальну економічну кризу в країні й

у галузі зокрема, металургія є основним постачальником валютних надходжень у державу. Вартість експортної продукції чорної металургії України сягала в окремі роки 3 млрд. дол. Її частка в загальному експорті трималася на рівні, що перевищує 40 %. Більша частина металопродукції України експортується до країн СНД.

Кольорова металургія України розвивається на базі розробки родовищ сировинних ресурсів: алюмінію, магнію, руд титану, цирконію, нікелю, ртуті та ін. Алюмінієва промисловість використовує в якості сировини боксити, запаси яких на терені України незначні. Промислове значення мають родовища Смілянське (Черкаська обл.) і Високопільське (Дніпропетровська обл.). Дуже важливою сировиною для виробництва алюмінію є каолін. Його родовища є в багатьох областях України, а видобувається він переважно в Вінницькій, Хмельницькій, Дніпропетровській і Запорізькій областях. Головними родовищами калійномагнієвих солей на Україні є Стебниківське і Калуське у Прикарпатті та сполук магнію – Сиваське в Криму. Виробництво нікелю орієнтується на найбільші родовища промислового значення, якими є Побузьке і Придніпровське. Найбільші родовища титанових руд містяться в Житомирській (Іршанське та Стремигородське) і Дніпропетровській (Самотканське) областях. Поки ще не експлуатуються родовища хромітів в Кіровоградській і Дніпропетровській областях, тому потреба України в хромі задовольняється його імпортом з Уралу та Казахстану. Руди цирконію в Україні відкриті в Самотканському родовищі титанових руд, вони є також в Приазов'ї. В Україні є значні запаси ртуті. Основне її родовище – Микитівське, розташоване в межах м. Горлівки, є також родовища в Закарпатті та Криму. Розміщення підприємств кольорової металургії зумовлено переважно двома основними факторами: сировинним та енергетичним. Підприємства, які переробляють руди з незначним вмістом основного металу, тяжіють до джерел сировини (виплавка ртуті, нікелю, рідкісних металів). Енергомісткі виробництва (титано-магнієве, цинкове, алюмінієве) розміщують у місцях

дешевої електроенергії — як правило, поблизу потужних електростанцій. В розміщенні підприємств кольорової металургії в Україні виокремлюються два основних райони. У Донецькому районі розташовані Микитівський ртутний комбінат, Костянтинівський цинковий завод «Укрцинк», Артемівський завод з обробки кольорових металів, який випускає латунь, латунний і мідний прокат, а також Свердловський завод алюмінієвого прокату. У Придніпровському районі розвиток галузі орієнтується також на потужну енергетичну базу Дніпрогесу, теплових й атомних електростанцій. У Запоріжжі зосереджені титаномагнієвий і алюмінієвий заводи, у Вольногорську — Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат, який працює на титано-цирконієвих рудах Самотканського родовища, у місті Світловодську, поблизу Кременчуцької ГЕС діють завод чистих металів і завод твердих сплавів. У Кіровоградській області на базі недавно відкритого родовища нікелевої руди діє Побузький нікелевий завод. Виробництво магнію здійснюється також Калуським ВО «Хлорвініл». Для забезпечення потреб у кольорових металах Україна підтримує економічні зв'язки з іншими країнами СНД: з Російської Федерації надходять мідь та її сплави, цинкові концентрати, олово, дорогоцінні метали, з Узбекистану – мідь, із Казахстану – свинець і мідь, із Киргизії – сурма.

За останні роки чорна металургія орієнтується переважно на експорт продукції за низької його ефективності (від 40 до 77 % виробництва), що не поліпшує фінансового становища галузі й економіки країни, призводить до «вимивання» матеріальних енергетичних і фінансових ресурсів у зарубіжні країни та комерційні структури, ускладнює екологічну обстановку, хоча й сприяє зростанню виробництва.

Стратегічними напрямками розвитку металургійного комплексу України мають стати підвищення технічного рівня сталеплавильного, прокатного, трубного, й метизного виробництва для забезпечення поліпшення якісних і сортаментних показників готової металопродукції з метою задоволення потреб власних металоспоживаючих галузей і підвищення ефективності експортного

потенціалу. Із метою поліпшення економічного становища в галузі чорної металургії випереджальними темпами має зростати випуск металопродукції підвищеної якості та розширеного асортименту, освоюватися випуск нових видів прокату і труб конкурентоздатних, дефіцитних та імпортозамінюючих профілів і видів із метою повнішого задоволення потреб внутрішнього ринку та розширення й підвищення ефективності експортного потенціалу.

На підприємствах чорної металургії також має бути розширене виробництво прокату і труб з термічною обробкою, нових низьколегованих і легованих марок сталі з захисними металевими і пластмасовими покриттями, фасонних сортових гарячекатаних профілів галузевого призначення, холодногнутих профілів прокату з нових марок сталі двошарового листа, біметалічних труб, труб з покриттями, нових видів високоефективних метизів. За цей період буде освоєно випуск холоднокатаного автомобільного листа для легкових автомобілів і листа з нержавіючої сталі для потреб харчової промисловості, профільних труб і труб для атомної енергетики.

6.3. Машинобудівний комплекс України, його розвиток і розміщення

Машинобудівний комплекс України значною мірою визначає не лише галузеву структуру промисловості, а й її розміщення. Рівень розвитку машинобудування є одним із основних показників економічного і, перш за все, промислового розвитку країни. Визначальну роль при розміщенні конкретних машинобудівних підприємств відіграють чинники, охарактеризовані нижче.

Сировинний фактор є одним із провідних, оскільки виробництво усіх видів машинобудування тісно пов'язано з використанням металу. У цілому він значно впливає на розміщення найбільш металомістких галузей, зокрема, виробництво вантажних вагонів і цистерн, тепловозів, тракторів, продукції важкого машинобудування.

Споживчий чинник має вагомий вплив на розміщення підприємств, що виробляють великогабаритні, об'ємні, часто з великою вагою машини. Це виробництво сільськогосподарських машин, устаткування для легкої, харчової, хімічної промисловості, а також металургійного комплексу, нафто-, газовидобувної та вугільної промисловості, суднобудування.

Трудоресурсний фактор і чинник наукоємності обумовлюються складністю та трудомісткістю виробництва машин, що вимагає розміщення машинобудівних заводів поблизу або безпосередньо у великих містах та в центрах зосередження науково-дослідних і конструкторських баз. Таким чином розміщуються галузі точного наукомісткого машинобудування.

Основними районами концентрації машинобудівної галузі є Придніпровський, Донецький, Східний та Центральний. Загалом, з 2031 підприємств машинобудування і металообробки України найбільша їх кількість зосереджена в Донецькій (207), Дніпропетровській (159), Луганській (149) і Запорізькій (126) областях. Багато підприємств розміщено в Київській (74), Харківській (188), Львівській (155), Одеській (108) областях, а також у м. Києві (173).

На основі технологічних процесів, показників матеріаломісткості, місця й ролі у виробничому комплексі *галузі машинобудування поділяються на:*

- важке;
- загальне;
- середнє;
- виробництво точних механізмів;
- виробництво приладів та інструментів; • виробництво металевих виробів і заготовок;
- ремонт машин і устаткування.

Важке машинобудування включає виробництва металургійного, гірничошахтного, підйомно-транспортного й енергетичного устаткування.

Більшість підприємств важкого машинобудування розміщується в Донецькому та Придніпровському економічних районах, де взаємопоеднанні сировина і споживачі. Виробництво устаткування для нафто-, газовидобувної промисловості орієнтується в розміщенні на райони зосередження споживачів продукції (Східний, Карпатський тощо).

Енергетичне машинобудування спеціалізується на виробництві устаткування для всіх видів електростанцій, у тому числі парових гідравлічних турбін, атомних реакторів, генераторів, котлів, дизельних моторів, електроапаратури, кабелю й іншої продукції. Найбільшим центром енергетичного машинобудування є Харків, у якому розташовані заводи «Електроважмаш», турбінний ім. С. М. Кірова, «Електромашина» й електромеханічний (ХЕМЗ).

Стратегічну роль у машинобудуванні виконує *верстатобудування*. Центром виробництва важких верстатів є Краматорськ. Іншими центрами верстатобудування є Київ (завод верстатів-автоматів ім. Горького), Харків (завод агрегатних верстатів), Одеса (верстатобудівний), Запоріжжя (верстатобудівний), Житомир (верстатів-автоматів). Заводи неметаломісткого верстатобудування розміщені в Мелітополі, Лубнах, КорсуньШевченківському.

У структурі загального машинобудування провідне місце посідає *транспортне машинобудування*. У своєму розміщенні підприємства орієнтуються переважно на споживача готової продукції, а також на наявність металу. На підприємствах залізничного машинобудування тепловози виробляють на двох кооперованих підприємствах у Луганську і Харкові. Промислові електровози випускають у Дніпропетровську. Тут же, а також у Луганську можливе створення виробництва магістральних електровозів, для збуту яких Україна має власний великий ринок. Вантажні вагони виробляють

у Кременчуці, Дніпродзержинську, Києві – на Дарницькому вагоноремонтному заводі, великовантажні вагони – у Стаханові, цистерни – у Маріуполі.

У країні наявні всі умови для розвитку морського й річкового суднобудування. Головним орієнтиром їхнього розміщення є морське узбережжя та внутрішні магістральні водні шляхи. Основним центром морського суднобудування є Миколаїв, де працюють 3 суднобудівні заводи, другим центром є Херсон, у якому на двох суднобудівних заводах випускають різні типи океанських і морських суден, доки до морських портів і портові крани. У Керчі випускають танкери, у Києві – морські траулери. Судноремонт і виробництво невеликих морських суден є в Одесі, Іллічевську та Маріуполі.

Автомобілебудування України випускає великовантажні (Кременчук), легкові (Запоріжжя, Київ, Одеса) автомобілі популярних марок: "Таврія", ВАЗ (м. Луцьк, Херсон); "Оасія Моуа", "Славута", (Запоріжжя); "Волга"(Кременчук); "ОАЕУ/ОО", мікроавтобуси "Газель" (МЕСО-КрАЗ). Швидко набули популярності мікроавтобуси марки "Богдан" (м. Черкаси). Завершується розгортання виробництва мікроавтобусів у м. Бориспіль Київської області. В Луцьку у свій час було налагоджено виробництво легкових автомобілів для сільської місцевості, які є достатньо популярними й зараз. Львівській автобусний завод (ЛАЗ) є найбільшим в СНД. Автомобільна промисловість кооперується з заводами, які випускають двигуни, окремі вузли і агрегати автомобілів (Мелітополь, Полтава, Херсон, Чернігів, Синельникове, Кременчук), електрообладнання (Херсон, Сутиска Вінницької обл.), запасні частини (Чернігів).

Літакобудування України є однією з найперспективніших галузей економіки, розміщення якої орієнтується на науково-дослідну базу та висококваліфіковані кадри. Центрами авіаційної промисловості є Київ і Харків, найбільші наукові та промислові центри України. Тут виробляють пасажирські та транспортні літаки, які мають загальносвітове визначення і є

конкурентоспроможними на ринку Європи і світу. Український літак АН-70 - перспективна марка для просування на зовнішній ринок.

Сільськогосподарське машинобудування орієнтується у своєму розміщенні переважно на райони виробництва відповідної сільськогосподарської продукції. Найпотужнішими центрами сільськогосподарського машинобудування є Харків (мотори для самохідних комбайнів), Одеса (тракторні плуги), Кіровоград (сівалки), Дніпропетровськ і Тернопіль (бурякозбиральні комбайни), Херсон (кукурудзозбиральні комбайни, створюється виробництво зернозбиральних), Бердянськ (жниварки), Львів (хімсільгоспмашини). Обладнання для кормовиробництва і тваринництва, інші сільгоспмашини виробляють у Бердянську, Ніжині, Умані, Ковелі, Коломиї та Білій Церкві, Києві.

Трудомісткі галузі точного машинобудування орієнтуються на великі міста, наявність науково-дослідної бази і кваліфікованих кадрів. Найбільшими центрами електронної та радіотехнічної промисловості є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Сімферополь, Одеса, Львів, Вінниця, Чернівці, Київ, Сімферополь, Сміла, Суми, Одеса. Виробництво приладів та інструментів має помітне експортне значення. Основним ринком збуту є країни СНД.

Машинобудування України спроможне забезпечити технікою й обладнанням більшість галузей національної економіки. Так, обладнання для хімічної промисловості виробляють у Києві, Сумах, Полтаві, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Павлограді, Фастові, Львові, Дрогобичі, Горлівці, Констянтинівці. Центрами виробництва обладнання для харчової промисловості є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Мелітополь, Миколаїв, Херсон, Кіровоград, Донецьк, Луганськ; легкої промисловості – Харків, Херсон, Київ, Полтава, Черкаси, Одеса, Львів, Чернігів, Прилуки, Суми.

Для забезпечення нарощування високих темпів розвитку машинобудівного комплексу країни необхідно здійснити низку важливих заходів і вже найближчим часом визначити основні напрямки розвитку, у тому

числі забезпечення випереджаючих темпів випуску наукомісткості продукції високого технологічного рівня, створення нових конкурентоздатних зразків техніки, підвищення якості та ефективності виробництва, зорієнтованого на задоволення потреб внутрішнього ринку та нарощення експортного потенціалу за рахунок відновлення та збереження традиційних зв'язків (з країнами СНД із розвитком зон вільної торгівлі в межах ЄП, Східної Європи) й освоєння нових ринків.

Таким чином, передбачається використання переважно наявного виробничого апарату та його вдосконалення й підтримка шляхом ремонтів і реконструкції, а також нових проектних рішень із використанням наявних ресурсів виробничої техніки.

Для укріплення позицій машинобудівних галузей на зовнішніх ринках збуту експортну орієнтацію необхідно збільшити до 35 %. Виручку від експорту має бути використано здебільшого на імпорт новітніх техніки і технологій, а також комплектуючих виробів. Імпортна техніка може застосовуватися у тих випадках, коли аналогічна не виробляється і не може бути вироблена в Україні. Треба досягти збалансованості експорту й імпорту, а за рахунок власного виробництва буде задовольнятися 60 - 80 % платоспроможних потреб внутрішнього ринку в продукції машинобудування.

6.4. Хімічний і лісопромисловий комплекси України, їхній розвиток і розміщення

Хімічний комплекс відзначається особливостями технологічного циклу, у яких, на відміну від інших галузей, основу становлять процеси хімічних реакцій. Розміщення хімічної промисловості має свої особливості, і це у зв'язку з тим, що на нього впливають чинники, про які йтиметься нижче:

Екологічний чинник. Хімічна промисловість - одне з основних джерел техногенної небезпеки й забруднювачів навколишнього середовища.

Невисока трудомісткість – підприємства можна розмістити у малозаселених районах. Виняток становлять виробництва хімічних волокон і фармацевтична промисловість.

Споживчий чинник визначає переважно розміщення підприємств основної хімії (виробництва мінеральних добрив, крім калійних, сірчаної кислоти тощо) і виробництв, що переробляють напівфабрикати хімії органічного синтезу (виробництво хімічних волокон, гумово-технічні вироби тощо).

У міжнародному поділі праці наша країна посідає одне з провідних місць у галузі хімічних виробництв, володіючи потужною сировинною базою для хімічної промисловості. У надрах України є запаси майже всіх видів мінеральної хімічної сировини: вугілля, природного газу, нафти, сірки, карбонатної сировини, кухонної і калійної солей, титанових руд тощо, хоча рівень і якість освоєння родовищ часто залишає бажати кращого. Хімічний комплекс використовує в значних обсягах як сировину, так і промислові відходи. Вони створюються у великих обсягах у деяких галузях промисловості (насамперед, у чорній і кольоровій металургії, нафтопереробці, тепловій електроенергетиці, лісовій промисловості тощо).

Ураховуючи промислово-аграрну спеціалізацію національної економіки, однією з провідних підгалузей хімічної промисловості України є виробництво мінеральних добрив. Підприємства, які виготовляють азотні добрива, розміщують поблизу крупних коксохімічних заводів у Донбасі і Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Горлівка тощо), а також на трасах газопроводів в районах інтенсивного розвитку сільського господарства і (Лисичанськ, Черкаси, Рівне) і в припортовому районі Одеси. Виробництво фосфорних добрив, як правило, тяжіє до районів їх споживання. Підприємства з їхнього виготовлення були свого часу побудовані у Сумах, Вінниці, і Костянтинівні, Одесі, Маріуполі. За роки незалежності галузь втратила багато виробничих потужностей. Виробництво калійних добрив розвивається на

Прикарпатті в Калуші (Івано-Франківська область) і Стебнику (Львівська область), а також у Запоріжжі.

Україна спеціалізується також на виробництві сірчаної кислоти та соди. Виробництво сірчаної кислоти зосереджене переважно в центрах переробки фосфатів (Суми та Вінниця). Крім того, її виготовляють у Горлівці («Стирол»), Дніпродзержинську («Азот»), коксохімічних заводах Донбасу і Придніпров'я.

Содове виробництво переважно сконцентроване в Донбасі (Лисичанськ і Слов'янськ), який має великі запаси кухонної солі. Крупне виробництво соди є і на Кримському содовому заводі в місті Червоноперекіпську, який працює на солях Сиваських озер. Синтетичні смоли і пластмаси виготовляються в районах зосередження покладів первинної сировини (вугілля) в Донбасі (Горлівка, Северодонецьк, Донецьк, Рубіжне), у Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), у Черкасах, Одесі тощо.

Зважаючи на трудоворесурсний чинник розвитку, хімічні волокна виготовляють у великих містах: Києві, Чернігові, Черкасах, Житомирі, Сокалі (Львівської обл.). У великих містах, які мають науково-дослідні заклади, розвинена хіміко-фармацевтична промисловість, центрами якої є Київ, Житомир, Харків, Полтава, Луганськ, Львів, Одеса. Найбільшими підприємствами гумово-азбестової промисловості є шинний завод у Дніпропетровську і Білоцерківський завод гумово-технічних виробів.

Підприємства цієї галузі є також у Харкові, Києві, Запоріжжі, Одесі, Бердянську тощо. Переважну частину лако-фарбової продукції виготовляють у Донбасі (Луганськ, Донецьк) і Придніпров'ї (Дніпропетровськ, Кривий Ріг).

Виробництво лаків і фарб є також у Києві, Харкові, Кременчуці, Львові, Бориславі, Івано-Франківську, Одесі, Сімферополі.

У цілому хімічна промисловість набула розвитку в усіх економічних районах України. Значного ступеню територіальної концентрації її підприємства набули у Донецькому, Придніпровському й Карпатському

економічні районах. Найпотужнішим з них є Донецький район (Луганська область із найбільшим у країні Лисичансько-Рубіжанським промисловим вузлом хімічної спеціалізації).

Протягом тривалого періоду хімічні галузі разом із промисловим виробництвом, пов'язаним з добуванням і обробкою деревини, об'єднувалися в один лісохімічний комплекс. Ураховуючи те, що сировина для цієї галузі належить до складу живої природи й цілеспрямовано вирощується людиною як й інша продукція сільського господарства, останнім часом вирощування лісової сировини для галузей промисловості віднесене до аграрно-промислового комплексу, що з наукової точки зору є цілком обґрунтованим.

Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість України є специфічним промисловим підкомплексом, який становить сукупність галузей і виробництв, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, її комплексну механічну, хіміко-механічну й хімічну обробку та переробку. У її галузевій структурі виділяють лісозаготівельну, целюлознопаперову, лісохімічну, гідролізну промисловість, виробництво деревностружкових плит, картонно-паперової тари, а також меблеву промисловість. Основними районами лісозаготівель є Карпатський (Івано-Франківська і Закарпатська області) і Поліський (Волинська, Житомирська, Київська, Чернігівська області). Традиційно там же розвинене лісопильне виробництво, а також розміщуються підприємства деревообробної промисловості. Виробництво меблів є галуззю спеціалізації Закарпатської, ІваноФранківської, Чернівецької областей. Із відходів лісової й деревообробної промисловості України виробляють деревностружкові і деревноволокнисті плити (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Свалява, Дрогобич, Малин, Чернігів, Ковель, Сарни й ін.).

Целюлозно-паперова промисловість України об'єднує 25 великих підприємств, серед яких варто відзначити Малинську і Дніпропетровську паперові фабрики, Понінківський паперовий комбінат, Херсонський

целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозний заводи, Жидачівський картонно-паперовий комбінат, Корюківську фабрику технічного паперу.

Лісохімічна промисловість розташована в Києві, Коростені (Житомирська область), Великому Бичкові, Сваляві (Івано-Франківська область).

Гідролізна промисловість представлена Верхньодніпровським гідролізнофурфуроловим заводом, цехом із виробництва гідролізних кормових дріжджів із нехарчової сировини на Белгород-Дністровській картонній фабриці.

Функціонують Запорізький гідролізно-дріжджовий завод, Вознесенський (Миколаївська область), Вінницький, Слов'янський (Донецька область) та Васильківський (Київська область) дріжджові заводи.

Промисловому комплексу України належить провідна роль у примноженні виробничого потенціалу України. Без докорінної зміни пріоритетів розвитку промисловості в напрямках забезпечення пріоритетів для високотехнологічних переробних та обробних галузей — виробників продукції кінцевого споживання у порівнянні з галузями сировинного характеру проблематичним є досягнення сталого економічного зростання для всієї національної економіки.

Особливу роль при цьому має відігравати відродження виробництва розширеного асортименту **товарів народного споживання**. Останнє зосереджене в різних галузях економіки України, при чому в галузях важкої промисловості виробляється понад 40 % усієї вартості товарів народного споживання. З-поміж них автотранспортні засоби, побутова техніка, товари радіоелектронної промисловості та точного машинобудування, хімікофармацевтичні продукти, меблі, будівельні матеріали, скляно-фарфорофаянсові вироби тощо. Виготовлення широкого асортименту найбільш необхідних, життєво-важливих товарів народного споживання продовольчої та непродовольчої груп забезпечує агропромисловий комплекс держави.

Контрольні запитання до теми 6

1. Склад паливно-енергетичного комплексу України. 2. Сутність паливно-енергетичного балансу України.
3. Характеристика вугільної промисловості.
4. Перерахуйте комплекс галузей чорної металургії України.
5. Назвіть підприємства чорної металургії повного і неповного циклу.
6. Основні групи галузей, що входять до складу промисловості будівельних матеріалів.
7. Склад галузей хімічної промисловості.
8. Розміщення галузей хімічної промисловості.
9. Склад галузей лісної промисловості.
10. Розміщення підприємств лісної промисловості.
11. Сутність та склад агропромислового комплексу.
12. Склад галузей сільськогосподарського виробництва.
13. Сутність земельного кадастру, його розділи.

ТЕМА 7. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики

Питання лекції:

7.1. Сутність та об'єкти регіональної політики

7.2. Завдання та мета регіональної політики

Ключові поняття: Регіональна політика. Об'єкти регіональної політики. Основні завдання регіональної політики. Мета державної регіональної політики.

7.1. Сутність та об'єкти регіональної політики

Регіональна економічна політика є невід'ємною складовою

загальнодержавної економічної політики. Вона ґрунтується на пріоритетному розвитку національно-державної, етнічно – територіальної, регіональної самоврядності та самодостатності інтересів регіону.

Поняття регіональної економічної політики виникло в 60-х роках минулого століття, коли у колишньому СРСР були утворені Ради народного господарства (раднаргосп). З метою недопущення поширення національної самостійності в 1964 р. вони були реформовані в централізовану галузеву структуру розвитку народного господарства, 85-90% всіх галузей народного господарства були підпорядковані міністерствам союзного і союзнореспубліканського призначення.

Нині державна регіональна економічна політика все ширше ціле спрямовується на комплексний розвиток регіонів.

Основні принципи регіональної економічної політики держави:

- конструктивність і законність, на основі яких реалізація політики здійснюється відповідно до Конституції та законів України, законодавчих актів президента та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності як органами виконавчої влади, так і органами місцевого самоврядування;
- забезпечення унітарності України та цілісності її територій, включаючи єдність економічного простору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної та бюджетної системи;
- наближення надання послуг органами державної влади та органами місцевого самоврядування до безпосередньо споживачів;
- диференційоване надання державної підтримки економічним регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, передбачених законодавчими актами;

- стимулювання співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів, спрямованих на економічний розвиток регіонів.

Здійснення цих конкретних заходів державної регіональної економічної політики передбачає:

- сформувати нову територіальну структуру державного сектора економіки;
- реформувати систему управління державним сектором економіки;
- посилити економічні основи місцевого самоврядування та розширити його соціально-економічні функції;
- поетапно перейти на обґрунтовану систему бюджетного регулювання та розширення права місцевих органів виконавчої влади в бюджетній політиці України.

У законодавчому плані суб'єктами державної регіональної політики визнаються центральні та місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів.

До об'єктів державної регіональної економічної політики зараховують територіальні утворення, в межах яких здійснюється державне управління і місцеве самоврядування.

Об'єктами державної регіональної економічної політики в ринкових умовах господарювання виступають самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості населення та рівнем його життя. Спеціальним об'єктом регіональної економічної політики можуть бути депресивні чи моно профільні території, зони стихійного лиха, природних, антропо- і техногенних катастроф.

При формуванні і реалізації ефективної регіональної економічної політики розробляють типологію регіонів як об'єктів цієї політики. В основу

типології можуть бути покладені різні ознаки: природно-географічні, геополітичні, соціально-економічні. Основними індикаторами, за якими визначають тип регіону, є:

- виробництво внутрішнього валового продукту (ВВП) на душу населення;
- показники демографічної ситуації та якості життя людей;
- техногенне навантаження економічних районів;
- фінансовий стан і самозабезпеченість регіону;
- активність інвестиційної політики;
- забезпеченість бюджетної сфери.

Відповідно до структури економіки регіону, вирізняють індустріальні, індустріально-аграрні і аграрні території. Для успішної реалізації державної регіональної економічної політики необхідно врахувати міжрегіональні і міждержавні економічні зв'язки. Виділяють також експортно і імпоротно орієнтовані території. Часто виділяють стратегічно важливі для держави території з метою можливого залучення іноземних інвестицій, зайнятості робочої сили, ефективного використання природних ресурсів. Сюди належать природні географічні та геополітичні характеристики територій, зокрема прикордонні, віддаленні від основної держави, приморські території.

Регіональна політика – це сфера діяльності з управління економічним, соціальним, екологічним і політичним розвитком країни в регіональному аспекті відповідно до заздалегідь розробленої програми. Ця політика характеризується певною сукупністю цілей, завдань, механізмів, які в підсумку визначають її стратегію і тактику; передбачає врахування широкого спектра національних, політичних, соціальних факторів, що й дозволяє впливати на тенденції регіонального розвитку. Охоплює всю систему відносин між державою і регіонами, з одного боку, та між регіонами, - другого. Метою регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів, поглиблення процесів ринкової

трансформації, підвищення рівня життя населення, забезпечення гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина.

Важливу роль у дієвості регіональної політики України має інституційно-правове забезпечення. Сьогодні основними складниками інституційно-правової бази розвитку регіонів є Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» (№ 2850-IV від 08.09.2005 р.) та Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року (затверджена Постановою КМУ № 1001 від 21.07.2006 р.

Останніми роками термін «регіональна політика» міцно закріпився в економічному лексиконі як учених у галузях економічних та суспільних наук, так і представників усіх рівнів державного управління. Необхідність регіональної політики впливає з регіональної дискретності простору, нерівнозначності регіонів за чинниками і завданнями їхнього розвитку, внаслідок чого будь яка державна політика будується диференційовано в регіональному аспекті.

Під регіональною політикою зазвичай розуміють сферу діяльності з управління економічним, соціальним, екологічним і політичним розвитком країни в регіональному аспекті відповідно до заздалегідь розробленої програми. Об'єктивними передумовами регіональної політики є структурна неоднорідність простору країни в природно-географічному, ресурсному, економічному, соціальному, етнічному і політичному аспектах. Подібна неоднорідність, інтереси й особливості регіонів мають ураховуватися під час проведення будь-якого заходу.

Науковий підхід до формування та реалізації регіональної політики держави вимагає чіткого визначення об'єкта й суб'єкта, а також формулювання цілей і завдань та визначення засобів їхньої реалізації.

До основних **об'єктів регіональної політики** належать: виробничі (насамперед, підприємство як первинна ланка суспільного поділу праці),

соціальні (насамперед – людина як представник соціуму, родини, етносу), грошово-фінансові процеси тощо.

Кожен житель регіону є особистістю, представником трудового колективу, членом політичної партії чи громадської організації. І інтереси будьякої позиції, що ним відстоюватимуться значно відрізнятимуться від регіональних. Отже, проблема суб'єктивізації регіональної політики трансформується в проблему представництва інтересів населення в органах законодавчої та представницької влади різних рівнів, реалізованих також через сформовані виконавчі структури. Тобто, суб'єктами регіональної політики є центральні органи законодавчої й виконавчої влади, органи регіонального управління та місцевого самоврядування.

7.2. Завдання та мета регіональної політики

Пріоритетними завданнями на тривалу перспективу державними органами управління визначено розвиток галузей, які забезпечують розвиток всього народногосподарського комплексу країни, зокрема: паливноенергетичного, машинобудівного, агропромислового, хімічного тощо. Серед пріоритетних завдань визначне місце відводиться структурній перебудові економіки України, у першу чергу промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною ситуацією.

Основні програмні завдання державної регіональної перебудови на найближчі п'ять років передбачають необхідність вирішення таких проблем:

- вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів та підвищення ефективності територіального поділу праці і раціоналізації розселення населення;

- досягнення стабілізації виробництва у кожному регіоні на основі оптимізації структури господарства та ефективного використання наявного природно-ресурсного, виробничо-технічного і трудового потенціалу;
- удосконалення спеціалізації сільського господарства відповідно до зональних ґрунтово-кліматичних умов;
- здійснення програм облаштування депортованих народів у південних та західних областях;
- формування нових територіально-господарських утворень спеціальних (вільних) економічних зон.

У сфері соціально-культурного і духовного розвитку основними завданнями регіональної політики є забезпечення населення працевлаштуванням, тобто робочими місцями, і залучення його до продуктивної суспільно-корисної праці.

До **основних завдань** регіональної політики можна віднести:

- запровадження більш глибокого вивчення й оцінки внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалу кожного регіону, розроблення комплексних правових, організаційних, економічних та інших механізмів його ефективного використання;
- здійснення на інноваційній основі структурної перебудови економіки регіонів з урахуванням особливостей їхнього потенціалу;
- поетапне зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку регіонів та соціального забезпечення громадян;
- широкий розвиток підприємництва як головного фактора соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, підвищення зайнятості населення, наповнення місцевих бюджетів;

- зміцнення економічної інтеграції регіонів з використанням переваг територіального поділу й кооперації праці, що є одним з головних чинників підвищення конкурентоспроможності держави на міжнародних ринках;

- забезпечення спроможності територіальних громад та органів місцевого самоврядування в межах, визначених законодавством, самостійно та відповідально вирішувати питання соціально-економічного розвитку, створення ефективних механізмів активної участі у формуванні та провадженні державної регіональної політики;

- удосконалення фінансових міжбюджетних відносин, вироблення чітких критеріїв і ефективних механізмів надання державної підтримки розвитку регіонів;
- досягнення продуктивної зайнятості населення, стабілізації та поліпшення демографічної ситуації в державі;
- подальше вдосконалення державної системи охорони довкілля та використання природних ресурсів, механізмів та інструментів вироблення й реалізації екологічної політики;
- налагодження міжнародного співробітництва у сфері регіональної політики, наближення національного законодавства з цього питання до норм і стандартів Європейського Союзу, а також у розвитку транскордонного співробітництва як дієвого засобу зміцнення міждержавних відносин і вирішення регіональних проблем.

Із метою забезпечення достатнього рівня добробуту в кожному регіоні, створення приблизно однакових життєвих можливостей для всіх громадян завдання сучасної регіональної політики:

1. Підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їхнього ресурсного потенціалу. Виконання цього завдання здійснюватиметься за нижченаведеними пріоритетними напрямками.

- Реструктуризація економічної бази окремих регіонів і створення умов для диверсифікації на новій технологічній основі.
- Розбудова та модернізація інфраструктури, які сприяють підвищенню інвестиційної привабливості регіонів.

2. Забезпечення розвитку людських ресурсів. Поліпшення якості людських ресурсів сприяє динамічному розвитку країни та її регіонів. Виконання цього завдання здійснюватиметься за такими пріоритетними напрямами:

-
- забезпечення високих стандартів навчання, доступного для працівників протягом усього періоду їх виробничої діяльності, поліпшення якості освіти; активізація співпраці у сфері освіти і науки - передбачається збільшення наукового потенціалу, активізація зовнішніх контактів навчальних закладів та дослідних установ;
- забезпечення повної зайнятості працездатного населення.

3. Розвиток міжрегіонального співробітництва. Розвиток міжрегіональних економічних зв'язків та транскордонного співробітництва забезпечить підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, їх активну участь у діяльності міжна-родних організацій. Пріоритетними напрямками для виконання цього завдання визначено:

- розширення міжрегіональної економічної взаємодії;
- розвиток транскордонного, зокрема єврорегіонального співробітництва.

4. Створення інституціональних умов для регіонального розвитку. Розв'язання проблем регіонального розвитку, становлення місцевого самоврядування та вдосконалення відносин «центр - регіони» перебуває у площині інституційного і правового поля та потребує формування і реалізації державної регіональної політики, чіткого розподілу функцій та координування діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Виконання цього завдання здійснюватиметься за такими пріоритетними напрямками:

- розширення фінансово-економічних можливостей територіальних громад;
- реформування адміністративно-територіального устрою, яке передбачає розбудову раціональної системи територіальної організації влади, що враховує потреби населення;

-

- узгодження діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо розвитку регіонів.

Вирішення соціальних, екологічних, науково-технічних, демографічних та інших проблем регіону можливе лише за наявності відповідних фінансових, кредитних і матеріальних ресурсів. Регіональна економічна політика охоплює:

- бюджетну і податкову політику; планування, прогнозування соціально-економічних процесів у регіоні;
- створення і реалізацію цільових програм;
- використання природних ресурсів і управління власністю регіону;
- розміщення продуктивних сил;
- реструктуризацію економіки регіонів;
- політику розвитку регіональних виробничо-технологічних комплексів;
- контрольну-аналітичну діяльність; - інформаційне забезпечення.

Головна мета державної регіональної політики, яка полягає у створенні умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та регіонів, підвищенні рівня життя населення, забезпеченні дотримання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина, не залежно від місця проживання, а також поглибленні процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади й органів місцевого самоврядування

У Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року, затвердженій постановою кабінету Міністрів України в липні 2006 р., основною метою державної регіональної політики України на сучасному етапі

-

розвитку визначено створення умов, що дадуть змогу регіонам повністю реалізувати наявний потенціал, зробити максимальний внесок у національну економіку, здобути конкурентні переваги на зовнішньому ринку.

У законодавчому акті «Про концепцію державної економічної політики» визначається, що на сучасному етапі соціально-економічного розвитку головною метою державної економічної політики є збільшення національного багатства країни на основі ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалів регіону, раціоналізації систем розселення та досягнення внутрірегіональної збалансованості. В процесі реалізації будь-якої цілі, вона, виходячи з певних обставин, може бути значно деталізована стосовно конкретних сфер суспільного розвитку.

Так, наприклад, у економічній сфері вона полягає:

- у досягненні економічно доцільного рівня комплексності

господарства регіонів та раціональної її структури;

- у створенні економічних передумов для розвитку підприємництва та ринкової інфраструктури, проведення земельної реформи та приватизації державного майна, інших ринкових перетворень;
- у створенні і розвитку спеціальних (вільних) економічних зон;
- в удосконаленні економічного районування країни.

Головною метою державного регіональної економічної політики у соціальній сфері є:

- реалізація конкретних заходів, спрямованих на стабілізацію рівня життя всіх верств населення з поступовим підвищенням рівня добробуту;
- запровадження єдиних соціальних стандартів та посилення всіх форм соціального захисту населення;
- забезпечення продуктивної зайнятості населення через ефективне регулювання регіональних ринків праці та міграційних процесів;
- сприяння покращенню демографічної ситуації з метою збільшення тривалості життя та забезпечення природного приросту населення в регіонах;
- формування раціональної системи розселення населення на основі збереження існуючих та створення нових населених пунктів, активізації невеликих сільських та малих міських поселень, регулювання великих міст, створення міст-супутників.

На сучасному етапі екологічного розвитку важливого значення набула екологічна сфера. Тут головною ціллю має бути:

- запобігання забрудненню довкілля та ліквідація його наслідків;
- впровадження механізму раціонального природокористування;
- збереження унікальних територій та природних об'єктів.

Контрольні запитання до теми 7

1. Головні напрямки державної регіональної економічної політики.
2. Мета державної регіональної економічної політики у економічній, соціальній та екологічній сферах.
3. Реалізація довгострокового стратегічного розвитку передбачає вирішення ряду економічних, соціальних та організаційних завдань, розкрийте їх.
4. Основні принципи на яких базується сучасна державна регіональна економічна політика.

ТЕМА 8. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем

Питання лекції

8.1. Роль і місце науково-технічного прогресу в суспільному виробництві та комплексному розвитку територіальних соціально-економічних систем.

Ключові поняття: Ознаки продуктивних сил. Прогрес. Складові продуктивних сил. Науково-технічний прогрес. Завдання науково-технічного прогресу.

8.1. Роль і місце науково-технічного прогресу в суспільному виробництві та комплексному розвитку територіальних соціально-економічних систем

Продуктивні сили суспільства як система суб'єктивних (людина), речових та інформаційних елементів, за допомогою яких у складному,

взаємопроникаючому процесі взаємодії людини та природи забезпечується суспільне виробництво, існують у часі та просторі- Таким чином, основними глобальними ознаками продуктивних сил є динамізм існування та просторове розміщення. Розвиток і розміщення продуктивних сил у цьому аспекті можна розглядати як безперервний процес активної взаємодії людства та природного середовища, довкілля (або, точніше, середовища функціонування продуктивних сил) за допомогою інформаційних і через посередництво речових елементів продуктивних сил, якими є засоби виробництва та засоби споживання.

Характерною рисою цього процесу є безперервне вдосконалення всіх трьох складових продуктивних сил, яке можна розглядати як прогрес (від лат. "*progressus*" – рух уперед, успіх). У загальноприйнятому розумінні прогресом є такий тип розвитку, ознакою якого є перехід від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Отже, стосовно продуктивних сил можна говорити про прогрес кожної з трьох основних складових продуктивних сил – як суб'єктивної (людини – людський, або соціальний, прогрес), так і речової та інформаційної (науково-технічний прогрес). Звідси можна визначити науково-технічний прогрес як процес удосконалення речової форми існування продуктивних сил через накопичення та розвиток форми інформаційної.

В останньому випадку необхідно підкреслити постійно зростаючу роль науки як особливої складової людської діяльності, що на основі інформації об'єктивно відображає, пояснює та пізнає дійсність із метою її освоєння. Наука, таким чином, виступає рушійною силою вдосконалення інших елементів продуктивних сил загалом, у тому числі самої людини – як головного виробника та споживача матеріальних і духовних благ. Удосконалення речових елементів продуктивних сил також досягається через втілення наукових досягнень у створення нових і поліпшення існуючих видів техніки та зростання технологічного рівня виробництв. При цьому особливу роль відіграє технологія як "втілена", або "уречевлена", інформація, базою для якої є наукові знання, а конкретним результатом впровадження – вдосконалені засоби виробництва та

споживання. До речі, характерне для останніх часів функціонування господарського комплексу країни недооцінювання ролі виробничих технологій як найважливішої ланки системи „наука – виробництво” призводило до того, що гідні світового рівня наукові розробки в кінцевому впровадженні не давали бажаного ефекту.

Таким чином, науково-технічний прогрес характеризується комплексним, взаємозумовленим, поступовим розвитком науки, технології та техніки, метою якого є все більше задоволення зростаючих потреб людини в матеріальних і духовних благах і забезпечення суспільного відтворення. При цьому саме науково-технічний прогрес (НТП) є базовою основою для прогресу соціального, для людського розвитку. Тобто соціальним змістом НТП є матеріалізація наукових знань в окремих елементах продуктивних сил.

НТП як економічна категорія має певний економічний зміст. Загалом процес НТП можна описати математичними (економетричними) методами, зокрема через метод виробничих функцій. Згідно з ним результат НТП оцінюється через вимірювання за певні проміжки часу результатів виробництва і співвідношення між частками ресурсів живої праці та виробничих фондів (між постійним і змінним капіталом). При цьому фактором, що безпосередньо відображає НТП, є фактор часу. В сучасному суспільстві, враховуючи обмежені можливості людського організму щодо підвищення продуктивності праці, високий рівень розвитку ергономіки та порівняну захищеність прав робітників, стійке та відчутне зростання за короткий проміжок часу частки основного капіталу при відповідному зменшенні частки живої праці за високих темпів зростання суспільного виробництва свідчить про інтенсивне впровадження у виробничий процес досягнень науково-технічного прогресу.

Спрощено, в загальному вигляді результат НТП можна охарактеризувати як певне заміщення живої праці виробничими фондами, а економічний зміст НТП відображається зменшенням частки змінного капіталу. Так, класичним прикладом економії живої праці як досягнення НТП є те, що 2 % населення

США, зайняті в сільському господарстві, не тільки годують всю країну, але й створюють помітний експортний потенціал аграрного виробництва.

Граничними випадками у співвідношенні ресурсів живої праці та вартості виробничих фондів є два. Перший, коли вартість виробничих фондів наближується до нуля, а практично весь продукт створюється живою працею. Таке становище було характерним для початкової стадії розвитку продуктивних сил – первісного ладу до виникнення скотарства та землеробства. Другий, також ідеальний випадок – це повне заміщення живої праці виробничими фондами. При цьому людство мало б перетворитись на суспільство "тотального споживання", що в глибині суперечить найбільш активній, створюючій природі людини – трудівника.

Як виходить із поняття науково-технічного прогресу, воно нерозривно пов'язано з поняттям комплексного розвитку, а сам науково-технічний прогрес – із комплексним розвитком продуктивних сил, який являє собою найбільш повний, всеохоплюючий, пропорційний, економічно та екологічно виправданий розвиток всіх компонентів продуктивних сил згідно з соціально-економічними та природо-економічними його передумовами. В сучасному суспільстві саме НТП є засобом комплексного розвитку продуктивних сил. Звідси, можна визначити щодо цього такі основні завдання (цільові функції) НТП:

1. Головна цільова функція – задоволення потреб людини в матеріальних і духовних благах, поліпшення умов її існування.

2. Заміщення живої праці, особливо важкої фізичної, малопродуктивної "рутинної" розумової, в небезпечних умовах і т.п., підвищення продуктивності людської праці, скорочення суспільно необхідного робочого часу, робочого дня тощо.

3. Забезпечення всеохоплюючого гармонійного та пропорційного розвитку всіх елементів територіальних соціально-економічних систем: природно-ресурсної, виробничої та соціальної підсистем тощо.

4. Забезпечення комплексного, пропорційного соціально-економічного розвитку території з різними природно-географічними, природно-економічними та соціально-економічними передумовами господарювання.

5. Створення можливостей для гармонізації відносин "природа – суспільство" шляхом подальшого еколого-орієнтованого освоєння природного середовища на основі ресурсозбереження та підвищення екологічного рівня виробництва.

Сучасний етап розвитку продуктивних сил характеризується певними особливостями їх функціонування, викликаними в тому числі розвитком НТП. Так, певні особливості виявляються в територіальній організації продуктивних сил. Як наслідок науково-технічної революції, зростання рівня територіальної концентрації продуктивних сил призводить до появи нових типів організації продуктивних сил, не характерних для попередніх етапів розвитку. Насамперед це територіально-господарських підрайонів комплексних територіально-виробничих об'єднань (ТВО) з максимально високою концентрацією виробництва й акумуляцією на одній території науководослідних і виробничих об'єктів. Новою формою територіально-виробничого об'єднання стає техно- та агрополіс. Через високий рівень розвитку інфраструктури та порівняно низький рівень залежності сучасного виробництва від наближення до сировинної бази, на базі міст утворюються багатофункціональні комплексні ТВО – мегаполіси та міські промисловоінфраструктурні супер агломерації з широкою спеціалізацією, які здатні акумулювати в собі продуктивні сили, що дорівнюють потужності цілих економічних районів і набувають ознак цілісних економічних відтворювальних систем (в Україні це Київська агломерація). Ймовірною стає поява зовсім нових типів і форм територіальної організації продуктивних сил, у тому числі так званих "мобільних територіально-виробничих об'єктів" у вигляді морських платформ зі значною робочою площею, суден-суперлайнерів – об'єктів ринкової та соціальної інфраструктури,

упорядкованих "тимчасових" населених пунктів в особливих природно-географічних умовах.

Другою ознакою територіальної організації продуктивних сил в епоху НТР є ущільнення мережі територіальних систем продуктивних сил не стільки внаслідок появи нових об'єктів господарської діяльності, скільки за рахунок випереджального розвитку економічних та інших зв'язків між елементами господарської діяльності. При цьому виробнича інфраструктура, завдяки впровадженню досягнень НТП, із "допоміжної" сфери обслуговування базових галузей виробництва перетворюється на структуроформуєчу. Вона вбирає в себе значну кількість вивільнених за рахунок упровадження досягнень НТП у виробництво трудівників, стає сферою спеціалізації не тільки окремих локальних і місцевих територіальних систем, й певних економічних районів. Ознакою останнього часу є поява цілих країн, які спеціалізуються на функціонуванні галузей та сфер інфраструктури.

Третьою характерною для періоду НТР рисою територіальної організації продуктивних сил є якісно новий рівень взаємовідношень між природноресурсною та іншими (соціальною та виробничою) підсистемами стосовно розміщення об'єктів господарської діяльності. В епоху НТР фактором, обмежуючим та стримуючим розвиток територіальних систем продуктивних сил є вже не стільки природно-ресурсний потенціал території, скільки її екологічний потенціал, який відображає резистентність середовища функціонування продуктивних сил до антропогенного та техногенного впливу, його "місткість" щодо концентрації виробництва. Характерним прикладом в цьому контексті є Чорнобильська аварія, через яку екологічний потенціал зараженої радіонуклідами території зони відчуження можна вважати практично нульовим, — а господарювання на цій території — неможливим.

Певні загальні зрушення є характерними й для галузевої структури територіальних соціально-економічних систем у контексті наслідків НТР. Передусім — це зростання в структурі виробництва частки наукомістких

галузей при неухильному зменшенні виробництва в сировинних та ресурсомістких (у тому числі металомістких) галузях. Паритетний розвиток промисловості та сільського господарства виявляється у формуванні АПК, як агрегованого територіально-виробничого комплексу, тенденцією розвитку якого стає зростання частки переробних галузей, подальша інтеграція промислового та сільськогосподарського виробництва на основі впровадження досягнень НТП.

Іншою тенденцією є зростання питомої ваги галузей інфраструктури у виробництві, причому на перший план виходить інфраструктура соціальна – як гарант – і ефективний засіб примноження людського капіталу. У внутрігалузевій структурі виробництва послуг пріоритетну роль починають відігравати такі наукомісткі сфери, як інформатика й інформаційне обслуговування, інвестиційно-будівельна діяльність, високоефективні види транспорту. Характерною рисою НТР є широке впровадження досягнень НТП у функціонування ринкової інфраструктури, внаслідок чого створюються нові форми ринкового обслуговування у формі електронних розрахункових карток, банкоматного обслуговування тощо.

Загалом чітко скерованими тенденціями стають зростаючий динамізм розвитку територіальних соціально-економічних систем як наслідок НТР і дедалі тісніша інтеграція науки виробництва і підприємництва як в регіональних масштабах, так і на рівні світового економічного простору.

Контрольні запитання до теми 8

1. Яка роль і місце науково-технічного прогресу в розвитку територіальних соціально-економічних систем.
2. Назвіть основні глобальні ознаки продуктивних сил.
3. Розкрийте поняття науково-технічного прогресу.

Тема 9. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку

Питання лекції

9.1. Стан, проблеми та перспективи розміщення й розвитку науковотехнічного потенціалу України та її регіонів

Ключові поняття: Інвестиційно-інноваційні заходи. Технікотехнологічна реорганізація господарювання. Розвиток інформаційних комунікацій та зв'язку.

9.1. Стан, проблеми та перспективи розміщення й розвитку науково-технічного потенціалу України та її регіонів

Сучасний етап розвитку продуктивних сил України відзначається двома основними тенденціями. Одна з них полягає в тому, що більша частина виробничих потужностей структуроформуючих галузей економіки, створена за часів Радянського Союзу, морально і фізично застаріла. Так, ступінь зносу виробничих основних фондів наприкінці 90-х – на початку 2000 рр. перевищував 45 %, причому у промисловості – 48,8 %, в сільському господарстві – 39,3 %, у будівництві – 50,8 %. Причому за період 1990-2000 рр., головним чином через відсутність фінансування, різко зменшилось реальне оновлення основних виробничих фондів. Інвестиції в основний капітал за 1990-1998 рр. скоротились на 78 %. Тільки починаючи з 1998 року, спостерігається зростання інвестицій (у 2000 р. – на 14,9 % порівняно з 1998 р.)

Для галузей, що визначали місце України в міжнародному поділі праці, інвестиції в основний капітал за період кризи (1990-1998 рр.) скоротились приблизно в два (у газовій, харчосмаковій промисловості), в три (у вугільній, нафтовій промисловості, чорній і кольоровій металургії), у п'ять (в хімічній і нафтохімічній промисловості), десять (у деревообробній промисловості, промисловості будматеріалів), у двадцять (в машинобудуванні), а у легкій

промисловості — більше, ніж у тридцять разів. Багато в чому невідповідною сучасним вимогам НТП залишилась номенклатура продукції, що випускалась. Через це вітчизняні товари, за винятком, мабуть що, продукції сировинних галузей та окремих високотехнологічних виробів ВПК і ракетно-космічної галузі, не посіли в роки розбудови незалежності України чільного місця на європейському та світовому ринках. Це становище, на жаль, суттєво не поліпшилось і в період виходу з кризи та зростання суспільного виробництва. Зокрема, продовжують скорочуватися інвестиції у вугільну промисловість і кольорову металургію. Проте суттєве зростання інвестицій у загалом високотехнологічний машинобудівний комплекс (на 72,5 %) і певний приріст освоєних інвестицій в більшості базових галузей виробництва й інфраструктури дають змогу казати про початок позитивних зрушень у науково-технічній структурі виробництва.

Іншою тенденцією є значний відрив наукових і технічних досягнень української науки від виробництва. Насправді високий, світовий рівень багатьох як фундаментальних, так і прикладних наукових розробок початку 90-х років не впроваджувався у виробництво, внаслідок розриву господарських зв'язків із товаровиробниками як за межами України, так і всередині держави. Через таке зволікання певний "відрив з випередженням" вітчизняної науки від відповідних зарубіжних розробок значним чином нівелювався. Причому відрив науки від виробництва за кризовий період останнього десятиріччя значно поглибився. Кількість створених зразків нових типів техніки скоротилась з 593 до 266 найменувань за рік протягом минулого десятиліття. У попередній кризовий період найбільш відчутно скоротилось впровадження у виробництво наукових досягнень у стратегічних галузях – таких, як створення металорізальних верстатів (у 33 рази), нових засобів обчислювальної техніки (втричі), засобів зв'язку – в 3,5 рази, гірничо-шахтного устаткування (втричі), сільськогосподарських машин (в 2,5 рази), приладів та засобів автоматизації – в 7,5 рази, електронної техніки – вп'ятеро, медичної техніки – у 8 разів. Процес

механізації й автоматизації промислового виробництва уповільнився за цей період більш ніж вчетверо, а впровадження нових прогресивних технологічних процесів – більше, ніж у п'ять разів. За останні роки спостерігається певне зростання парку створених зразків нових типів техніки, зокрема достатньо суттєво – машин, устаткування й апаратів (на п'ятдесят вісім зразків за 2000 р.).

Через відток кадрів зі сфери науки та кваліфікованих працівників з підприємств наукомістких галузей проблематичними стали не тільки впровадження у виробництво попереднього наукового доробку, й проведення нових, відповідних потребам сучасності науково-виробничих досліджень. Так, лише за другу половину 90-х рр. Україну залишили 270 докторів і понад 600 кандидатів наук, збагативши науковий потенціал переважно Сполучених Штатів Америки, Російської Федерації та держави Ізраїль. Проте досить стійкою тенденцією останнього десятиріччя є зростання чисельності фахівців із науковим ступенем, кількість яких становила на 2000 р. 10339 докторів та 58741 кандидатів наук. Більше половини чисельності докторів наук мають учене звання професора, а кандидатів наук – звання доцента (старшого наукового співробітника). Тим часом майже половина кількості докторів і п'ята частина кандидатів наук є старшою за 60 років, що свідчить про гостроту проблеми оновлення наукових кадрів, особливо найвищої кваліфікації.

Науковий потенціал нашої країни внаслідок зазначених причин зазнав суттєвих втрат. Так, кількість спеціалістів, які виконували науково-технічні роботи, за час з 1990 по 2000 р. включно скоротилась з 313,1 тис. чол. до 120,8 тис. чол. У 2000 р. науково-технічні роботи на основному місці роботи 1 та за сумісництвом з науково-педагогічною діяльністю виконували 9,6 тис. 1 докторів і 41,2 тис. кандидатів наук, що свідчить про малозадовільний (на 192 % – для докторів і лише на 70 % для кандидатів наук) рівень і використання наявного наукового потенціалу України, особливо для середнього та молодшого науково-технічного й інженерно-технічного персоналу, відсутній

дефіцит якого впродовж останнього десятиріччя негативно позначився на якості та кількості наукових розробок, особливо в технічних галузях. Проте, незважаючи на це, помітний науковий потенціал зберігся в теоретичних науках (математиці, теоретичній фізиці тощо), аерокосмічній галузі, матеріалознавстві, в тому числі металознавстві, технології виробництва конструкційних матеріалів, у галузі ядерних досліджень, військовій справі тощо. Кількість організацій, що виконували науково-технічні роботи, зросла за 1990 – 2000 рр. на 90 одиниць і дорівнювала на 1.01.01 р. 490 закладам, в тому числі 821 самостійній науководослідницькій організації.

Без відновлення тісного зв'язку науки та виробництва малоімовірним, виходячи з ринкових умов господарювання, є відродження та прискорений розвиток національної економіки. Для вирішення цього завдання є два основні напрями. *Перший* полягає в приділенні належної уваги фінансуванню української науки, причому на першому етапі тих досліджень, які матимуть прикладне значення. При цьому, враховуючи особливості сучасного етапу економічного розвитку, який полягає переважно у відновленні виробництва на базі існуючих потужностей, корисним є впровадження таких організаційних форм інтеграції науки й виробництва, які б стимулювали як виробництво, так і наукові дослідження. Так, як вже вказувалось, прогресивною формою інтеграції їх наукових досліджень і виробництва є технополіси й технопарки, а також науково-технічні зони з особливим (пільговим) економічним механізмом господарювання.

За таких форм організації наукової та виробничої діяльності докорінним чином підвищується прибутковість виробництва, причому виникає, поряд із державною підтримкою, можливість самофінансування наукових досліджень.

Другим напрямом є, враховуючи обмежені вітчизняні можливості, залучення іноземних партнерів як для фінансування досліджень й інвестування коштів у виробництво, так і з метою отримання передових технологій та обладнання задля докорінного підвищення якості й конкурентоспроможності

вітчизняної продукції. Це дасть змогу відвоювати позиції вітчизняного виробника на внутрішньому ринку та вийти на нові рубежі у галузі зовнішньої торгівлі – як з традиційними партнерами (країни СНД й Балтії), так і на світовому економічному просторі. На початковому етапі, з метою прискореного відродження виробництва, залучення стратегічних партнерів може бути інтенсифіковано через створення пільгових умов економічної діяльності у вільних економічних зонах науково-технічного співробітництва. Причому цей економічний механізм має забезпечити й реструктуризацію економіки в напрямі орієнтації виробництва на задоволення потреб людини в товарах широкого вжитку, на ринку яких поки що панує іноземний товаровиробник.

На наступному етапі пріоритети довгострокового науково-технічного та науково-технологічного економічного співробітництва мають охопити, поряд із галузями, що дають швидкий обіг капіталу, й інші сфери, головним чином виробництво засобів виробництва. Особливо важливим, враховуючи сучасний стан середовища функціонування продуктивних сил, є екологічне співробітництво.

Особливої ролі набуває цільова функція НТП у регіональному вимірі. Зокрема, державна регіональна політика України має враховувати пріоритети форсованого розвитку наукомістких виробництв задля зменшення територіальної диференціації рівнів науково-технічного розвитку виробництва та зближення регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку. Загальнодержавним пріоритетом на період прискореного розвитку національного виробництва має стати інвестування переважним чином наукомістких галузей із швидким обігом капіталу, які можуть дати швидку економічну віддачу та соціальний ефект, підвищити місцеві й загальнодержавні бюджетні надходження, мають потенційно широкий внутрішній ринок.

Необхідною також є ліквідація нежиттєздатних виробництв із застарілою техніко-технологічною структурою виробництва та проведення конверсії виробництв, які втрачають оборонне значення з одночасним розвитком

виробництв високоефективної військової техніки із замкненим циклом і економічно обґрунтованою реконверсією окремих виробництв цивільного призначення. Потрібно широко впроваджувати такі форми інвестиційно-інноваційної діяльності, як трансфери технологій, лізинг високотехнологічного обладнання тощо. При цьому пріоритетами для інвестицій у науково-технічний розвиток на регіональному рівні як нині,

так і на перспективу є:

- інвестиційно-інноваційні заходи з попередження структурної кризи, які мають бути зорієнтовані на подальшу реструктуризацію народногосподарського комплексу в напрямі зміщення інвестиційно-інноваційних потоків з матеріало- та енергомістких сировинно-добувних у високотехнологічні й наукомісткі обробні та переробні галузі промисловості, в розвиток багатоукладного сільського господарства, АПК в цілому та виробничої, соціальної й ринкової інфраструктури;

- техніко-технологічна реорганізація господарювання в напрямі мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище, впровадження "технологій життя", співдружних (нейтральних) з природним середовищем, орієнтація на обґрунтовані згідно з регіональними передумовами господарювання нормативні потреби в обсягах ресурсоспоживання, обов'язкове поєднання ресурсовикористання з відповідними природовідновними заходами, що особливо актуально для регіонів зі зниженим еколого-економічним потенціалом розвитку (високоурбанізованих територій, районів з високим техногенним й антропогенним навантаженням на довкілля та зон впливу наслідків техногенних й екологічних аварій і катастроф);

- створення й упровадження нових енерго- і ресурсозберігаючих технологій, розвиток екологоорієнтованої енергетики, зокрема – використання додаткових енергетичних потужностей малих річок, вітру, енергії біогазу, мобільних ТЕС тощо, модернізація систем розподілу в електромережах

(пріоритетні регіони – Карпатський, Поліський, Подільський та Південний економічні райони, території з аграрною спеціалізацією економіки);

- упровадження більш досконалих та глибоких технологій переробки сировини, (зокрема нафтопродуктів із доведенням глибини нафтопереробки до 80 % (підприємства нафтопереробної промисловості), докорінне удосконалення структури та оновлення шахтного фонду (регіони з видобуванням та переробкою відповідної сировини). Загалом пріоритети розвитку не тільки в ПЕК, металургійному, хімічному та лісохімічному комплексах, а й у машинобудуванні мають отримати подальше поширення й розвиток тих технологій добування й переробки та обробки сировини, що забезпечують комплексне, якнайбільш повне й ефективне її використання;

- у галузях із виробництва конструкційних (у тому числі будівельних) матеріалів розвиток його на основі сучасних технологічних циклів (розвиток спецелектрометалургії, порошкової металургії та виробництва композитів) з поліпшеними службовими якостями, комплексними властивостями та гарантованою якістю, а також упровадження високоефективних методів отримання конструктивних з'єднань із заданими властивостями з інтенсифікацію відповідних пошукових розробок (наукомісткі виробництва з пріоритетом щодо

Центрального, Східного, Донецького, Придніпровського районів);

- розробка технологій високоефективної утилізації відходів основного виробництва та житлово-комунального господарства високоурбанізованих територій, залучення у господарський обіг техногенних родовищ, у першу чергу, промислового Придніпров'я та Донбасу, а також Східного району. Такі заходи матимуть потрійний як економічний, так і соціально-екологічний ефект.

- пошуково-дослідницькі роботи з екологізації ресурсокористування, відновлення природного середовища та підвищення безпеки функціонування

продуктивних сил, спрямовані на вирішення нагальних проблем конкретних ризикових регіонів (території з порівняно високою сейсмічністю, з ймовірністю появи паводків, повеней, підтоплень ґрунту тощо, масових пожеж на природних екосистемах тощо, епідемічних інфекційних захворювань, метеорологічних (зливи, ураганні вітри тощо) та гідрогеологічних й геологічних (зсуви, селеві потоки) явищ. Передусім це стосується Закарпатської, Одеської та

Чернівецької областей та АР Крим;

- розвиток інформаційних комунікацій та зв'язку, зокрема створення цифрових мереж і системи автоматизації таксофонних послуг (міські агломерації), апаратури глобального морського зв'язку і рятування на морі (Причорномор'я й Приазов'я), опорно-транзитних і сільських АТС (мережа переважно сільського розселення, аграрно-промислові регіони, зокрема Поділля, Полісся, Карпатський район). Пріоритетний розвиток мобільного зв'язку прогресивних стандартів (ЕО5М-900, С5М-1800, СОМА, Р-АМРЗ, ПМТЗ, ОРР5 тощо) у високорозвинутих промислових регіонах, на територіях із високоорганізованою інфраструктурою, а також у відносно густонаселених регіонах, які характеризуються підвищеною економічною активністю;

- виробництво вітчизняних інформаційних технологій, адаптація до регіональних особливостей (мовно-національних тощо) інформаційного простору держави (регіони компактного проживання національних меншин – Закарпаття, Крим, Донбас, Буковина тощо). Створення вітчизняних інформаційно-комп'ютерних мережних систем зв'язку, розвиток регіональних інформаційних банків даних типу "електронна бібліотека", "електронна ринкова інфраструктура" (у містах – регіоноформуючих центрах);

- розробка нових імпортозамінюючих технологій з високими конкурентоспроможними властивостями, створення в регіонах прогресивних організаційних форм територіальної інтеграції науки й виробництватехнополісного й агрополісного типу (високорозвинуті промислові центри, науково-дослідницькі об'єкти, вищі навчальні заклади).

- розвиток високотехнологічних конкурентоспроможних виробництв, зокрема – відродження ракетно-космічної галузі, судно- і автомобілебудування, раціональна реконверсія ВПК з випуском продукції, яка користується попитом на міжнародних ринках (пріоритетні регіони – промислове Придніпров'я, Східний, Південний регіон, Київщина);

- відродження високотехнологічних, трудомістких виробництв радіоелектронної промисловості, приладобудування та точного машинобудування на основі співпраці з провідними світовими виробниками відповідної продукції. У такому випадку економічний ефект поєднується із соціальним, зокрема із продуктивним забезпеченням зайнятості, підвищенням загальноосвітнього та професійно-кваліфікаційного рівня працівників. Особливо важливим є цей напрям для високоурбанізованих територій, де очікуються значні структурні зрушення в промисловості з вивільненням певної кількості робочої сили, зокрема у Донбасі, а також на Київщині, в Західній Україні, для регіонів, де гостро стоять проблеми зайнятості й перекваліфікації працюючих;

- докорінне удосконалення аграрних технологій та сільськогосподарських машин, а також дослідницькі селекційні роботи з виведення високопродуктивних, адаптованих щодо вітчизняної специфіки ґрунтово-кліматичних та інших умов господарювання сортів рослин та порід тварин, активізація щодо цього науково-дослідницьких робіт із генної інженерії з широким використанням як вітчизняного, так і світового досвіду з орієнтацією на багатуокладне (в тому числі фермерське) виробництво (на

основі існуючих навчальних і науково-дослідних закладів УААН та Національної академії наук, створення агрополісів з метою прискореного впровадження розробок у виробництво);

- розвиток капітального будівництва з пріоритетом щодо приведення споруд виробничих об'єктів та житла у відповідність до потреб сучасного соціально-орієнтованого суспільства з ринковими пріоритетами господарювання, зокрема будівництво в аграрних регіонах житла, адаптованого до фермерської форми господарювання. Розвиток диференційованого щодо потреб різних соціальних груп населення будівництва житла з пріоритетною орієнтацією на забезпечення житлом молодих і багатодітних сімей зі створенням на урбанізованих територіях мультифункціональних замкнених житлового господарських комплексів, які б поєднували у собі елементи житлового масиву й відповідну виробничо-обслуговуючу соціально-інфраструктурну та ринковоінфраструктурну мережу.

- техніко-технологічне оновлення всіх сфер виробництва з пріоритетами щодо впровадження інновацій, спрямованих на зниження частки живої праці

та підвищення органічної будови капіталу, особливо – в сільськогосподарському секторі, прискорений розвиток інфраструктурних галузей господарства (пріоритетні території –периферія, регіони з аграрною та аграрно-промисловою спеціалізацією).

При цьому головною передумовою успіху є якнайтісніше поєднання інвестиційної діяльності із інноваційною, оскільки інвестиції без інновацій лише сприятимуть подальшому нагромадженню основних фондів, "омертвінню" капіталу, екстенсивному господарюванню, і, як результат – подальшому відставанню рівня науково-технічного розвитку від світових позицій.

Також необхідно вказати на головну позитивну передумову розвитку НТП у країні – багатий людський капітал нації. Ще й досі високий рівень професійнокваліфікаційної підготовки вітчизняного фахівця, наявність достатньої кількості різнопрофільних спеціалістів практично в усіх галузях господарства, подальше нарощування кількості працівників з вищою освітою за умови створення належних умов відтворення робочої сили спроможні стати каталізатором позитивних зрушень в науково-технічному забезпеченні сталого зростання виробництва. Позитивні зрушення у науково-технічному забезпеченні виробництва мають забезпечуватися насамперед за рахунок власної ресурсної бази розвитку, відповідно до нагальних потреб виробництва, використовуючи, однак, і можливості залучення провідних закордонних фахівців для виконання складних завдань науково-технічного розвитку.

Контрольні запитання до теми 9

1. Якими основними тенденціями відзначається Сучасний етап розвитку продуктивних сил України.
2. Які є пріоритети для інвестицій у науково-технічний розвиток на регіональному рівні.

ТЕМА 10. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та світові структури

Питання лекції

- 10.1. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків.
- 10.2. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків.
- 10.3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків.
- 10.4. Сучасний стан міжнародних економічних зв'язків України.
- 10.5. Проблеми та перспективи зовнішньоекономічної діяльності України.

Ключові поняття: Причини низького рівня розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Форми зовнішньоекономічних зв'язків.

10.1. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків

Зовнішньоекономічні зв'язки - це система господарських зв'язків між національними економіками на основі міжнародного поділу праці.

Вони сприяють:

- по-перше, зростанню валютних надходжень;
- по-друге, прискореному розвитку науково-технічного прогресу;
- по-третє, позитивно впливають на загальну довіру між країнами і зміцнюють відносини взаємопорозуміння і добросусідства.

Україна, як молода держава не має достатньо налагоджених зовнішньоекономічних зв'язків. Тільки створюється своя правова й законодавча бази та митна служба.

Недосконалою є й система управління зовнішньоекономічною діяльністю, тільки встановлюється інфраструктура зовнішньоекономічної діяльності.

Серед об'єктивних причин, що гальмують вихід України до світового господарства як повноправного партнера, є низька конкурентоспроможність її продукції. Наразі на ринках далекого зарубіжжя лише 1% товарів конкурентоспроможних України.

До основних причин, що зумовлюють низький рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, належать:

- 1) Україна нещодавно з'явилась на міжнародній арені як суверенна держава;
- 2) через розпад колишнього Союзу РСР Україна втратила традиційні ринки збуту;

3) переважання в структурі експорту сировинних ресурсів, а не готової продукції;

4) відсутність власних коштів та невпевненість іноземних інвесторів в Україні як у партнері;

5) недостатній державний контроль за експортом та імпортом товарів.

10.2. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків

Продуктивні сили України характеризуються досить великими потенційними можливостями, однак на їхній сучасний стан значно впливає соціально-економічна криза.

У сучасних умовах міжнародне співробітництво України відбувається в наступних основних формах:

- узаємовигідна міжнародна торгівля;
- надання кредитів і позик;
- створення спільних підприємств;
- торгівля технологіями або спеціалізація на виробництві комплектуючого обладнання;
- спільна участь зацікавлених країн у розробці природних ресурсів;
- міжнародний туризм;
- запозичення досвіду й підготовка кваліфікованих кадрів

за кордоном;

- співробітництво у галузі науки та техніки;
- співробітництво у збиранні, обробці та використанні науково-технічної

інформації;

- культурні зв'язки між країнами світу;
- залучення іноземних інвестицій як найважливішої форми

стимулювання розвитку економіки країни;

- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проектними розробками, сприяння їхньому використанню.

Найтісніші зв'язки з усіх форм зовнішньоекономічного співробітництва Україна має з Російською Федерацією. Це пояснюється багатьма факторами: багатовікова співпраця в науковій галузі, спільна робота над різними проектами, однакові долі поколінь людей тощо та і експортного потенціалу України.

Зовнішньоекономічна діяльність України, зрозуміло, потребує докорінної перебудови. Насамперед, необхідно обмежити обсяг експорту сировини й підвищити в ньому частку продукції обробних галузей, а також удосконалити структуру імпорту.

Значне місце в зовнішньоекономічному співробітництві мають відігравати підготовка кваліфікованих кадрів для іноземних країн у наших вищих навчальних закладах, співробітництво в галузі науки та техніки, обмін технологіями, ліцензіями й розробками, міжнародний туризм, культурні зв'язки між країнами тощо.

Основним напрямком зовнішньоекономічної діяльності України є розвиток і поглиблення співробітництва з державами колишнього СРСР, країнами Східної Європи, розвиненими країнами світу.

10.3. Географія зовнішньоекономічних зв'язків

Жодна країна світу, на якому б рівні економічного розвитку вона не знаходилася, не може нормально розвиватися поза світовим господарством без тісних економічних зв'язків з іншими країнами світу. Зовнішньоекономічні зв'язки сприяють прискореному розвитку науково-технічного прогресу і зростанню національного доходу, впливають на атмосферу довіри між народами та підвищення рівня життя народу.

Україна як самостійна країна уже налагодила зовнішньоекономічні зв'язки більше, ніж зі 180 країнами усіх континентів: європейського, африканського, азіатського й американського, у тому числі у 34 країнах створено торгові місії.

Із країнами СНД зовнішньоекономічні зв'язки розвиваються переважно на двосторонній основі з одночасним удосконаленням торговельних режимів на засадах взаємної рівності. Основні форми зв'язків - торгівля товарами гірничодобувної промисловості та розташування підприємств нафтопереробки, створення спільних підприємств.

Основною метою розвитку зв'язків *із країнами Європейського Союзу* є забезпечення економічної інтеграції в загальноєвропейський економічний простір. Головна ціль - розширення доступу українських товарів до європейських ринків, поглиблення виробничих кооперацій, гармонізація економічного законодавства до стандартів ЄС і світової системи торгівлі.

Із країнами "Великої вісімки" - США, Великою Британією, Канадою, Японією, Італією, Францією, Німеччиною основна робота направляється на: отримання постійного статусу найбільш сприятливої нації з метою запобігання дискримінаційним обмеженням у торгівлі; врегулювання питань щодо обмежень ряду товарів на північноамериканські ринки (метал, ядерні матеріали, текстиль та ін.); залучення інвестицій в українську економіку; розвиток наукових досліджень у сферах енергетики, космосу, екології, охорони здоров'я, інформатики, агропромислового комплексу і т.ін.

Із країнами Чорноморської зони економічного співробітництва (Туреччина, Болгарія, Румунія) провадиться робота з організації торгівлі, туризму, судноплавства та розвитку придунайської торгівлі.

Країни Близького та Середнього Сходу (Ліван, Кувейт, Єгипет, Сирія, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати) цікавлять Україну як такі, що мають значні запаси енергоносіїв. Крім того, цей регіон потребує спорудження промислових і цивільних об'єктів, і Україна зацікавлена в наданні

інженернотехнічної допомоги у їхньому спорудженні, а українські підприємства військово-промислового комплексу можуть отримати необхідні замовлення на забезпечення цих країн озброєнням.

Значним резервом для збільшення експорту української продукції машинобудування та передових технологій можуть бути *Індія і Китай*. Крім того, країни цікавлять Україну як постачальники дешевої сировини для легкої, харчової й хімічної промисловостей.

Пакистан є значним закупівельником продукції військово-промислового комплексу України, особливо танків.

Багато років Україна має різні форми співробітництва з *Іраном*. У цій країні налагоджене масове виробництво літаків АН-140, на електростанції постачаються електротурбіни, і наші інженери беруть участь у налагодженні обладнання на цих підприємствах.

Країни Південно-Східної Азії (В'єтнам та Індонезія) можуть стати партнерами в торгівлі продукцією машинобудівної промисловості України та наданні інженерно-технічних послуг і підготовці кадрів. Крім того, до цих країн збільшувався обсяг експорту металопрокату, виробів важкого машинобудування, мінеральних добрив.

До країн Південної Америки (Бразилія, Аргентина, Чилі, Мексика й ін.) Україна постачає енерготурбіни, трактори, екскаватори, автотранспортувачі, крани, а українські спеціалісти беруть участь у будівництві різних об'єктів. Україна надає послуги Аргентині, Бразилії й Чилі у реалізації їхніх космічних програм.

10.4. Сучасний міжнародних економічних зв'язків України

Україна ще молодий суб'єкт зовнішньоекономічних відносин із країнами світу. Перебуваючи у складі СРСР, вона мала обмежені можливості для укладання зовнішньоекономічних контрактів та здійснення експортно-

імпортних операцій, не зважаючи на те, що Україна за свої межі реалізовувала значну кількість як промислової так і сільськогосподарської продукції. Так, у 1990 р. з України експортувалось 10,1 млн т прокату чорних металів, 2,5 млн т чавуну, 4,1 млн т вугілля, 1,4 млн т цементу, 1,3 млн т мінеральних добрив, 2,8 млн шт. автомобільних шин, 4,2 тис. шт. автобусів, 71,8 тис. шт. легкових автомобілів, 11,6 тис. вантажних автомобілів, 14,4 тис. шт. тракторів, 8,5 тис. шт. тракторних плугів, 3,4 тис. тракторних сівалок, 2,1 тис. шт. культиваторів, 8,8 тис. шт. та багато іншої техніки. Всього експортувалося продукції з України на суму 4,6 млрд дол. США. Реалізація на експорт такої продукції свідчить про високий науково-технічний рівень нашої промисловості. Крім того, Україна брала участь у будівництві промислових підприємств, видобутку копалин, підготовці кадрів і наданні інших послуг багатьом країнам світу.

За час незалежності Україна налагодила зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма країнами світу, за останні роки значно зріс експорт та імпорт продукції, робіт і послуг.

Основна частка (86 %) надходжень від зовнішньоекономічної діяльності в 2004 р. припадала на торгівлю товарами, а частка імпорту від такої діяльності становила 88,2 %

В Україні заборонено:

- експорт із території України предметів, які становлять національне, історичне або культурне надбання українського народу, що визначається згідно з законами України;
- імпорт або транзит будь-яких товарів, про які заздалегідь відомо, що вони можуть завдати шкоди здоров'ю або становити загрозу життю населення і тваринному світу або призвести до руйнування навколишнього середовища;
- експорт та імпорт товарів, які здійснюються з порушенням прав інтелектуальної власності.

Товари, що імпортуються на територію України, мають обов'язково сертифікуватися на предмет їхньої відповідності фармакологічним, санітарним, фітосанітарним, ветеринарним та екологічним нормам.

Що стосується імпорту, то 52,4 % його надходить із країн СНД, а безпосередньо в 2004 р. із Російської Федерації 41,8 %. На Туркменістан припадає 6,7 % імпорту, на Білорусь - 1,9 % і на Казахстан - 1,4 %. Із країн колишнього Радянського Союзу на Російську Федерацію припадає 79,7 % імпорту, і на це не можна не зважати.

Менше половини (47,6 %) імпорту приходиться на інші країни світу, в тому числі 9,6 % - на Німеччину (переважно автомашини); 2,6 % - на Китай, звідки завозиться продукція легкої промисловості; 3,3 % - на Африканський континент, звідки переважно завозиться продукція субтропічного землеробства.

Американський континент представлений у імпорті слабко, лише 3,3 %, а на США припадає 2 %. До нашої країни із США завозиться переважно продукція тваринництва.

В перспективі набуватимуть подальшого розвитку економічні зв'язки з нафтодобувними країнами: Мексикою, Південноафриканською Республікою, Іраном та Іраком.

В структурі вартості експорту на інші країни світу припадає 73,8 %, у тому числі, на країни Європи - 36,0 %, з них на Німеччину - 5,7 %; на країни Азіатського континенту - 24,5 %, з них на Китай - 2,5 %; на Американський континент реалізовується продукції лише 7,8 %, а безпосередньо до США - 4,6 %.

Велике значення для розвитку країни має її участь у міжнародній інвестиційній діяльності. Для України особливо важливе залучення прямих іноземних інвестицій. На початок 1996 р. в економіку України було залучено прямих інвестицій на суму 897 млн дол., а на початок 2005 р. - 8354 млн дол. (див. табл. 10.1).

Таблиця 10.1 – Прямі іноземні інвестиції в Україну на початок року

Країна	1996	2001	2002	2003	2004	2005
Всього	896,9	3875,0	4555,3	5471,8	6794,4	8353,9
США	183,3	639,5	777,5	890,6	1060,2	1153,7
Кіпр	51,5	377,7	493,0	672,1	901,9	1035,6
Нідерланди	46,5	362,2	374,1	396,3	459,9	548,3
Російська Федерація	50,0	286,6	315,5	323,2	388,6	457,5
Велика Британія	53,9	312,0	414,2	534,0	701,2	895,9
Німеччина	156,9	240,9	250,5	317,7	451,6	631,6

Однією з форм міжнародного співробітництва є *утворення спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ)*. У таких зонах встановлюється пільговий режим для іноземних інвесторів: зниження або скасування податкових ставок на певний період, ліквідація митних податків на експорт та імпорт тощо. СЕЗ утворюються для розвитку пріоритетних галузей економіки і пожвавлення економіки регіонів, що відстають у розвитку.

В Україні створено наступні спеціальні економічні зони і встановлено спеціальні режими інвестування територій:

- "Порт-франко" (Одеса);
- "Рені" (на півдні Одеської області);
- експериментальна економічна зона "Сиваш" (Автономна Республіка Крим);
- спеціальний режим інвестиційної діяльності в Автономній Республіці Крим;
- спеціальна економічна зона "Донецьк";
- спеціальна економічна зона "Азов" (м. Маріуполь);
- спеціальний режим інвестицій в Донецької області;
- спеціальний режим інвестицій в м. Харків;
- спеціальна економічна зона "Славутич"; - спеціальна економічна зона "Закарпаття".

Створення спільних підприємств – одна із форм економічного співробітництва України із зарубіжними країнами. Ці підприємства діють самостійно, наділені широкими правами для здійснення експортних та імпорتنих операцій. Спільні підприємства узгоджують ціни на спільно вироблену продукцію і укладають відповідні контракти. їхній прибуток розподіляється між учасниками пропорційно внеску до статутного фонду.

У 2004 р. на території України діяло понад 2,5 тис. спільних підприємств. За участю фірм США створено 120 спільних підприємств, Німеччини – 40, Австрії – 22 і низки інших країн. Найбільше їх у м. Києві (204) й Одеській області (143).

Різними є профілі спільних підприємств. Так, львівське виробниче об'єднання "Конвеєр" і болгарсько-угорське товариство "Інтрасмаш", а також гомельське виробниче об'єднання "Гідроавтоматика" та завод "Данувія" (Угорщина) уклали договір про прямі зв'язки щодо спільного проектування та виробництва автоматизованих транспортно-складських систем і засобів гідроавтоматики.

Налагоджуються прямі стосунки Міністерства сільського господарства і продовольства України з зарубіжними фірмами. Заслуговує на увагу співробітництво з фірмою BASF (ФРН) у галузі впровадження інтенсивної технології виробництва сої на основі застосування хімічних препаратів фірми.

Перспективним напрямком розширення зовнішньоекономічних зв'язків є створення спеціальних зон "вільного підприємництва" на території України. Вільні економічні зони в Україні з часом сприятимуть прискоренню розвитку іноземного капіталу.

Значним резервом надходження валют до України може стати міжнародний туризм. Наразу в Україні приймають близько 0,5 млн іноземних туристів, або 0,8 % світової їхньої кількості, хоча реально могли б обслуговувати в десять разів більше і отримувати близько 1 млрд доларів

прибутку. Основними центрами туризму можуть стати міста Київ, Львів, Харків, Одеса й узбережжя Чорного й Азовського морів.

Велика надія покладається на транзитні залізничні, автомобільні, повітряні перевезення і транспортування українською територією нафти та газу. У 2004 р. ці види послуг дали до державної скарбниці надходжень в сумі 4,0 млрд доларів США. Впорядкувавши залізничні шляхи, автошляхи та аеродроми, забезпечивши безпеку перевезення вантажів і пасажирів, можна стати привабливою транспортною країною, що підніме авторитет країни в світі та у 1,5-2 рази збільшить розмір прибутку від цих видів діяльності.

10.5. Проблеми та перспективи зовнішньоекономічної діяльності України

Правовою основою для зовнішньоекономічних зв'язків незалежної України стали Декларація про державний суверенітет України (24 серпня 1991 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) і, нарешті, Конституція України (28 червня 1996 р.). Серед спеціальних законів з питань економіки слід відзначити Закони України про зовнішньоекономічну діяльність (16 квітня 1991 р.); про створення державного експортно-імпортного банку (3 січня

1992 р.); про іноземні інвестиції (13 березня 1992 р.); Декрет Кабінету Міністрів

України "Про режим іноземного інвестування" (20 травня 1993 р.); Закони України про промислово-фінансові групи в Україні (21 листопада 1995 р.); про режим іноземного інвестування (19 березня 1996 р.); про захист від недобросовісної конкуренції (7 червня 1996 р.); Указ Президента України "Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності у Донецькій області" (4 липня 1998 р.), наступні закони України про спеціальні

економічні зони в інших регіонах країни, про захист експортерів, національного ринку (1999-2000 рр.).

Важливими правовими документами щодо створення механізму зовнішньоекономічних зв'язків України стали договори та угоди з молодими незалежними державами, що утворилися на території колишнього СРСР, та багатьма країнами Європи, Північної і Південної Америки, Азії, Африки.

За роки незалежності досягнуто значних успіхів у зовнішньоекономічній діяльності, разом із тим перспективи подальшого розвитку зовнішньоекономічної діяльності зорієнтовані на:

- по-перше, відновлення виробництва промислової й сільськогосподарської продукції для того, щоб повністю забезпечити внутрішній ринок продукцією власного виробництва в необхідній кількості й було що запропонувати зовнішньому ринку;

- по-друге, випуск конкурентоспроможної продукції, яка б користувалася попитом на зовнішньому ринку. Із цією метою необхідно досконало вивчати світові ринки, технології виробництва, залучати до цієї роботи наукові заклади Національної академії наук і галузевих академій;

- по-третє, створення дієвої системи бірж, які б вивчали потребу внутрішнього й зовнішнього ринку, обсяги виробництва продукції, проводили закупівлю у виробників та реалізацію на внутрішньому й зовнішньому ринках. Створивши систему бірж, можна ліквідувати інститут посередників, передбачити обсяги виробництва продукції й умови її реалізації;

- по-четверте, створення ефективної експортної інфраструктури у країнах збуту продукції шляхом організації торгових представництв, комерційних агентів, оптових складів, магазинів, виставкових центрів, які б забезпечували маркетингову й рекламну підтримку реалізації українських товарів і послуг;

- по-п'яте, розроблення і прийняття Положення про стимулювання експорту продукції, особливо високотехнологічного виробництва. При цьому слід визначити умови, за яких кожний виробник має знати свою частку в прибутках від реалізації продукції на зовнішніх ринках. Ані обсяги експорту, ані його структура сьогодні не задовольняють Україну. У його структурі переважають сировинні матеріали. Тому необхідно переорієнтувати експорт із первинної сировини на нову техніку й технології, товари високого рівня, різні послуги. Такий підхід стане основою збільшення кількості робочих місць, покращання зайнятості та підвищення добробуту населення України.

Контрольні запитання до теми 10 1.

Сутність міжнародного поділу праці.

2. Форми міжнародного поділу праці.
3. Типи міжнародних корпорацій.
4. Поняття міжнародної економічної інтеграції.
5. Головні торговельні партнери України.
6. Шляхи інтеграції України у світове господарство.

ТЕМА 11. Фактори сталого розвитку продуктивних сил Питання лекції

11.1. Сталий розвиток продуктивних сил.

Ключові поняття: Сталий розвиток продуктивних сил. Стратегія сталого розвитку.

11.1. Сталий розвиток продуктивних сил

Сталий розвиток продуктивних сил як одна з закономірностей визначає стратегічний напрямок досягнення збалансованості економічного, соціального

й екологічного складників регіональної господарської системи. Сталий розвиток продуктивних сил України можливий лише на основі кардинальної структурної перебудови економіки, техніко-технологічного переозброєння виробництва, інтенсивного розвитку наукомістких галузей, екологізації усіх сфер суспільного життя. Основна ідея сталого розвитку щодо продуктивних сил полягає в: забезпеченні раціонального природокористування; відтворенні ресурсної бази виробництва; реструктуризації господарського комплексу регіону в зв'язку з новими економічними і соціальними умовами; ефективному використанні трудового та виробничого потенціалу.

Для розв'язання завдань сталого розвитку в Україні принципово важливими є нова структурна політика держави та інституційні перетворення, вихід з енергетичної кризи, оптимальне використання ресурсного потенціалу, раціональна система поселень, формування ефективної еколого-економічної політики держави.

Стратегія сталого розвитку базується на концепції екологізації суспільних відносин. Екологічний фактор має враховуватися в процесі вибору та наукового обґрунтування економічно доцільного розміщення продуктивних сил регіону. Головна увага має зосереджуватися на об'єктах, що є потенційними чи фактичними забруднювачами навколишнього середовища. При цьому мають опрацьовуватися програми безпечного проживання на територіях з підвищеною екологічною напруженістю чи програми адаптації та реабілітації населення до несприятливих екологічних умов.

Контрольні запитання до теми 11

1. Чинники стійкого розвитку продуктивних сил.
2. Основні принципи і завдання концепції сталого економічного розвитку
3. Значення науково – технічного прогресу в забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку.

4. Зміни в галузевій і територіальній структурі господарства під впливом соціальної переорієнтації економіки і технічного прогресу.

ЗМ 1.2. Екологія

Тема 12. Наукові засади раціонального природокористування

Питання лекції

12.1. Необхідність раціонального природокористування в сучасних умовах.

Ключові поняття: Відтворення природних ресурсів. Планомірність стосовно використання природних ресурсів. Мета управління в галузі раціонального природокористування.

12.1. Необхідність раціонального природокористування в сучасних умовах

Відтворення природних ресурсів складається ніби з різноманітного взаємопроникнення різних еколого-економічних систем, що мають відповідні територіальні кордони, які підкорюються в своєму розвитку загальним закономірностям природокористування. Діалектика природокористування становить єдність і протиріччя двох складників: екологоресурсного і економічного.

Чим повніше використовуються природні ресурси, тим ощадливіше й погосподарськи слід ставитися до їхньої експлуатації, особливо якщо йдеться про невідновлювані енергетичні ресурси. Незважаючи на те, що кількість розвіданих копалин збільшується як загалом, так і в розрахунку на душу населення, існує загроза їхнього вичерпання ще перед тим, як буде здійснений перехід на використання нових джерел енергії. Тим більше, що суспільство відчуває все більший дефіцит відновлюваних природних ресурсів.

У зв'язку з цим раціональне використання і відтворення природних ресурсів стає однією з найбільш актуальних проблем людства. Проблема охорони навколишнього середовища й раціонального використання природних ресурсів має яскраво виражений регіональний характер і відіграє особливу роль в інтенсифікації виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу.

Таке формулювання проблем вимагає вирішення питань управління, пов'язаних, насамперед, із діалектикою взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Стосовно природокористування це означає послідовний розвиток наукових засад охорони навколишнього середовища й раціонального використання його ресурсів на основі таких принципів, як планомірність, пропорційність, оптимальність.

Планомірність стосовно використання природних ресурсів – економічна функція держави з управління й регулювання екологічних та економічних відносин і пропорцій. Така функція передбачає як розробку та виконання планової системи взаємопов'язаних показників, так і дійовий контроль за їхньою реалізацією. Перспективне й поточне планування раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища в підсумку виходить із окреслених темпів зростання сукупного суспільного продукту, національного доходу й підйому життєвого рівня працівників.

Пропорційність означає узгодженість у використанні природних ресурсів як за територією, так і за галузями народного господарства.

Оптимальність у використанні природних ресурсів – це досягнення найкращого варіанта взаємовідносин суспільства з навколишнім середовищем.

Управління охороною навколишнього природного середовища, як зазначено в Законі про охорону навколишнього середовища, полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування й іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Метою управління в галузі раціонального природокористування є реалізація законодавства, контроль за дотриманням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів із охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі навколишнього природного середовища.

Визначальними у виробничих відносинах, що складаються між людьми і природою, є їхній суспільний характер. Тому функції з управління і планування раціонального природокористування є однозначно прерогативою держави. Різні міністерства, комісії, відомства, комітети тощо відповідно до своєї компетенції здійснюють і підтримують єдину державну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Одне з провідних місць у регулюванні відносин у галузі охорони навколишнього середовища й раціонального використання природних ресурсів належить науковообґрунтованому поєднанню територіального й галузевого управління природоохоронною роботою. Підприємства, що залучають у господарський обіг природні ресурси, належать, із одного боку, до тієї чи іншої галузі народного господарства, а з другого, є ланками територіально-виробничих комплексів. Тому постає необхідність правильного поєднання інтересів багатьох міністерств, відомств і місцевих територіальних органів, які мають доповнювати одне одного, утворюючи єдину систему управління. Наприклад, при відведенні земель під промислове, транспортне чи житлове будівництво слід виходити не лише з локальних інтересів відомчого характеру, а й враховувати, що відчуження земель, особливо орних, призводить до скорочення площі сільськогосподарських угідь, знижує родючість ґрунту, зменшує валову продукцію сільського господарства й ін.

У системі управління природоохоронною діяльністю підприємства можна виділити планування, експлуатацію очисних споруд (уключаючи технологічний процес) і контроль за викидами в навколишнє середовище. Проектування і

планування дають змогу розробити комплекс необхідних заходів із охорони навколишнього середовища, серед яких нові удосконалені технологічні процеси, роботи, очисні споруди, що знижують або виключають шкідливий вплив на навколишнє середовище.

Управлінські функції у сфері природоохоронної діяльності підприємства мають сприяти вдосконаленню технології виробництва, ремонтноексплуатаційних робіт, безаварійної роботи устаткування, виконання плановопереджувального й поточного ремонту.

Контроль включає аналіз технології, лабораторний аналіз, контрольні пости, визначення концентрації шкідливих виділень, інформування керівництва про стан навколишнього середовища на підприємстві, дотримання законодавства в цій сфері.

Контрольні запитання до теми 12

1. В чому полягає необхідність раціонального природокористування в сучасних умовах.
2. В чому полягає оптимальність використання природних ресурсів.
3. В чому полягає управління охороною навколишнього природного середовища.

Тема 13. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації

Питання лекції

- 13.1. Поняття екологічного моніторингу.
- 13.2. Екологічний моніторинг в Україні.
- 13.3 . Подальший розвиток системи моніторингу довкілля в Україні.
- 13.4. Глобальний моніторинг.
- 13.5. Система екологічної інформації.

Ключові поняття: Моніторинг навколишнього середовища Основні задачі екологічного моніторингу. Екологічний моніторинг. Загальний екомоніторинг довкілля. Кризовий екомоніторинг довкілля. Фоновий екомоніторинг довкілля. Цілі державної системи екомоніторингу довкілля.

13.1. Поняття екологічного моніторингу

Шляхи вирішення екологічних проблем, стратегія екологічної безпеки і стійкого розвитку все ще залишаються під пильною увагою. Оцінки глобального екологічного стану навколишнього середовища змінюються від оптимістичних (типу “необхідно запобігти екологічній кризі”) до помірковано песимістичних (типу “планета перебуває на межі кризи”) і вкрай песимістичних (“на регіональних рівнях мова вже йде про “тверду екологічну кризу”). Вважають, що відповіді на ці питання має дати наукова концепція екологічної безпеки на базі екологічного моніторингу навколишнього середовища. Першим етапом у будь-якому випадку може бути тільки система одержання (збору) інформації про стан навколишнього природного середовища. Наприкінці 60-х рр. багато країн усвідомили, що необхідно скоординувати зусилля зі збирання, збереження й переробки даних про стан навколишнього середовища. У 1972 р. у Стокгольмі пройшла конференція з охорони навколишнього середовища під егідою ООН, де вперше постала необхідність домовитися про визначення поняття “моніторинг”. Вирішено було під моніторингом навколишнього середовища розуміти комплексну систему спостережень, оцінки і прогнозу змін стану навколишнього середовища під впливом антропогенних факторів. Термін з'явилося як доповнення до поняття “контроль стану навколишнього середовища”. Наразі під моніторингом розуміють сукупність спостережень за визначеними компонентами біосфери, спеціальним чином організованими в

просторі і в часі, а також адекватний комплекс методів екологічного прогнозування.

Основні завдання екологічного моніторингу: спостереження за станом біосфери, оцінка і прогноз її стану, визначення ступеня антропогенного впливу на навколишнє середовище, виявлення факторів і джерел впливу. Зрештою метою моніторингу навколишнього середовища є оптимізація відносин людини з природою, екологічна орієнтація господарської діяльності.

Екологічний моніторинг виник на стику екології, біології, географії, геофізики, геології й інших наук. Виділяють різні види моніторингу залежно від наступних критеріїв:

- біоекологічний (санітарно-гігієнічний);
- геоекологічний (природньо-господарський);
- біосферний (глобальний);
- геофізичний;
- кліматичний;
- біологічний;
- здоров'я населення й ін.

Особливу роль у системі екологічного моніторингу відіграє біологічний моніторинг, тобто моніторинг біологічного складника екосистеми (біоти). Біологічний моніторинг – це контроль стану навколишньої природного середовища за допомогою живих організмів. Головний метод біологічного моніторингу – біоіндексація, зміст якої полягає в реєстрації будь-яких змін в біоті, викликаних антропогенними факторами. У біологічному моніторингу можуть бути використані не тільки біологічні, а й будь-які інші методи, наприклад, хімічний аналіз змісту забруднюючих речовин у живих організмах.

Залежно від призначення за спеціальними програмами здійснюються загальний, кризовий і фоновий екологічний моніторинги довкілля.

Загальний екомоніторинг довкілля – це оптимальні за кількістю та розміщенням місця, параметри й періодичність спостережень за довкіллям, які

дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля підтримувати прийняття відповідних рішень на всіх рівнях відомчої і загальнодержавної екологічної діяльності.

Кризовий екомоніторинг довкілля – це інтенсивні спостереження за природними об'єктами, джерелами техногенного впливу, розташованими в районах екологічної напруженості, у зонах аварій і небезпечних природних явищ із шкідливими екологічними наслідками, із метою забезпечення своєчасного реагування на кризові та надзвичайні екологічні ситуації та прийняття рішень щодо їхньої ліквідації, створення нормальних умов для життєдіяльності населення і господарювання.

Фоновий екомоніторинг довкілля – це багаторічні комплексні дослідження спеціально визначених об'єктів природоохоронних зон з метою оцінки і прогнозування зміни стану екосистем, віддалених від об'єктів промислової та господарської діяльності, або одержання інформації для визначення середньостатистичного (фонового) рівня забруднення довкілля в антропогенних умовах.

13.2. Екологічний моніторинг в Україні

В Україні моніторинг природного середовища здійснюється багатьма відомствами, у межах діяльності яких наявні відповідні завдання, рівні та складники підсистеми моніторингу. Так, у системі моніторингу, що здійснюється в Україні, розрізняють три рівні екологічного моніторингу навколишнього природного середовища: глобальний, регіональний і локальний. Мета, методичні підходи і практика моніторингу на різних рівнях відрізняються. Найбільш чітко критерії якості навколишньої природного середовища визначені на локальному рівні. Ціль регулювання тут – забезпечення такої стратегії, що не виводить концентрації визначених пріоритетних антропогенних забруднюючих речовин за припустимий діапазон,

що становить свого роду стандарт. Він є величиною гранично припустимих концентрацій (ГПК), закріплених законодавчо. Відповідність якості навколишньої природного середовища цим стандартам контролюється відповідними органами нагляду. Завданням моніторингу на локальному рівні є визначення параметрів моделей “поле викидів – поле концентрацій”. Об’єкт впливу на локальному рівні становить людина.

На регіональному рівні підхід до моніторингу заснований на тому, що забруднюючі речовини, потрапивши у коло речовин в біосфері, змінюють стан абіотичного складника і, як наслідок, викликають зміни в біоті (екзогенні сукцесії).

Будь-який господарський захід, проведений у масштабі регіону, позначається на регіональному фоні – змінює стан рівноваги абіотичного і біологічного компонента. Так, стан рослинного покриву, в першу чергу лісів, істотно впливає на кліматичні умови регіону.

Наразі, моніторинг довкілля виконується, згідно з Постановами Кабінету Міністрів України №391 від 30.03.1998р., Міністерством надзвичайних ситуацій, Міністерством охорони здоров’я, Мінагрополітики, Держкомлісгоспом, Мінекономресурсів, Держводгоспом, Держкомземом, Держбудом України. Всі ці органи влади містять спеціальну службу спостережень, що здійснює такі основні види спостережень, як спостереження за станом забруднення повітря в містах і промислових центрах, забруднення ґрунту, забруднення прісних і морських вод, трансграничним переносом речовин, що забруднюють атмосферу, хімічним і радіонуклідним складом, кислотністю атмосферних опадів і забрудненням сніжного покриву й ін.

Державна система екологічного моніторингу провадить наступні види робіт: режимні спостереження, оперативні роботи, спеціальні роботи. Режимні роботи проводяться систематично за щорічними програмами на спеціально організованих пунктах спостережень. Необхідність виконання оперативних

робіт залежить від випадків аварійного забруднення природного середовища чи стихійних лих; ці роботи виконуються в надзвичайних ситуаціях.

Спеціальні роботи, наприклад, моніторинг пестицидного забруднення, виконуються у зв'язку зі збільшенням значення різних антропогенних факторів у розвитку змін у природних екосистемах.

13.3. Подальший розвиток системи моніторингу довкілля в Україні

Екологічний моніторинг довкілля здійснюється за довгостроковою Державною програмою, яка визначає спільні, узгоджені за цілями, завданнями, територіями та об'єктами, часом (періодичністю) і засобами виконання дії відомчих органів державної виконавчої влади, підприємств, організацій та установ незалежно від форм власності.

Створення і функціонування Державної системи екологічного моніторингу довкілля має сприяти здійсненню державної екологічної політики, яка передбачає:

- екологічно раціональне використання природного та соціально-економічного потенціалу держави, збереження сприятливого середовища життєдіяльності суспільства;
- соціально-екологічне та економічно раціональне вирішення проблем, які виникають унаслідок забруднення довкілля, небезпечних природних явищ, техногенних аварій і катастроф;
- розвиток міжнародного співробітництва щодо збереження біорізноманіття природи, охорони озонового шару атмосфери, запобігання антропогенній зміні клімату, захисту лісів і лісовідновлення, транскордонного забруднення довкілля, відновлення природного стану Дніпра, Дунаю, Чорного і Азовського морів.

Державна система екомоніторингу довкілля має стати інтегрованою інформаційною системою, що здійснюватиме збирання, збереження та обробку

екологічної інформації для відомчої та комплексної оцінки і прогнозу стану природних середовищ, біоти та умов життєдіяльності, вироблення обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних соціальних, економічних та екологічних рішень на всіх рівнях державної виконавчої влади, удосконалення відповідних законодавчих актів, а також виконання зобов'язань України з міжнародних екологічних угод, програм, проектів і заходів.

Функціонування Державної системи екомоніторингу довкілля має більш якісно розвивати принципи:

- системності спостережень за станом навколишнього природного середовища та техногенними об'єктами, що впливають на нього;
- своєчасності отримання й обробки даних спостережень на відомчих і узагальнюючих (локальному, регіональному та державному) рівнях;
- комплексності використання екоінформації, що надходить до системи від відомчих служб екомоніторингу й інших постачальників;
- об'єктивності первинної, аналітичної та прогнозної екоінформації й узгодженості нормативного, організаційного й методичного забезпечення екологічного моніторингу довкілля, що провадиться відповідними службами міністерств і відомств України, інших центральних органів виконавчої влади;
- сумісності технічного, інформаційного і програмного забезпечення її складників;
- оперативності доведення екоінформації до органів виконавчої влади, інших зацікавлених органів, підприємств, організацій та установ;
- доступності екологічної інформації населенню України та світовій спільноті.

Державна системи екомоніторингу довкілля має забезпечити досягнення наступних основних цілей:

- підвищення рівня адекватності дійсному екологічному стану довкілля його інформаційної моделі, яка формується на основі даних системних

спостережень, що здійснюються спеціальними службами міністерств і відомств, підприємствами, організаціями й установами в порядку виробничоінформаційної діяльності, дослідних робіт і наукових досліджень;

- підвищення оперативності та достовірності одержання первинних даних за рахунок використання досконалих методик, сучасних контрольновимірjuвальних приладів і засобів комп'ютеризації процесів збирання, накопичення та оброблення екоінформації на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування;

- підвищення рівня та якості інформаційного обслуговування споживачів екоінформації на всіх рівнях функціонування системи на основі мережевого доступу до розподілених відомчих та інтегрованих банків даних; комплексного обробки та використання інформації для прийняття відповідних рішень.

13.4. Глобальний моніторинг

Особливо складні проблеми екологічного моніторингу на глобальному рівні. До цього часу цілі такого моніторингу недостатньо чітко сформульовані. Крім того, моніторинг на локальному й регіональному рівнях здебільшого є внутрішньодержавною справою, тоді як глобальний моніторинг – завдання світового співтовариства, тому що він відповідає інтересам усього людства.

На практиці цілі глобального моніторингу визначаються у процесі міжнародного співробітництва в межах різних міжнародних організацій, угод (конвенцій) і декларацій. Ідея створення Глобальної системи моніторингу навколишнього середовища (ГСМНС) була висловлена на Стокгольмській конференції ООН з охорони навколишнього середовища в 1972 р., реальні основи ГСМНС були закладені на спеціальній зустрічі в Найробі (Кенія) у 1974 р., де була поточнена роль агентів і держав – членів ООН. Основи ГСМНС у колишньому СРСР були розроблені академіком Ю.А.Ізраєлем і повідомлені на

засіданні Ради керівників ЮНЕП у 1974 р. Відмінною рисою концепції Ю. А. Ізраеля було спостереження за антропогенними змінами в навколишньому природному середовищі.

Добре відомо, що за будь-який період відбуваються природні зміни клімату, погоди, температур, тисків, сезонні зміни біомаси рослин і тварин. Ця інформація давно використовується людиною. Природні зміни відбуваються порівняно повільно (за великі відрізки часу). Їх реєструють різні геофізичні, метеорологічні, гідрологічні, сейсмічні й інші служби. Антропогенні зміни розвиваються набагато швидше, наслідки їх дуже небезпечні, тому що можуть стати зворотними. Для їхнього визначення необхідно мати інформацію про первісний стан об'єкта навколишнього середовища, тобто стан до початку антропогенного впливу. Якщо таку інформацію одержати неможливо, вона може бути реконструйована за наявними даними, отриманим за відносно великий проміжок часу, за результатами спостережень за складом донних відкладень на водяних об'єктах, складом льодовиків, станом деревних кілець, що відносяться до періоду, що передувало початку помітного антропогенного впливу, а також за даними, отриманим у місцях, вилучених від джерела забруднення. Ці особливості визначають правомочність іншої назви глобального моніторингу – фоновий моніторинг, чи моніторинг фонового забруднення навколишнього природного середовища. Наразі створена світова мережа станцій фонового моніторингу, на яких здійснюється спостереження за визначеними параметрами стану навколишнього природного середовища. Спостереження охоплюють усі типи екосистем: водні (морські та прісноводні) і наземні (лісові, степові, пустельні, високогірні). Ця робота провадиться під егідою ЮНЕП.

Станції комплексного фонового моніторингу України розташовані в біосферних заповідниках (Чорноморський, Асканія-Нова) і є частиною глобальних міжнародних спостережливих мереж. Ціль ГСМНС – вивчення Землі. Завдання вивчення Землі як цілісної природної системи

сформульована Міжнародною геосферно-біосферною програмою (МГБП) і зважується на основі широкого застосування космічних засобів спостережень. МГБП, здійснення якої почалося у 1990 р. і передбачає сім ключових напрямків розробок:

- закономірності хімічних процесів у глобальній атмосфері й роль біологічних процесів у колообігу малих газових компонентів. Проекти, що виконуються в цих напрямках, ставлять за мету, зокрема, аналіз впливу змін вмісту озону в стратосфері на проникнення до земної поверхні біологічно небезпечного ультрафіолетового випромінювання, оцінку впливу аерозолей на клімат та;

- вплив біогеохімічних процесів в океані на клімат і зворотній вплив. Проекти включають комплексні дослідження глобального газообміну між океаном і атмосферою, морським дном і границями континентів, розробку методик прогнозування реакції біогеохімічних процесів в океані на антропогенні збурювання в глобальному масштабі, вивчення евфотичної зони Світового океану;

- вивчення прибережних екосистем і впливу змін землекористування;
- взаємодія рослинного покриву з фізичними процесами, відповідальними за формування глобального круговороту води. У рамках цього напрямку будуть проводитися дослідження з програми глобального експерименту з метою вивчення кругообігу енергії і води на додаток до досліджень із Всесвітньої програми досліджень клімату;

- вплив глобальних змін на континентальні екосистеми. Будуть розроблятися методики прогнозу впливу змін клімату, концентрації вуглекислого газу і землекористування на екосистеми, а також зворотних зв'язків; досліджуватися глобальні зміни екологічного різноманіття;

- палеоекологія і палеоекологічні зміни та їх наслідки. Будуть проводитися дослідження з метою реконструкції історії змін клімату і

навколишнього середовища за період з 2000 р. до н.е. з тимчасовим дозволом не більш 10 років;

- моделювання земної системи з метою прогнозу її еволюції. Створюються численні моделі в глобальному масштабі, надаються кількісні оцінки взаємодії глобальних, фізичних, хімічних і біологічних інтерактивних процесів у земній системі протягом останніх 100 тисяч років. У межах МГБП вивчаються біогеофізичні колообіги вуглецю, азоту, фосфору та сірки, які зараз визначаються як природними, так і антропогенними факторами.

Антропогенні фактори особливо істотні для колообігу вуглецю. Труднощі вивчення процесів обумовлені невизначеностями, пов'язаними з внеском континентальної біомаси (змiнами унаслідок вирубки лісів, змiнами сумарної продуктивності екосистем) і варіаціями колообігів інших компонентів.

У глобальних колообігах найважливішу роль відіграє Світовий океан. Він функціонує як великий резервуар біогенних компонентів і складає значну частку продуктивності біосфери. Для характеристики продуктивності Світового океану використовують такі параметри, як біомаса фітопланктону, первинна продукція фітопланктону, концентрація хлорофілу. Для аналізу використовується супутникова оптична апаратура типу сканерів, приладів для вимірювання флуоресценції і т.п. Супутникові спостереження зазвичай супроводжуються контрольними корабельними і буйковими спостереженнями.

Особливості географічного розподілу екосистем, визначення їхніх меж, масштабів і темпів антропогенного впливу також досліджують за допомогою супутникових дистанційних методів. Важливою підсистемою моніторингу є вивчення ролі лісів у формуванні біогеохімічних колообігів: їхній вплив на формування опадів, на енергетичний баланс, клімат, роль як джерела чи стоку вуглекислого газу тощо.

При вивченні біологічних процесів на суші ключова роль відверена дослідженню специфіки енергетичного балансу різних екосистем: пустель, лісів, саван, сільськогосподарських районів та ін.

Глобальні процеси є об'єктом пильної уваги індустріально розвинених країн і міжнародного співробітництва. У межах загальної угоди між країнами “Великої Сімки” і Росії створений міжнародний комітет із природно-ресурсних супутників (IEOSC).

У межах Російсько-Американської комісії підписанна низка документів: Заява про реалізацію спеціальної екологічної ініціативи, Заява про наміри щодо спільного здійснення заходів, зв'язаних зі скороченням викидів газів, що викликають парниковий ефект та ін.

Заява про реалізацію спеціальної екологічної ініціативи має на увазі використання для вишення екологічних проблем даних космічних архівів. Фотографії, накопичені за 30 років, дали унікальний матеріал. Прикладом програми глобального моніторингу може бути система Environmental Observance System (EOS) у США. Програма розрахована на тривалу перспективу – 15 років, з початком у 1995 році. Вона має міждисциплінарний характер і працює на основі даних спостережень із трьох супутників, що обслуговуються персоналом постійної орбітальної системи. У комплект апаратури входить близько 40 приладів: відеоспектрометри, радіометри, лідарні ондіровщики, радіовисотоміри й ін. EOS планується як всеосяжна інформаційна система, аналіз даних якої дозволить зрозуміти функціонування Землі як природного комплексу “атмосфера – гідросфера – кріосфера – біосфера”, дозволить виявити межі його мінливості, оцінити напрямки майбутньої еволюції. Гігантський обсяг спостережень за допомогою супутників EOS вимагає серйозних зусиль в обробці, аналізі, архівації й видачі даних.

Таким чином, завдання моніторингу стану навколишнього середовища у глобальному масштабі є багатокритерійними. Одним із завдань є визначення величини припустимого впливу на Землю, зокрема на біосферу Землі.

Припустимими варто вважати такі впливи, що не приводять до погіршення стану біосфери за жодним з розглянутих параметрів.

В Україні основними напрямками глобального моніторингу вважаються вивчення:

- незначних змін, що повякчас виявляються, наприклад, глобальних змін клімату внаслідок забруднення;
- ефектів, пов'язаних з поширенням забруднюючих речовин на великі відстані, наприклад, закислення середовища під впливом викидів в атмосферу сірки;
- антропогенних впливів, що мають велику інертність ефектів, наприклад, кумулятивного ефекту органічних пестицидів та ін.

13.5. Система екологічної інформації

Статистична звітність про охорону компонентів біосфери фіксує дані наявного моніторингу.

Звіт про охорону атмосферного повітря від забруднення – Ф-2тп (повітря) подають виробничі об'єднання, підприємства, організації та установи, які мають стаціонарні джерела забруднення атмосферного повітря. Він складається з трьох розділів.

Перший – «Викиди до атмосфери забруднюючих речовин» – містить десять показників: обсяг забруднюючих речовин, що викидаються без очищення, в тому числі від організованих джерел забруднення; обсяг забруднюючих речовин, який надійшов на очисні споруди; обсяг забруднюючих речовин, які було уловлено; обсяг речовин, які було утилізовано та всього викинуто в атмосферу забруднювальних речовин. Всі сім показників розраховуються в цілому по підприємству, в тому числі по інгредієнтах:

твердих, газоподібних та різних (з них сірчаний ангідрид, окис вуглецю, окисли азоту, вуглеводні, легкі органічні сполуки, інші газоподібні та рідкі речовини).

Другий розділ «Викиди до атмосфери забруднюючих речовин» фіксує найменування та обсяг викиду в атмосферу специфічних забруднюючих речовин.

Третій розділ «Виконання заходів щодо зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу» фіксує найменування промислового виробництва та технологічного обладнання, оцінку виконання заходів (виконано – «1», не виконано – «0»); повний обсяг витрат за кошторисною вартістю на проведення заходів; обсяг витрат з початку виконання заходів; зменшення викидів до атмосфери забруднювальних речовин після проведення заходів (очікуване і фактичне); витрати у звітному році.

Звіт про використання води – Ф2тп-(водгосп.) подають підприємства і організації, що здійснюють водокористування. Звіт складається з трьох розділів.

Перший розділ містить інформацію про джерело водопостачання; відстань від гирла; обсяг водозабору від початку року (всього) і поквартально; сплачено коштів до бюджету (державного й місцевого); обсяг фактично використаної води всього, у тому числі питної води, виробниче використання води, регулярне зрошення, сільськогосподарське водопостачання тощо; обсяг води, яку було передано іншим споживачам (без використання і після використання), а також витрати при транспортуванні.

У другому розділі провадиться облік водовідведення. Тут фіксується назва водного об'єкта, відстань від гирла; обсяг відведених зворотних вод, в тому числі забруднених (без очистки і недостатньо очищених); обсяг нормативно-чистих вод; обсяг зворотних вод, нормативно очищених на спорудах очистки; вміст забруднюючих речовин у зворотних водах (нафтопродукти, завислі речовини, хлориди, сульфати, азот амонійний, нітрати, нітрити, фосфор, феноли, ванадій, вісмут, кадмій та ін.).

У третьому розділі «Інші показники» наводяться дані про витрати води в системах зворотного і повторного водопостачання; зниження скиду забруднених зворотних вод у порівнянні з минулим роком; встановлений ліміт води, в тому числі підземних вод; кількість днів роботи за рік водокористувача; середня кількість годин роботи за день; потужність очисних споруд, після яких зворотні води скидаються у водні об'єкти, в тому числі тих, що забезпечують нормативну очистку; потужність очисних споруд; обсяг свіжої води; обсяг зворотних вод.

Підприємства й організації, де утворюються токсичні відходи, подають щороку «Звіт про використання та знешкодження токсичних відходів» Ф № 1 – токсичні відходи. В цьому звіті зазначається клас небезпеки, найменування групи токсичних відходів, технологічний процес чи виробництво, де утворюються відходи, фізико-хімічна характеристика відходів, найменування токсичного компонента, його питома вага у хімічному складі відходів (%); площа та назва сховища відходів, площа, яку воно займає (в га) та обсяг відходів (у куб. м); наявність відходів на 1 січня звітного року у сховищах організованого складування та на території підприємства. В цьому звіті простежується рух відходів за звітний період, попередньо фіксується затверджений ліміт на розміщення відходів; обсяг знешкоджених відходів. Окремо фіксується обсяг вилучених відходів за звітний період, у тому числі скерованих у поверхневі сховища організованого складування, переданих іншим підприємствам, відправлених в місце неорганізованого складування за межі підприємства, а також витрати на знешкодження складування та поховання відходів у сховищах організованого складування за звітний період.

Щороку підприємства та організації, об'єднання та установи, які здійснюють витрати на охорону навколишнього середовища і збори за забруднення його окремих компонентів, готують Ф № 1 – екологічні витрати – «Звіт про екологічні збори та поточні витрати на охорону природи». Цей звіт

містить три розділи: Розділ I під назвою «Екологічні збори» – фіксує дані про:

а) збори за викиди, скиди забруднювальних речовин і розміщення відходів в межах встановлених лімітів, в тому числі – у водні об'єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів;

б) збори за викиди, скиди забруднювальних речовин і розміщення відходів понад встановлені ліміти, в тому числі – у водні об'єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів;

в) збори за викиди в атмосферне повітря від пересувних джерел;

г) обсяг встановлених збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу забрудненням, штрафи, накладені на підприємства за ці порушення.

Розділ II «Витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення» містить дані про витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення, у тому числі на ремонт споруд, обладнання, установок, технічних засобів для:

- уловлення та знешкодження шкідливих речовин, які забруднюють

повітря;

- очищення стічних вод і раціонального використання водних ресурсів;

- охорони та раціонального використання земель;

- утилізації і знешкодження відходів виробництва та побутових відходів;

- охорони та відтворення ресурсів тваринного світу;

- охорони та відтворення ресурсів рослинного світу;

- охорони надр і раціонального використання мінеральних ресурсів; - охорони та збереження природно-заповідного фонду.

Розділ III фіксує поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища; загальний обсяг витрат:

- охорону та раціональне використання водних ресурсів;
- охорону атмосферного повітря;
- охорону та раціональне використання земель;
- охорону та раціональне використання природних рослинних ресурсів;
- охорону та раціональне використання мінеральних ресурсів;
- охорону та збереження природно-заповідного фонду;
- раціональне використання, зберігання та знешкодження відходів виробництва та побутових відходів;
- охорону та раціональне використання ресурсів тваринного світу.

Із 1999 року готується «Звіт про надходження та використання коштів фонду охорони навколишнього природного середовища» Ф № 1 – екологічні фонди, який готується за півріччя і за рік за регіонами:

- про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів місцевих рад;
- про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів АР Крим, обласних рад, Київського та Севастопольського міських бюджетів;
- про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України.

До Звіту Ф 1 – екологічні фонди входять два розділи: І.

Надходження коштів, до якого включено статті:

- залишок коштів на початок звітнього періоду;
- надійшло коштів у звітному періоді – всього, з них:

а) збір за забруднення навколишнього природного середовища, в тому числі – за викиди в атмосферне повітря забруднювальних речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення;

б) за скиди забруднювальних речовин безпосередньо у водні об'єкти;

в) за розміщення відходів;

г) надходження коштів:

- від накладення штрафів за порушення природоохоронного

законодавства;

- на відшкодування збитків, заподіяних порушенням природоохоронного законодавства;

- в рахунок погашення заборгованості.

II. Розділ «Використання коштів», куди входять дані про загальний обсяг витрачених коштів та кошти на фінансування:

а) розробка та здійснення загальнодержавних і регіональних програм охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, у тому числі щодо: водних ресурсів, атмосферного повітря, лісових ресурсів, земельних ресурсів, природно-заповідного фонду, відходів та інші;

б) проведення науково-технічних конференцій і семінарів, організація виставок, фестивалів та інших природоохоронних заходів, пропаганда екологічних знань, відеотек, фототек тощо;

в) підвищення кваліфікації та обмін досвідом роботи працівників природоохоронних органів;

г) виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і проектних робіт, пов'язаних зі створенням ресурсо- і природозберігаючих технологій, технічних засобів для контролю за станом навколишнього природного середовища та джерелами викидів і скидів забруднювальних речовин;

д) розроблення і впровадження економічного механізму природокористування;

е) здійснення заходів, спрямованих на зниження впливу забруднення навколишнього природного середовища на здоров'я населення;

є) залучення експертів до проведення державної екологічної експертизи;

ж) організація моніторингу навколишнього природного середовища, створення систем і банків екологічної інформації;

з) розроблення екологічних нормативів і стандартів, методик та екологічних нормативів регулювання природокористування, правових документів із питань охорони природи;

и) оснащення природоохоронних організацій обладнанням, приладами контролю і спеціальними транспортними засобами, поліпшення умов праці та побуту спеціалістів і їхньої екіпіровки;

і) здійснення природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів;

ї) проведення роботи щодо охорони територій природно-заповідного фонду;

к) здійснення заходів у надзвичайних екологічних ситуаціях;

л) розвиток міжнародного співробітництва у сфері охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

м) не за цільовим призначенням.

Контрольні запитання до теми 13

1. Дайте визначення поняття «екологічний моніторинг».

2. Назвіть рівні екологічного моніторингу навколишнього природного середовища.

3. Які принципи має розвивати Державна система екомоніторингу довкілля.

4. Яка екологічна інформація в Україні існує.

Тема 14. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища Питання лекції

14.1. Сутність економічного механізму природокористування. Екологоекономічні інструменти.

14.2. Платежі за ресурси, їх види і нормативи нарахування.

Ключові поняття: Економічний механізм. Основні компоненти економічного механізму. Ціни на ресурси. Економічні вигоди. Перерозподільні платежі (виплати). Еколого-економічні інструменти.

14.1. Сутність економічного механізму природокористування.

Еколого-економічні інструменти

Економічний механізм – це сукупність економічних структур, інститутів, форм і методів господарювання, за допомогою яких реалізуються чинні в конкретних умовах економічні закони, здійснюється погодження і корегування суспільних, групових і приватних інтересів. Економічний механізм відіграє важливу роль у реалізації цілей екологічної політики господарського суб'єкта будь-якого рівня.

Основними компонентами економічного механізму є:

правові основи здійснення економічної діяльності (права, обов'язки, ліцензії, обмеження тощо); система відносин власності на основі засобів виробництва; організаційна структура економіки, тобто система формальних і неформальних організаційних зв'язків, що формує реальні економічні відносини між господарськими суб'єктами; система суспільних інститутів (традиції, моральні засади, релігійні звичаї тощо), що формують соціальне інформаційне поле економічної активності;

економічні інструменти – засоби зміни фінансового стану економічних суб'єктів (заходи, методи, важелі).

Одну із головних ролей у реалізації економічного механізму відіграють економічні інструменти. За допомогою економічних інструментів можна впливати на спонукальні мотиви в діяльності господарських суб'єктів, регулювати товарно-грошові відносини на рівні підприємств, регіонів і країни в цілому. Економічні інструменти можна поділити на три групи:

1. Ціни на ресурси – ціна на сировину, матеріали, енергію; платежі за право користування землею, водою, лісом та іншими природними ресурсами; платежі за використання асиміляційного потенціалу екосистем (за забруднення); орендна плата за використання основних фондів, у тому числі природоохоронного призначення; ціна на трудові фактори (зарплата, нарахування на зарплату); ціна на використання фінансових ресурсів (облікова ставка НБУ, процентна ставка комерційних банків, виплати за позиками тощо). Ціни на ресурси виконують обмежувальні функції. Чим вищий рівень цін, тим менше ресурсів може бути придбано для господарської діяльності.

2. Економічні вигоди – додатковий дохід або одержання певних переваг. Економічна вигода формується під впливом наступних факторів: ефективність господарювання (вміння отримувати максимум вигоди від використання благ); кількісних і якісних характеристик природного ресурсу; зовнішніх умов економічного середовища (ціни на первинні ресурси, наявність знижок, податків, платежів, пільг тощо).

Основна функція економічних вигод у системі товарно-грошових відносин – мотиваційна (отримання прибутку).

3. Перерозподільні платежі (виплати) – система вилучення частини доходів в одних економічних суб'єктів з метою передачі іншим. цей механізм ґрунтується на законодавчих актах, двосторонніх угодах, а також на добровільних засадах. Система перерозподілу складається з наступних елементів: порядку вилучення доходів; ставки вилучення доходів; порядку передачі коштів; ставки виплат. Перерозподільні платежі виконують функції еколого-економічного й еколого-соціального регулювання.

Еколого-економічні інструменти – засоби (методи, заходи, важелі) впливу на фінансовий стан економічних суб'єктів з метою орієнтації їхньої діяльності в екологічно сприятливому напрямку.

Найбільш суттєвими факторами при розробці і застосуванні екологоекономічних інструментів є наступні: механізм реалізації; природа впливу на економічні інтереси суб'єктів; методичні підходи до встановлення ставок; критерійна база розрахунку ставок; принципи впливу на ключові групи економічних суб'єктів; форми інструментів.

Залежно від механізмів реалізації еколого-економічні інструменти поділяються на наступні:

адміністративний перерозподіл коштів (штрафи, субсидії) має адресний характер вилучення і передачі коштів і застосовується у випадках аварійного забруднення довкілля;

фінансові трансферти (від франц. *transfert* – передача) – система перерозподільних механізмів (податки, платежі, кредити, виплати тощо);

вільні ринкові механізми перерозподілу коштів (торгівля дозволами на викиди забруднюючих речовин); сприяння на ринку – застосування негрошових форм підтримки економічних суб'єктів (нагородження спеціальними відзнаками, безкоштовна реклама тощо).

За природою впливу на економічні інтереси суб'єктів еколого-економічні інструменти можна поділити на дві групи:

інструменти, спрямовані на вилучення доходів;

інструменти, спрямовані на збільшення доходів.

Цей поділ умовний, тому що еколого-економічні інструменти (залежно від обставин) можуть виконувати функції як першої, так і другої групи. Наприклад, податки виконують функцію вилучення доходів, а у випадках пільгового оподаткування – функцію збільшення доходів. Виняток становлять штрафи, які відносяться до першої групи, і субсидії, що належать до групи збільшення доходів.

Методичні підходи до встановлення ставок. Ставки еколого-економічних інструментів можуть установлюватися за наступними методами:

емпіричним – значення ставок не прив’язується до реальних показників екодеструктивного впливу діяльності на економічну систему. Критеріями для встановлення ставок є фіскальні показники, які обираються емпіричним методом. Тобто дослідним шляхом визначаються такі розміри ставок, які реально можуть впливати на екологічно спрямовану поведінку виробника чи споживача; розрахунковим – спирається на реальні еколого-економічні показники господарських суб’єктів, пов’язані з процесами впливу на природне середовище.

Критерійна розрахункова база ставок. Ставки є основою для приведення в дію економічних інструментів. Еколого-економічні ставки – це питомі економічні показники (тарифи, частки, процентні нормативи), що враховують дію або вплив екологічних факторів і забезпечують реалізацію економічних інструментів. Основу критеріальної бази складають:

економічні показники, які характеризують економічний стан суб’єктів господарювання та вплив господарської діяльності на зміну цін, ставок податків, платежів тощо; еколого-економічні оцінки, які характеризують економічні показники (виробничі витрати, рівень рентабельності, якість продукції, продуктивність праці).

Принципи впливу на ключові групи економічних суб’єктів:

1. Принцип “забруднювач сплачує”. Компенсацію екологічних витрат, зумовлених впливом на природне середовище, має здійснювати економічний суб’єкт, який своєю діяльністю призвів до них. Цей принцип слід застосовувати в тому випадку, коли в суспільстві існують технічні можливості для виробництва продукції без еколого-економічних наслідків або їхнього суттєвого зниження. Компенсацію збитків забруднювач має здійснювати за рахунок свого прибутку.

Уперше на міжнародному рівні принцип “забруднювач сплачує” був обґрунтований Організацією економічного співтовариства та розвитку в 1972 році. Із цього часу зазначений принцип активно використовується в

законодавчій практиці європейських країн та інших країн світу. В Україні цей принцип було запроваджено в 1991 році Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища”, в 44 ст. якого зазначено, що в Україні здійснюється плата за забруднення навколишнього природного середовища.

2. Принцип “споживач сплачує”. Компенсацію екологічних витрат, пов’язаних із впливом на довкілля, мають здійснювати споживачі товарів, виробництво яких спричинило цей вплив. Цей принцип слід застосовувати тоді, коли в суспільстві не існує технічних можливостей для забезпечення випуску продукції без негативних наслідків. У такому випадку компенсація економічних збитків перекладається на споживачів продукції шляхом включення екологічних витрат у собівартість, а отже і в ціну товару.

3. Принцип “усе суспільство сплачує”. Сутність принципу полягає в тому, щоб оплату витрат на реалізацію екологічних заходів, що мають глобальний, загальнодержавний або регіональний характер, здійснювати з фондів відповідного рівня, які створюються за рахунок коштів платників податків.

Існує велика кількість форм еколого-економічних інструментів. Це створює великий спектр можливостей для цілеспрямованого екологічно орієнтованого впливу на економічні інтереси суб’єктів господарювання. Основні форми еколого-економічних інструментів та напрямки їх застосування наведені в табл. 14.1.

Таблиця 14.1 – Форми еколого-економічних інструментів і напрямки їхнього застосування

№	Форми екологоекономічних інструментів	Напрямки застосування
---	---------------------------------------	-----------------------

1	2	3
1	Податки екологічної спрямованості стягуються окремо або в складі інших податків. Надходять на бюджетні рахунки відповідного рівня (державного чи місцевого) і використовуються на фінансування екологічних проблем	<ul style="list-style-type: none"> - громадський екологічний податок (стягується із платоспроможних громадян на екологічні потреби); - податок на розв'язання глобальних, національних чи регіональних екологічних проблем; - податок на транзит через країну вантажів; - податок на автомобілі, повітряний транспорт; - податок на конкретні групи товарів (мінеральні добрива, пестициди, пластмасова тара, розчинники, мастила, шини, акумулятори тощо); - податок на паливо (залежно від наявності в ньому свинцю, вуглецю, сірки, окислів азоту); - комунальний податок (передбачає компенсацію витрат на водогін, каналізацію, утилізацію відходів)
2	Мито – обов'язковий внесок, який стягується митними органами країни при ввезенні товару на її територію чи вивезенні його з цієї території	<ul style="list-style-type: none"> - екологічні ввізні мита (підвищення тарифів) встановлюються для екологічно несприятливих товарів; - звільнення від ввізних мит (зменшення тарифів) на продукцію екологічного призначення; - екологічні вивізні мита на продукцію, виробництво якої в країні, звідки вона вивозиться, пов'язане із спричиненням еколого-економічних збитків; - звільнення від вивізних мит (зменшення тарифів) на екологічно чисту продукцію
3	Плата, платежі – грошові чи інші блага, які економічний суб'єкт сплачує за використання ресурсів, природних благ, в тому числі асиміляційного потенціалу, і за можливість здійснення господарської діяльності	<ul style="list-style-type: none"> - плата за землю; - плата за мінеральні ресурси; - плата за використання інших компонентів природного середовища, наприклад, ефіру; - платежі за вирубування лісів; - платежі за використання ресурсів рослинного і тваринного світу; - плата за випас худоби, за полювання і рибальство; - плата за вхід на територію природних парків; - платежі за викиди в атмосферу, за скидання у водні джерела, за розміщення відходів; - платежі за інші види забруднення середовища (шумові, електромагнітні тощо)
4	Штраф – засіб матеріального впливу на юридичних і фізичних осіб, які порушують чинні закони, договори, правила	<ul style="list-style-type: none"> - міжнародні санкції за порушення умов міжнародних договорів у галузі навколишнього середовища; - штрафи за недотримання екологічного законодавства в країні; - відшкодування збитків (на міжнародному рівні), що завдані однією країною іншій; - відшкодування збитків (на національному рівні), що завдані одним економічним суб'єктом іншому

1	2	3
5	Субсидія – цільова незворотна допомога в грошовій чи натуральній формі, що надається економічним суб'єктам за рахунок коштів державного бюджету або спеціальних державних і недержавних фондів	<ul style="list-style-type: none"> - здійснення природоохоронних програм, що мають загальнодержавне, регіональне значення (створення заповідників, озеленення територій тощо); - фінансування науково-дослідних і дослідноконструкторських робіт за “пілотними” проектами, що мають загальнонаціональне або регіональне значення (розробка екологічних технологій, отримання альтернативних джерел енергії тощо); - фінансування міжнародних проектів екологічної спрямованості (збереження клімату і біорізноманіття, збереження об'єктів, які мають міжнародне значення); - фінансування освітніх, просвітницьких і культурних програм
6	Дотація – грошова допомога або інші види допомоги з державних чи інших джерел, що надаються юридичним або фізичним особам для покриття збитків чи на спеціальні цілі	<ul style="list-style-type: none"> - дотації в сільське господарство на вирощування продукції без отруйних хімікатів; - несення ризику щодо просування на ринок нової продукції, яка має екологічне призначення; - ведення сільського господарства в особливо бережливому режимі (збереження первинних ландшафтів, пам'ятників історії); - дотації регіонам (країнам), які змушені стримувати індустріальний розвиток заради збереження природних ландшафтів, що мають національне або міжнародне значення
7	Кредити – позика в грошовій чи товарній формі, надана кредитором позичальнику на умовах зворотності, найчастіше з виплатою відсотка за користування	- для вирішення екологічних проблем застосовуються такі кредитні пільги: за термінами кредитування; за процентними ставками; за обсягами кредитування; за гарантіями за кредит
8	Виплати, відшкодування витрат – грошові виплати юридичним чи фізичним особам або система заходів, спрямованих на компенсацію різних видів збитку, що пов'язані з порушеннями навколишнього середовища	<ul style="list-style-type: none"> - виплати підприємствам чи окремим особам на компенсацію збитків від забруднення середовища; - виплати країнам, що мають негативний баланс у транскордонному забрудненні середовища; - виплати підприємствам чи населенню за згоду “терпіти” поруч із собою екологічно несприятливий або потенційно небезпечний об'єкт; - виплати регіонам втраченої вигоди (стримування індустріального розвитку заради збереження природних об'єктів); - компенсація підприємствам, що здійснюють екологічно необхідні, але економічно неприбуткові види діяльності (переробка відходів, створення природоохоронних територій тощо)

Продовження табл.
14.1

1	2	3
9	<p>Цінові інструменти – система заходів впливу на економічні інтереси суб'єктів господарювання, основним механізмом якої є цілеспрямована зміна вигідності різних видів діяльності (товарів) за допомогою зменшення чи збільшення цін</p>	<p>Методи прямого регулювання цін за допомогою адміністративних заходів:</p> <ul style="list-style-type: none"> - диверсифікація цін у часі (протягом доби) на електроенергію з метою більш рівномірного споживання енергії; - диверсифікація цін за споживачами на природні ресурси (встановлення різних тарифів на воду для різних споживачів); - диверсифікація цін за споживачами на послуги інфраструктури (зв'язок, транспорт, комунальні послуги); - встановлення підвищених закупівельних цін на екологічно чисту сільськогосподарську продукцію; <p>Методи непрямого регулювання цін:</p> <ul style="list-style-type: none"> - підвищення рівня цін для споживача на екологічно несприятливу продукцію; - зниження рівня цін для споживача на екологічно чисту продукцію
10	<p>Сприяння (обмеження) на ринку – комплекс організаційних заходів, який до-зволяє надати додаткові економічні переваги екологічно орієнтованим суб'єктам або створити економічні обмеження екологічно несприятливим господарникам без прямого фінансового впливу на інтереси суб'єктів</p>	<ul style="list-style-type: none"> - присудження нагород, отримання яких надає підприємствам ринкові переваги; - маркетингове сприяння (безкоштовна реклама); - розширення сфери діяльності екологічно орієнтованих суб'єктів господарювання; - надання додаткових ресурсів (територій), лімітів на електроенергію, воду, газ екологічно сприятливим підприємствам; - інформаційна підтримка; - державний протекціонізм для екологічно орієнтованих видів продукції в зовнішній торгівлі

11	Екологічне страхування – створення за рахунок коштів економічних суб'єктів резервних (страхових) фондів, призначених для відшкодування збитків від впливу на природне середовище внаслідок непередбачених надзвичайних ситуацій	Об'єктом екологічного страхування є екологічні інтереси, які потребують страхового захисту. Екологічні інтереси – це природні і соціально обумовлені потреби населення в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки: - створення системи економічної відповідальності за можливі економічні збитки внаслідок надзвичайних ситуацій; - створення резервних фондів для відшкодування можливих збитків; - забезпечення економічної захищеності реципієнтів, які можуть зазнати шкоди в результаті надзвичайних ситуацій
----	---	---

У найбільш загальному та концентрованому вигляді систему економікоправових заходів із охорони довкілля наведено в розділі Х «Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища» Закону «Про охорону навколишнього природного середовища». Стаття 41 цього Закону містить перелік таких заходів, які передбачають «узаємозв'язок усієї управлінської, науко-во-технічної та господарської діяльності підприємств, установ із організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів з охорони навколишнього природного середовища на основі економічних важелів».

Отже, Закон визначає необхідність організації управлінської діяльності в галузі охорони довкілля на основі ринкових економічних важелів. Зрозуміло, що запровадження системи економічних засобів забезпечення реалізації екологічних вимог у виробництві не надає гарантії їхнього дотримання. Екологічні витрати, пов'язані з очисткою викидів забруднених газів та скидів стічних вод, рекультивації землі, запровадження екологічно чистих технологій, лягають важким фінансовим тягарем на суб'єкти підприємницької діяльності, позначаються і на ціні продукції, і на кінцевих фінансово-економічних результатах діяльності підприємств. У таких умовах не можна розраховувати на добровільне виконання екологічних вимог у господарській діяльності. Дослідження, проведені Українською спілкою підприємців малого та середнього бізнесу, свідчать, що понад 90 % підприємців схильні уникати екологічних платежів. Тому слід розраховувати лише на комплексне

економікоправове забезпечення реалізації екологічної функції держави, в якій мали б збалансовано поєднуватись економічні важелі з управлінськими (адміністративними) та використовувався інститут юридичної відповідальності. У статті 41 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» наведено неповний перелік цих заходів:

- забезпечення взаємозв'язку всієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ і організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів з охорони навколишнього природного середовища на основі економічних важелів;
- визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- встановлення лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та на утворення і розміщення відходів;
- встановлення нормативів і розмірів зборів за використання природних ресурсів, викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, утворення і розміщення відходів та інші види шкідливого впливу;
- надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Зазначимо, що зміст ст. 41 не збігається зі змістом самого X розділу Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». А наведені заходи екологічного забезпечення охорони довкілля не вичерпують можливостей економіко-правового регулювання у цій сфері суспільних відносин.

Вирішення завдань охорони довкілля в Україні не можна розглядати ізольовано від загальносвітових екологічних проблем: загального роззброєння, проблеми питної води, забруднення світового океану стічними водами, охорони озонового шару, боротьби проти водної та вітрової ерозії ґрунтів, збереження і раціонального використання лісів, тваринного і рослинного світів, рибних ресурсів, охорони атмосферного повітря, з урахуванням відомого принципу «думай глобально, дій локально».

У зв'язку з цим постає питання про шляхи економічного відродження України та забезпечення сталого розвитку за таких умов. Можна припустити, що в основі підходів до організації господарювання має бути економічний патріотизм, який не суперечить глобалізації світового розвитку, а використовує глобалізм у національних інтересах.

Важливе місце у системі економіко-правового механізму охорони довкілля посідає економічне стимулювання, під яким розуміють систему економічних засобів, покликаних стимулювати виконання міністерствами, відомствами, підприємствами, організаціями, посадовими особами, громадянами вимог екологічної безпеки і раціонального природокористування. Вона містить: стягнення плати за користування природними ресурсами, за викиди забруднюючих речовин; матеріальне заохочення колективів і працівників, які досягли позитивних результатів у справі охорони природи; податкові та кредитні пільги при впровадженні маловідходних та безвідходних виробництв, використанні вторинних ресурсів, іншій діяльності, що дала природоохоронний ефект; надбавки до цін на екологічно чисту продукцію; позбавлення премій; стягнення грошової компенсації за шкоду, завдану екологічними правопорушеннями; впровадження прогресивних податків і штрафів для підприємств, що не запроваджують або належним чином не експлуатують екологічно чистітехніку, технологію, обладнання, речовини, матеріали; запровадження купівлі-продажу ліцензій на викиди.

Одним із головних напрямів нової екологічної політики в Україні стало створення адекватної системи економічної оцінки природних ресурсів та введення плати за їх спеціальне використання, що потребувало комплексного вирішення наступних питань: встановлення кола платників платні за

використання природних ресурсів та умов, на яких ресурси надаються в користування чи використовуються, правил їхнього використання; визначення розмірів коштів, які відображали б реальну вартість природного ресурсу, кон'юнктуру внутрішнього та світового ринків, можливість відтворення; передбачення економічних санкцій за нераціональне використання природних ресурсів або використання їх в обсягах, що перевищують обумовлені.

Отже, економіко-правовий механізм охорони довкілля – це комплексний міжгалузевий правовий інститут, який об'єднує норми права різних його галузей і спрямований на системне правове регулювання суспільних відносин у сфері охорони довкілля на засадах узгодження екологічних та економічних інтересів суспільства; це система, яка містить правову, інституційну, функціональну та економічну підсистеми; це система політико-правових, організаційно-правових, управлінських, економічних, у тому числі фінансових і податкових, заходів, спрямованих на забезпечення охорони природи, раціонального природокористування та екологічної безпеки. Найбільш коротко економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища можна визначити як сукупність правових та організаційних заходів, спрямованих на реалізацію економічних важелів забезпечення охорони довкілля.

14.2. Платежі за ресурси, їхні види й нормативи нарахування

Основою формування економічного механізму раціонального використання природних ресурсів і їх охорони є принцип платного природокористування.

Об'єктами плати є джерела природних ресурсів – родовища корисних копалин, водосховища, лісові ділянки, земельні ресурси тощо, а суб'єктами – підприємства, організації й установи, окремі громадяни, які використовують природні ресурси. Отже, плата за користування природними ресурсами – це форма реалізації економічних відносин між державою або іншими власниками

природних ресурсів, з одного боку, і суб'єктами господарської діяльності, що здійснюють їхню експлуатацію, – з другого.

Платне природокористування розв'язує цілу низку проблем:

створює економічні основи для розвитку ринкових відносин у сфері природокористування; стимулює комплексне, раціональне використання природних ресурсів і створює для цього науково-технічні передумови; вирівнює умови господарювання при використанні природних ресурсів різної якості та доступності; розширює інвестиційні можливості щодо соціально-економічного розвитку територій з інтенсивним природокористуванням; забезпечує узгодження загальнодержавних інтересів з інтересами певних регіонів шляхом збалансованого розподілу коштів, отриманих від плати за природні ресурси, між державним і місцевим бюджетами; запобігає порушенням встановленого режиму природокористування.

Плата за використання природних ресурсів стягується через ставки земельного і лісового податків, ставки “роялті”, у складі орендної плати або в інших формах, передбачених законодавством. Вона може виступати як самостійна форма плати, наприклад, “роялті” для мінеральних ресурсів, або входити як складник при визначенні єдиного показника з іншими видами платежів, наприклад, у складі тарифів на воду тощо.

При використанні природних ресурсів у межах установлених лімітів (квот) платежі за них відносяться на витрати виробництва і стягуються з доходу (балансового прибутку) підприємств, об'єднань, організацій тощо, які володіють і користуються надрами, водою, мисливськими угіддями й іншими природними ресурсами. Водночас вилучення рентних платежів може здійснюватися не тільки через дохід, а й через прогресивний податок на прибуток. У зарубіжній практиці відомі обидва підходи. Останнім часом

спостерігається їхня еволюція (перехід одного в інший) залежно від економічної та ресурсної політики.

Платежі за понадлімітне й нераціональне використання природних ресурсів стягуються у вигляді штрафів з прибутку, що залишаються в розпорядженні природокористувача, і з його власних коштів.

Нормативи плати за користування природними ресурсами визначаються з урахуванням їхнього поширення, якості, можливості відтворення, доступності, комплексності, місцезнаходження, можливостей переробки й утилізації відходів тощо.

Контрольні запитання до теми 14

1. Дайте визначення поняття «економічний механізм».
2. Назвіть основні компоненти економічного механізму.
3. Назвіть групи економічних інструментів.
4. Назвіть форми еколого-економічних інструментів і напрямки їхнього застосування.
5. Плата за використання природних ресурсів.

Тема 15. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності

Питання лекції

15.1. Природоохоронні заходи та принципи їх економічного обґрунтування.

Поняття і зміст ефективності.

15.2. Показники економічної і соціальної ефективності природо-охоронних заходів.

15.3. Визначення економічної і соціальної ефективності природо-охоронних заходів.

15.4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій.

Ключові поняття: Охорона навколишнього природного середовища. Природоохоронні заходи. Ефект. Соціально-економічні результати. Економічне обґрунтування екологічних програм. Чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Безвідходна технологія.

15.1. Природоохоронні заходи та принципи їх економічного обґрунтування. Поняття і зміст ефективності

Охорона навколишнього природного середовища пов'язана з розробкою і здійсненням комплексу екологічно спрямованих заходів, що запобігають або знижують негативний вплив антропогенної діяльності на природу.

Природоохоронні заходи розглядаються у вузькому і широкому значеннях.

У вузькому значенні природоохоронні заходи – це види господарської діяльності, які безпосередньо спрямовані на вирішення певних природоохоронних завдань. Здебільшого, подібні заходи мають одно-цільову спрямованість, тобто призначені для досягнення однієї конкретної природоохоронної мети, вирішення одного завдання. Це може бути:

будівництво очисних споруд і пристроїв;

переробка і утилізація відходів;

рекультивація земель; заходи щодо

боротьби з ерозією ґрунтів та ін.

Такий розподіл обумовлений тим, що природоохоронні заходи вважаються не універсальною, а вузькоцільовою сферою діяльності, спрямованою на досягнення конкретних цілей при обмежених фінансових і матеріальних ресурсах.

У широкому значенні до природоохоронних заходів можна віднести всі види господарської діяльності, що прямо і побічно сприяють зниженню або ліквідації негативного впливу людини на довкілля.

Серед вищезгаданих природоохоронних заходів до екологічно спрямованих дій у широкому значенні належать ті, які так чи інакше підвищують загальну ефективність функціонування економічних систем. У підсумку це обумовлює зменшення ресурсомісткості (матеріаломісткості, енерго або водомісткості) виробництва одиниці продукції (виконання певної роботи чи надання послуг). Інакше кажучи, зменшується питома потреба в зазначених ресурсах. Результатом цього є відносне зменшення екологічного тиску на стадіях виробництва, тобто зникають або зменшуються потреби в ресурсі, а також негативні наслідки його виробництва. Здебільшого екологічно спрямовані заходи непрямої дії мають багатоцільовий характер. Крім екологічних ефектів, вони дають змогу отримати цілу низку економічних і соціальних результатів, зокрема зменшення виробничих і соціальних витрат, покращення за рахунок цього достатку людей тощо. Подібні заходи передбачають:

раціональне розміщення підприємства;
охорону надр і раціональне використання мінеральних
ресурсів; упровадження маловідходних технологічних процесів;
зміну обсягів і структури виробництва; збільшення випуску
екологічно чистої продукції; регулювання транспортних
потоків та ін.

Загальними для будь-яких заходів екологічної спрямованості є два моменти:

по-перше, вони спрямовані на досягнення конкретного результату, соціального або економічного; по-друге, вони потребують витрат коштів або інших ресурсів.

Із державного бюджету іфінансуються переважно великі природоохоронні програми та проекти загального призначення, а саме: державні програми ліквідації наслідків промислових аварій і стихійних лих; державні територіальні й галузеві перспективні та поточні плани з охорони й відтворення природних ресурсів; державні плани і кошторис на ведення заповідного господарства та організацію заповідної справи в цілому у заповідниках, природних парках, пам'ятках природи, заказниках тощо. Капіталовкладення на ці заходи в минулі роки були незначними, часто виділялися за залишковим принципом.

Одним з основних критеріїв результативності екологічної політики є досягнення високої ефективності природоохоронних заходів. Ефективність природоохоронних заходів визначається через аналіз витрат і вигод від реалізації проекту. Теорія ефективності чітко розмежовує поняття ефекту й ефективності, розглядаючи перший як результат заходу, а другий як співвідношення ефекту і витрат, що його зумовили.

Ефект (від лат. effectus – виконання, дія) означає результат, наслідок певних причин, дій. Ефект вимірюється в матеріальному, соціальному і грошовому вираженнях. Зокрема, він може оцінюватися обсягом додатково виробленої чи спожитої продукції, тобто штуками, кубічними чи квадратними метрами, тоннами тощо, а також показниками покращення здоров'я населення – зниженням захворюваності або смертності, виробничого травматизму, підвищенням середньої тривалості життя. Якщо зазначені результати отримують грошову оцінку, можна говорити про отримання економічного ефекту.

Економічний ефект – це виражений у грошовій формі результат будьяких дій, зокрема вищезазначених господарських заходів.

Якщо згадані результати впливають не тільки на суто виробничу сферу, а й обумовлюють зміни, пов'язані з впливом на здоров'я або умови життєдіяльності людини, можна говорити про соціально-економічний ефект.

Якщо ж ці зміни стосуються природоохоронної сфери, використовують поняття еколого-економічного ефекту.

Ефективність природоохоронних заходів визначається за допомогою дисконтування. Найбільш привабливим із загальноекономічних позицій є проект, що задовольняє умови формули

$$C + r \cdot K \rightarrow \min, \quad (15.1)$$

де C – поточні витрати; K – капітальні вкладення; r – коефіцієнт дисконтування.

Держава може регулювати нормативні показники (коефіцієнти) дисконтування, знижуючи їх для проектів, пов'язаних із використанням та охороною природних ресурсів. Так, у Великобританії для державних капіталовкладень норма дисконту коливається в межах 6 %, у Росії для оцінки проектів з охорони та відновлення лісових ресурсів норма дисконту знижується до 3,3 %, хоча усереднений аналогічний показник для економіки дорівнює 12 %.

15.2. Показники економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів здійснюється через порівняння економічних результатів із необхідними витратами на їхнє впровадження за допомогою показників загального економічного ефекту від цих заходів. Принциповий взаємозв'язок між зазначеними поняттями може бути виражений формулою

$$E = P - B, \quad (15.2)$$

де E – величина умовного економічного ефекту;

P – величина умовного економічного результату;

B – повні витрати на реалізацію заходу, завдяки якому отримують ефект.

Економічним результатом, тобто повним економічним ефектом, природоохоронних заходів за розрахунком загальної ефективності природоохоронних витрат є:

у сфері матеріального виробництва – приріст обсягів чистої продукції або прибутку, а в окремих галузях або на підприємствах – зниження собівартості; у невиробничій сфері – економія витрат на виробництво робіт і надання послуг; у сфері приватного споживання – скорочення витрат з особистих коштів населення.

Економічним результатом природоохоронних заходів є сума наступних величин:

відвернені економічні збитки від забруднення навколишнього середовища, тобто здійснені завдяки зменшенню забруднення навколишнього середовища витрати в матеріальному виробництві, невиробничій сфері та витрати населення; приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів, збереження

чи поліпшення їх завдяки реалізації природоохоронних заходів;

приріст грошової оцінки реалізованої продукції, отриманої завдяки повній утилізації сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів внаслідок здійснення природоохоронних заходів.

Екологічний рівень природоохоронних заходів зумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і проявляється в обмеженні надходження забруднюючих речовин у біосферу, збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів.

Соціально-економічний рівень природоохоронних програм передбачає підвищення екологічного комфорту проживання населення і збільшення національних багатств. Соціальні результати – це поліпшення фізичного стану і зниження захворюваності людини, збільшення тривалості її життя, покращення умов праці і відпочинку, підтримання екологічної рівноваги, збереження естетичних цінностей природних ландшафтів, пам'яток природи, заповідних зон та інших територій, створення рівних умов для зростання творчого потенціалу особистості і розвитку культури.

Соціально-економічні результати ґрунтуються на економії або запобіганні втратам природних ресурсів, сучасної і минулої праці у всіх сферах економіки, а також у сфері особистого споживання, що досягається завдяки проведенню природоохоронних заходів.

Економічне обґрунтування екологічних програм передбачає загальноекономічний підхід, що означає якомога повніше охоплення усіх соціально-економічних результатів щодо варіантів природоохоронних заходів у різних сферах економіки на найближчу і віддалену перспективу; врахування витрат, пов'язаних із здійсненням варіантів, що розглядаються; врахування часового фактора при оцінці витрат і результатів програм; міжгалузевий підхід до обґрунтування природоохоронних заходів в цілому.

Економічне обґрунтування екологічних програм проводиться шляхом зіставлення економічних результатів і витрат на їх здійснення за допомогою системи показників загальної і порівняльної ефективності природоохоронних витрат і чистого економічного ефекту від природоохоронних заходів відповідно до Тимчасової методики визначення економічної ефективності здійснення природоохоронних заходів і оцінки економічних збитків внаслідок забруднення навколишнього середовища.

При розрахунках чистого економічного ефекту економічним результатом природоохоронних заходів вважається загальна сума, що складається із суми збитків, яких вдалося уникнути завдяки зниженню забруднення навколишнього

середовища, витрат у матеріальному виробництві, невиробничій сфері і відповідних витрат населення; приросту економічної (вартісної) оцінки природних ресурсів, які заощаджуються внаслідок природоохоронних заходів; приросту грошової оцінки реалізованої продукції, який одержано завдяки утилізації сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів під час здійснення природоохоронних заходів. Економічний результат природоохоронних програм, який розраховується для визначення чистого економічного ефекту, може застосовуватися і в розрахунках загальної економічної ефективності відповідних природоохоронних витрат.

Загальна економічна ефективність природоохоронних витрат розраховується як співвідношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли цьому ефекту. Показник загальної економічної ефективності застосовується з метою регіонального обґрунтування структури і обсягів природоохоронних заходів або структури і обсягів капітальних вкладень природоохоронного призначення.

Загальна ефективність природоохоронних витрат визначається на всіх стадіях розробки і виконання програм у галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів і за регіонами, міністерствами, відомствами та недержавними структурами, при проектуванні об'єктів природоохоронного призначення, а також при оцінці результатів виконання екологічних заходів.

Показник загальної економічної ефективності природоохоронних витрат розраховується як відношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли досягненню цього ефекту (тобто експлуатаційних витрат і капіталовкладень, приведених до однакової розмірності згідно з нормативом ефективності).

Загальна економічна ефективність капітальних вкладень у природоохоронні заходи визначається поділом річного обсягу повного економічного ефекту, за винятком експлуатаційних витрат на утримання і

обслуговування природоохоронних об'єктів, на суму капітальних вкладень, що забезпечили цей результат. Показник загальної ефективності капітальних вкладень порівнюється з нормативним і фактично досягнутим. Додатковими показниками ефективності витрат на охорону навколишнього середовища є:

відношення показника зменшення негативного впливу господарської й іншої діяльності на навколишнє середовище до витрат, що сприяли цьому зменшенню; відношення показника покращення стану навколишнього середовища регіону до витрат, що сприяли цьому покращанню.

Крім того, визначається загальний і розрахунковий економічний ефекти від здійснення природоохоронних витрат. Загальний економічний ефект стосується галузей виробничої і невиробничої сфери і визначається на основі приросту економічної оцінки природних ресурсів або продукції. Розрахунковий економічний ефект стосується окремих підприємств, адміністративних районів, виробничо-промислових комплексів, промислових вузлів і визначається на базі приросту прибутку або зниження собівартості продукції.

Загальний ефект від скорочення захворюваності робітників завдяки покращанню стану навколишнього середовища внаслідок виконання природоохоронних заходів визначається як сума наступних показників:

ефект від запобігання втратам продукції за період хвороби робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва; ефект від скорочення суми виплат робітникам і службовцям, які захворіли внаслідок забруднення навколишнього середовища, за рахунок фонду соціального страхування за період тимчасової і постійної непрацездатності; скорочення витрат у системі охорони здоров'я на лікування робітників, які захворіли внаслідок забруднення навколишнього середовища.

Повний економічний ефект від підвищення продуктивності праці робітників в умовах покращання стану навколишнього середовища і

збереження естетичної цінності ландшафту, покращання стану рекреаційних зон визначається наступним чином:

загальний ефект у матеріальному виробництві – за річним приростом продукції, а в галузях невиробничої сфери – за скороченням витрат на виробництво робіт і надання послуг; розрахунковий ефект на підприємствах – за річним приростом прибутку, в організаціях і установах невиробничої сфери – за економією витрат на виконання робіт і надання послуг.

Повний економічний ефект від запобігання (скорочення) втратам сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів, твердих відходів, неочищених стічних вод, шкідливих газів і пилю розраховують у наступний спосіб:

загальний ефект – за річним приростом продукції;

розрахунковий ефект – за річним приростом прибутку як множення придатних до використання сировини, палива і готової продукції на ціну з відрахуванням поточних витрат на їх виробництво з відходів.

Загальний ефект від продуктивнішого використання основного виробничого обладнання в умовах покращання стану навколишнього середовища оцінюється за річним приростом продукції через скорочення простоїв обладнання в ремонті, збільшення фонду машинного часу, скорочення витрат на всі види ремонту і обслуговування, зростання продуктивності праці робітників, зайнятих в обслуговуванні обладнання з підвищеною надійністю й ремонтоздатністю.

Загальний ефект від запобігання передчасного зношення основних фондів при використанні природних ресурсів низької якості або роботи обладнання в забрудненому середовищі розраховується як економія витрат на поточні капітальні ремонти плюс приріст прибутку від збільшення строків експлуатації обладнання.

Розрахунковий ефект від підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь визначають за допомогою приросту прибутку в середньому за рік (при зміні собівартості продукції в землекористувача після вживання природоохоронних заходів).

Загальний ефект від підвищення або запобігання зниженню якості промислової продукції, продукції рибного і сільського господарства оцінюється за річним її приростом після вживання природоохоронних заходів, а розрахунковий ефект визначається як різниця між прибутком від реалізації продукції до та після цих заходів.

Загальний ефект від скорочення або запобігання збільшенню витрат на додаткову очистку забрудненої води, атмосферного повітря, скорочення рівнів шуму визначають за річним приростом продукції у сфері матеріального виробництва або за скороченням поточних витрат у невиробничій сфері. Розрахунковий ефект визначають як різницю між собівартістю ресурсу, що використовується, у перерахунку на собівартість продукції. Якщо запобігання забрудненню води і повітря, які використовуються на виробничі, господарські або житлово-комунальні потреби, пов'язане з ліквідацією основних фондів, у розрахунках економічної ефективності природоохоронних заходів враховують залишкову вартість, яку оцінюють як різницю між відновлюваною вартістю і значенням нарахованої амортизації, за винятком суми реалізації.

Загальний ефект від скорочення витрат житлово-комунального господарства та інших галузей невиробничої сфери на санітарну очистку і прибирання забрудненої території, від ремонту житла і споруд, відновлення зелених насаджень визначають за сумою економічних витрат на невиробничі потреби і приросту продукції для галузей і підприємств, які працюють на принципах самоокупності. В цьому випадку розрахунковий ефект визначають шляхом скорочення середньорічних реальних витрат у відповідних галузях і на підприємствах.

Загальний ефект від проведення природоохоронного заходу, спрямованого на запобігання витрат, підвищення продуктивності і відновлення лісових насаджень, на які негативно вплинула господарська діяльність, визначається за приростом річної економічної оцінки природних ресурсів.

Запроектвані показники загальної економічної ефективності природоохоронних витрат мають бути переважно не нижчими за відповідні нормативи і звітні показники за минулий рік. Якщо цю вимогу не задовольняють варіанти заходів у галузі охорони навколишнього середовища, відібрані за критеріями мінімуму витрат або максимуму економічного ефекту, а також при встановленні факту різноспрямованості економічних і додаткових показників, що характеризують результати природоохоронних заходів, необхідно здійснити додатковий контроль і аналіз доцільності відібраних варіантів шляхом збільшення кількості варіантів, що подаються на розгляд, і пошуку додаткових резервів підвищення економічності природоохоронних дій.

15.3. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів

Чистий економічний ефект природоохоронних заходів визначається для техніко-економічного обґрунтування вибору найкращих екологічних варіантів, які відрізняються впливом на навколишнє середовище, а також на виробничі результати галузей, які здійснюють ці заходи. Визначення чистого економічного ефекту природоохоронних заходів ґрунтується на порівнянні витрат на їхнє здійснення з досягнутим економічним результатом.

Розрізняють фактичний та очікуваний (проектний, прогнозний) чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Фактичний чистий економічний ефект визначається з метою здійснення одноваріантних заходів на основі порівняння фактичних витрат і досягнутого економічного результату.

Очікуваний чистий економічний ефект розраховується на етапах розробки прогнозів, програм і проектів, створення нової природоохоронної техніки на основі багатоваріантного аналізу очікуваних витрат і результатів, щоб вибрати оптимальний варіант, який забезпечить максимальний економічний ефект при дотриманні вимог до якості навколишнього середовища.

Якщо є технічні можливості для запобігання утворення відходів виробництва і споживання, одноцільові природоохоронні заходи за економічним ефектом порівнюють з багатоцільовими, які передбачають утилізацію цінних речовин. При цьому у складі витрат на багатоцільові заходи враховуються витрати на створення матеріально-технічної бази для заготівлі та обробки відходів, будівництво спеціальних цехів, підприємств, інших виробництв з переробки відходів, спорудження і обладнання місць складування і захоронення відходів, що не утилізуються.

Показники витрат і результатів вживання заходів у галузі охорони природи визначаються відповідно до першого року після завершення нормативного терміну освоєння виробничих потужностей природоохоронних об'єктів. Витрати, результати й ефект розраховуються в річному вимірнику. Якщо витрати і результати не збігаються в часі, вибір варіантів здійснюється з урахуванням часового фактора.

Витрати на здійснення природоохоронних заходів при визначенні економічного ефекту від них складаються за рахунок сукупних експлуатаційних витрат і капіталовкладень, приведених до річного вимірника з урахуванням часового фактора.

Економічний результат природоохоронних заходів впливає на річні економічні збитки від забруднення середовища, яких завдяки цим заходам вдається уникати (для одноцільових заходів), або на суму згаданих збитків і річного приросту доходу від покращання виробничих результатів діяльності підприємства (для багатоцільових заходів).

Збитки від забруднення середовища, яких вдалося уникнути, дорівнюють різниці між розрахунковими збитками, які мали місце до вживання заходу, й остаточними збитками після здійснення цього заходу. Якщо збитки, яких удалося уникнути, визначаються при обґрунтуванні варіантів реконструкції діючих підприємств, то розмір дорівнює їхньому значенню до здійснення реконструкції (модернізації).

Якщо у проекті нового будівництва виділити природоохоронні елементи неможливо, значення P розраховують як різницю між грошовою оцінкою загальних виробничих результатів діяльності об'єкта, що проектується, і грошовою оцінкою збитків за рік, які виникають внаслідок функціонування цього об'єкта.

Якщо періоди будівництва (реконструкції), а також проектні строки експлуатації природоохоронних споруд у порівняльних варіантах природоохоронних заходів приблизно однакові (різниця не перевищує трьох років), а витрати і результати протягом експлуатації суттєво не змінюються, то варіанти природоохоронних заходів можна порівняти за значенням чистого економічного ефекту.

Варіанти природоохоронних заходів і об'єктів, які різняться за періодом будівництва (реконструкції) або проектними строками експлуатації, а також за значенням витрат і результатів, що змінюються протягом періоду експлуатації об'єктів, порівнюють зі значенням сумарного економічного ефекту за період їхньої експлуатації з урахуванням фактора часу.

15.4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій

Найефективнішим способом вирішення проблеми зменшення кількості відходів є використання безвідходних технологій. Європейською економічною комісією сформульовано визначення поняття «безвідходна технологія».

Безвідходна технологія – спосіб виробництва продукції, за якого найраціональніше використовується сировина і енергія в циклі «сировинні ресурси – виробництво – споживання – вторинні ресурси», таким чином будьякий вплив на навколишнє середовище не порушує його нормального функціонування.

Абсолютно безвідходне виробництво створити неможливо. Його не існує у природі. Тому в сучасних умовах більш доречним є вживання терміну «маловідходні технології». *Маловідходною технологією* вважається спосіб виробництва продукції, за якого частина сировини і матеріалів перетворюється у відходи, однак, при цьому шкідливий вплив на навколишнє середовище не перевищує санітарних норм.

У 1976 р. у Німеччині на Міжнародному симпозиумі з маловідходних та безвідходних технологій було виділено основні напрямки, за якими розвиваються безвідходні технології:

- 1) розроблення різних видів безстічних технологічних схем і водооборотних циклів;
- 2) створення і впровадження систем переробки відходів виробництва та їх споживання як вторинних матеріальних ресурсів;
- 3) розробка і впровадження принципово нових процесів добування речовин зі зменшеним обсягом відходів;
- 4) створення територіально-виробничих комплексів (ТВК) із замкненою структурою матеріальних потоків сировини та відходів усередині комплексу, включаючи комплексну переробку сировини;
- 5) раціональне використання енергоресурсів та енергозбереження (додатковий напрямок, що був розроблений пізніше).

Комплексні показники безвідходності були розроблені під час галузевих економічних досліджень. Так, у кольоровій металургії використовується коефіцієнт комплексності, що визначається питомою вагою корисних речовин

(%), які видобуваються з сировини, по відношенню до загальної маси речовини. Деякі технологічні процеси і виробництва мають коефіцієнт комплексності 80%.

У вугільній промисловості також використовується коефіцієнт безвідходності виробництва. Він розраховується як середнє арифметичне суми коефіцієнтів використання породи, яка видобувається в процесі гірничих робіт, води, що попутно збирається при видобутку вугілля (сланцю), та використання пилогазових відходів. Виробництво вважається безвідходним, якщо коефіцієнт безвідходності перевищує 75 %. До речі, при застосуванні поряд з видобутою породою породи з відвалів цей показник може перевищувати 100 %.

Безвідходна модель виробництва – це ідеальна конструкція, тому окремі виробництва успішно функціонують і впевнено почуваються на ринку, наприклад, переробка ніфеліну на глиноземних заводах України та Росії. Однак забезпечення безвідходності потребує додаткових організаційних, економічних і технічних заходів.

Розробка та впровадження безвідходних та маловідходних технологій і виробництв спирається на такі принципи:

принцип системності – враховує взаємозв'язки та взаємозалежності виробничих, соціальних і природних процесів. Виробництво розглядається як елемент динамічної системи всього виробничого комплексу території, на якій розташовано підприємство, та на більш високому ієрархічному рівні як складова єдиної еколого-економічної системи регіону, що має тісні взаємозв'язки природних, соціальних, управлінських, технологічних та інших властивостей; *принцип комплексного використання ресурсів* – передбачає максимально повне, комплексне використання природної мінеральної сировини. Кожній сировині властивий комплексний склад, тому найповніше використання усіх складових та властивостей сировини відповідає принципу комплексного використання ресурсів, наприклад, понад 20 % золота у світі видобувається з попутної та

вторинної сировини. Цей принцип тісно пов'язаний із інноваційною діяльністю, з впровадженням досягнень науковотехнічного прогресу; *принцип циклічності матеріальних потоків* – використання водо, газозворотних та інших циклів. Рівень циклічності характеризує рівень безвідходності виробництва. Ефективним напрямом формування циклів є комбінування та кооперація виробництва для забезпечення повторного використання кінцевої продукції та переробки відходів; *принцип обмеження впливу на навколишнє середовище* – залежить від вдосконалення екологічного моніторингу, запровадження дієвих економічних механізмів екологічної політики, досягнень науковотехнічного прогресу. Рівень обмеження впливу на об'єкти навколишнього середовища є водночас й характеристикою наближення технології до світових стандартів якості виробництва, що сприяє поширенню технології та кінцевих продуктів на ринки розвинених держав; *принцип раціональної організації виробництва* – це комплексне і економічно обґрунтоване використання усіх компонентів сировини, зменшення енерго – та матеріаломісткості виробництва, пошук та впровадження екологічно спрямованих технологій. Кінцевою метою є оптимізація виробництва за технологічними, економічними та організаційними проектами.

Загальну оцінку маловідходності можна здійснити через аналіз екологічності технологічних процесів. Критерій екологічності запропонований В. Ремезом та А. Шубіним і апробований в процесі дослідження хімічних підприємств. Цей критерій визначається за формулою

$$K_{ек} = m_1 C_1 / ГДК_1 + m_2 C_2 / ГДК_2 + m_3 C_3 / ГДК_3, \quad (15.3)$$

де $K_{ек}$ – критерій екологічності маловідходних технологій; m_1, m_2, m_3 – кількість токсичного компонента у водних (m_1), твердих (m_2) та газових (m_3) відходах відносно до маси кінцевого продукту, т/т;

C_1, C_2, C_3 – концентрація токсичного компонента у водних (C_1), твердих

(C_2) та газових (C_3) відходах, мг/дм³, мг/м³;

$ГДК_1$, $ГДК_2$, $ГДК_3$ – відповідне значення граничнодопустимої концентрації токсичної забруднюючої речовини у водних, твердих та газових відходах.

Контрольні запитання до теми 15

1. Дайте визначення поняття «природоохоронні заходи».
2. Дайте визначення поняття «ефект».
3. Назвіть показники економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів.
4. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів.

Тема 16. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища

Питання лекції

- 16.1. Досвід зарубіжних країн у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища.
- 16.2. Міжнародне природоохоронне співробітництво.
- 16.3. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля.

Ключові поняття: Програма збереження болотних угідь. Основа глобальних екологічних проблем.

16.1. Досвід зарубіжних країн у сфері природокористування й охорони навколишнього природного середовища

В усіх високорозвинених країнах світу визнана необхідність теоретичного обґрунтування і здійснення практичних кроків у фінансуванні

екологічної політики, яка передбачає збереження природи, якість навколишнього природного середовища, раціональне використання реальних і потенційних природних ресурсів, підтримку екологічної рівноваги в природі та забезпечення умов існування для людини. Наразі в багатьох країнах світу розроблені і діють національні програми охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Вони мають принципово новий характер порівняно з колишньою політикою охорони природи, яка мала обмежену сферу дії і виходила з концепції ліквідації наслідків порушення довкілля.

Прикладом практичного здійснення таких програм є програма збереження болотних угідь, прийнята канадським урядом у 1991 році. Основним завданням цієї програми є створення умов для використання природних ресурсів і територій таким чином, щоб не спричиняти виникнення збитків та погіршення стану боліт, поновлення і відтворення водно-болотних угідь там, де продовжується їх деградація або існування цих територій знаходиться на критичному рівні. Головними критеріями, що визначають напрямки діяльності у короткостроковому періоді, є попередження подальшого знищення цих природних угідь і запобігання шкоди, яка може бути завдана природним ресурсам, у довгостроковому періоді.

Аналогічні програми були розроблені і в інших країнах: Сполучених Штатах Америки – The US Wetlands Action Plan (US Fish & Wildlife Service, 1990), The US Environment Protection Agency and Army Corps of Engineers (Lynch-Stewart, 1992); Нідерландах – Danish «no loss» wetlands policy (Moller, 1995); Європейському Співтоваристві – European Union principles for the implementing a no net loss policy (Commission of the European Communities, 1995).

Нова за змістом політика збереження природного середовища втілюється у формі національних програм, у яких передбачена взаємодія органів

державного управління, приватного сектора, науки, фінансових установ. У всіх країнах прийняті закони про охорону природного середовища, у яких закріплені функції держави з регулювання природоохоронної діяльності, а також визначені права й обов'язки природокористувачів.

Такими законами в США є закон «Про національну політику в сфері навколишнього середовища» (1970 р.), в Японії – основний закон з боротьби із забрудненнями навколишнього природного середовища (1967 р.), у Швеції – закон «Про охорону навколишнього середовища» (1969 р.). Приймаються спеціальні законодавчі акти, спрямовані на попередження та усунення порушень якості окремих компонентів навколишнього середовища. В основу законодавчої піраміди закладені численні нормативні акти (постанови, накази, правила тощо) органів місцевої влади, які найбільш повно враховують природно-географічну та соціально-економічну специфіку того чи іншого регіону.

У США вже у 1970 р. було сформульовано положення про обов'язковість проведення державної екологічної експертизи всіх напрямків господарської діяльності. У спеціальних законах визначені конкретні природозахисні заходи з охорони повітря, води, поводження з твердими відходами, контролю за отрутохімікатами й токсичними речовинами, рекультивації земель, боротьби з шумом, неприємними вібраціями та запахами.

у зарубіжних країнах, крім спеціальних органів державного управління, створені центральні органи державного управління з великими повноваженнями, які відповідають за керівництво в національних масштабах політикою в галузі навколишнього природного середовища, за координацію дій інших зацікавлених юридичних і фізичних осіб, установ і відомств, за участь у міжнародних програмах співробітництва. Такими органами у США є Федеральне агентство з охорони навколишнього природного середовища, в Японії – Управління з охорони навколишнього природного середовища, у Франції – Міністерство з якості життя. Крім того, у деяких країнах при урядах

створені консультативні органи: в США – Рада з якості навколишнього середовища; в Англії – Постійна королівська комісія з боротьби із забрудненням навколишнього середовища.

Основою політики в галузі охорони навколишнього середовища і фінансування природоохоронних заходів є принцип нормативно якісного стану довкілля, який забезпечується або системою норм і стандартів на граничнодопустимі рівні антропогенного навантаження, склад забруднень, викидів, скидів, або системою оподаткування підприємств, які допускають порушення встановлених вимог природокористування. Обидва принципи можуть органічно поєднуватися. Регулювання охорони довкілля в зарубіжних країнах підкріплюється системою економічних важелів стимулювання й адміністративних санкцій.

Держави використовують різноманітні засоби стимулювання приватного капіталу, які заохочують його до виконання нових законодавчих норм. У країнах Європейського співтовариства загалом налічується понад 200 таких механізмів, серед яких наступні: пряма дотація на будівництво й експлуатацію природоохоронного обладнання, міських і районних водоочисних споруд, які звільняють підприємства від надмірних витрат; пільгове цільове кредитування приватного сектора; система податкових пільг.

Паралельно із стимулюванням існують і важелі примусового характеру, які застосовуються до порушників екологічних норм і стандартів, у першу чергу, – це заборона виробництва будь-яких хімічних речовин, що мають підвищену токсичність, вимоги щодо припинення викидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище в містах і районах, де склалася критична санітарно-гігієнічна ситуація. У деяких країнах для підприємств, які забруднюють середовище, встановлений прогресивний податок за понаднормативні викиди забруднюючих речовин. Низка законодавчих систем передбачають штрафні санкції на випадок недотримання встановлених

екологічних норм, а в окремих випадках – кримінальну відповідальність або заборону виробничої діяльності підприємства.

Економічно розвинені держави фінансують основну частину фундаментальних наукових досліджень і підготовку кадрів для галузі охорони навколишнього природного середовища, залишаючи за приватним бізнесом розробку та здійснення високорентабельних науково-технічних робіт. Обсяги щорічних державних асигнувань на дослідження в галузі екології і охорони природних ресурсів постійно збільшуються. Наприклад, витрати на здійснення природоохоронних програм в Австралії за період з 1996 року зросли більше ніж удвічі.

У Японії природоохоронне законодавство й управління охороною навколишнього природного середовища зорієнтовані на розробку, у першу чергу стандартів здоров'я, додаткових обмежень емісій для окремих галузей промисловості. Саме в Японії розроблені найжорсткіші у світі санітарногігієнічні стандарти якості води. Особливістю екологічної політики Японії є широке використання компенсацій за шкоду, завдану довкіллю, які виплачуються потерпілим підприємствами-забруднювачами. у цій країні діє законодавство з контролю за виробництвом фреонів, розроблена спеціальна програма реконструкції підприємств з виробництва фреонів, обсяг фінансування якої щороку становить 48 млн. грн, передбачені пільги з кредитування й податків на екологічні заходи.

Екологічна політика Великобританії ґрунтується, перш за все, на якісних характеристиках об'єктів навколишнього середовища. Визнано за необхідне проведення оцінки навколишнього середовища до початку проектування будьякого будівництва, а в подальшому – періодичного контролю за станом навколишнього природного середовища. Щодо екологічного планування й управління початковий варіант екологічної експертизи порівнюється з іншими варіантами оцінок, що дозволяє більш оптимально визначати параметри антропогенного впливу.

Екологічна політика Швеції зорієнтована на розробку екологічно чистих виробничо-технологічних процесів і обладнання, які сприяють недопущенню антропогенних забруднень атмосфери, вод, ґрунтів та інших природних об'єктів.

Правове регулювання охорони навколишнього природного середовища у Франції пов'язане з соціальним поняттям якості життя, рівнем екологічної свідомості й освіти населення, відображенням у чинному законодавстві об'єктивних потреб охорони навколишнього середовища, життя та діяльності людини.

В Індії створений Національний комітет із планування й координації діяльності в галузі збереження навколишнього середовища, який розробляє для уряду рекомендації з правових, адміністративних і техніко-економічних питань.

У Мексиці програмами з покращання навколишнього середовища керує Координаційний комітет під головуванням міністра охорони здоров'я. Національні координаційні комітети з збереження навколишнього середовища існують в Бразилії, Кенії, Заїрі, Камеруні, Гані й інших країнах.

В Угорщині управління діяльністю в галузі охорони природи розподілено між різними міністерствами та відомствами.

Згідно з законом про охорону атмосферного повітря в Болгарії обов'язковим для підприємств є застосування лише такої технології, яка забезпечує мінімальні та допустимі викиди шкідливих речовин у повітря.

У Польщі питання використання й охорони середовища регламентуються Конституцією, законами й іншими законодавчими загальнодержавними актами. Дотримання законів і правил контролюється Державною інспекцією з охорони навколишнього середовища.

16.2. Міжнародне природоохоронне співробітництво

Основою глобальних екологічних проблем є процеси та явища глобального масштабу, пов'язані з проблемою існування людської цивілізації. Саме глобальний характер сучасних екологічних проблем обумовлює необхідність спільних зусиль всіх країн для їхнього вирішення. перебуваючи в єдиній взаємозалежній природній системі Європи, Україна не може відмежуватися від проблем забруднення і деградації біосфери на континенті. Не спроможні це зробити й інші країни. Необхідність міжнародного природоохоронного співробітництва на сучасному етапі розвитку продуктивних сил обумовлюється наступними факторами:

глобальним характером багатьох екологічних проблем;
транскордонним характером забруднення;

міжнародними зобов'язаннями України щодо охорони довкілля;
наявністю міжнародних природних ресурсів;

вигодами від міжнародного обміну досвідом і технологіями,
можливостями залучення міжнародних інвестицій.

Необхідно виділити декілька основних напрямків міжнародного природоохоронного співробітництва:

1) збереження природних систем, які не використовуються в господарській діяльності і сприяють підтримці планетарної екологічної рівноваги;

2) раціональне використання природних ресурсів, у тому числі асиміляційного потенціалу природного середовища;

3) створення ефективної системи міжнародної екологічної відповідальності, у тому числі відповідальності за руйнування навколишнього середовища внаслідок воєнних дій.

Реалізація цих напрямків передбачає цілу низку заходів, серед яких можна виділити такі: фінансова і технічна підтримка країн, що розвиваються;

впровадження ресурсозберігаючих і енергозберігаючих технологій; структурна перебудова національних економік у напрямку екологізації всього господарського комплексу; створення механізму міжнародної відповідальності у галузі охорони навколишнього природного середовища; вдосконалення екологічного оподаткування й ін.

У структурі міжнародної екологічної політики виділяються два рівні:

1. Міжнародна глобальна екополітика – розробка та здійснення міжнародних правових, політичних і зовнішньоекономічних акцій з урахуванням екологічних обмежень у соціально-економічному розвитку, світових запасів природних ресурсів і їхнього розподілу між регіонами і країнами. Метою такої політики є збереження глобального інтегрального ресурсу планети. Тому під час її здійснення встановлюються зони, квоти і ліміти на використання тих чи інших корисних копалин, узгоджується плата за забруднення, видається заборона на викиди тих чи інших речовин.

Міжнародна глобальна екополітика перебуває на стадії розробки, хоча вже стала предметом уваги всіх міжнародних екологічних форумів. Іноді вона може набувати досить агресивного характеру, виходити за межі міжнародних угод і норм. Елементом глобальної екологічної політики є певний транснаціональний рівень, спільний для декількох держав, пов'язаних у єдину екологічну систему, стан якої впливає, передусім, на ці держави.

2. Міжнародна регіональна екополітика охоплює інтереси країн одного континенту, які об'єднані природно-географічним середовищем, іноді одним морем (Чорне, Середземне, Балтійське) або рікою (Дніпро, Дунай, Рейн). Найтісніші контакти мають країни, у яких є спільні кордони. Вони обумовлюють характер транскордонного перенесення забруднюючих речовин повітрям, водою, установлюють квоти на видобуток природних ресурсів тощо. Слід зазначити, що регіональна екополітика, на жаль, іще не вийшла за рамки загальних декларацій про загрози, що виникають. Країни діють впереважно

відособлено, на своєму державному рівні. Здебільшого немає чіткої координації дій між найближчими сусідами.

У сучасній Європі існує чотири великі регіони, які відрізняються екологічною політикою.

Перший регіон – країни півдня Європи, найменш економічно розвинені, із аграрною спрямованістю виробництва. Вони мають багато складних екологічних проблем і покладаються у їхньому вирішенні на фінансову допомогу з боку Європейського Співтовариства.

Другий регіон – Північна Європа, держави якої відрізняються найбільш гармонійним розвитком і раціональним використанням природних ресурсів. Вони успішно вирішують екологічні проблеми, спираючись на традиційно екологізований світогляд широких верств населення.

Третій регіон – країни Північно-Західної Європи, які відрізняються високим промисловим потенціалом і дуже забрудненим природним середовищем. Країни цього регіону мають достатньо коштів і з кінця 80-х років ХХ ст. почали провадити активну екологічну політику.

Четвертий регіон – країни Східної Європи, які відрізняються дуже високим рівнем забруднення середовища і не мають економічних та фінансових засобів для оперативного і стратегічного вирішення екологічних проблем.

Можна виділити наступні форми міжнародної співпраці у сфері природокористування:

1) парламентське співробітництво, яке орієнтується на координацію законодавчої діяльності, забезпечує вирішення міжнародних екологічних проблем і передбачає розробку рекомендаційних законів з питань екології;

2) взаємодія виконавчих структур окремих держав, які орієнтуються на розробку та реалізацію екологічних програм під егідою ООН;

3) співробітництво конвенційного типу, яке передбачає єдиний підхід до вирішення конкретних екологічних проблем окремих територій і об'єктів;

4) науково-технічне співробітництво, яке зорієнтоване на обмін науковою інформацією, спільне виконання природоохоронних розробок і проектів.

Однією з основних форм міжнародної співпраці з вирішення проблем навколишнього середовища є укладання договорів та інших видів міжнародних угод. Двосторонні і багатосторонні угоди та міжнародні конвенції використовуються з метою координації природоохоронних заходів різних країн. Учасниками таких угод є держави, які мають спільні проблеми або інтереси.

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 100 років тому. У 1875 році Австро-Угорщина й Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 році Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання й охорону морських котиків у Тихому океані. Першу міжнародну конвенцію про охорону птахів, корисних для сільського господарства, було укладено деякими європейськими країнами в 1902 році в Парижі. На жаль, ця Конвенція давала дозвіл на знищення деяких видів шкідливих птахів. У 1922 році була створена Міжнародна рада охорони птахів, яка стала дієвою інтернаціональною організацією і започаткувала всі інші створені пізніше. У світі зараз налічується близько 300 міжнародних організацій з охорони природи. У 1950 році в Парижі була підписана нова Конвенція про охорону всіх видів птахів.

У 1962 році була прийнята резолюція «Економічний розвиток і охорона природи», яка визначила основну програму охорони навколишнього середовища на наступне десятиріччя. У 1968 році у Парижі відбулася Міжнародна конференція ЮНЕСКО з раціонального використання й охорони ресурсів біосфери, результатом якої стало прийняття програми «Людина та біосфера».

Багато зроблено для оздоровлення навколишнього природного середовища міжнародною організацією Римський клуб, який був створений у 1968 році. Нині до цієї організації входять 30 країн, близько 80 відомих учених,

представників різних професій. Клуб займається вивченням глобальних проблем цивілізації, розробкою заходів подолання глобальних кризових явищ. Щороку Римський клуб готує доповіді, які привертають увагу всього світу.

Важливою міжнародною угодою стала Конвенція ООН («Хартія морів», 1982 р.) з морського права, в обговоренні якої взяли участь 156 країн, 20 міжурядових організацій і понад 60 неурядових міжнародних організацій. «Хартія морів» визначає вимоги до охорони морського середовища під час освоєння ресурсів морського дна поза зонами національної юрисдикції. За цією конвенцією держави, які підписали угоду, мають оберігати морське середовище та захищати його від забруднення. Для захисту економічних інтересів прибережних держав конвенцією передбачається встановлення у Світовому океані 200-мильних економічних зон. Цим державам надано право на розвідку, експлуатацію та збереження природних ресурсів, які належать до живої та неживої природи, зокрема тих, що знаходяться на дні, у надрах і водах океану, а також право на управління цими ресурсами.

Сучасна практика конвенційного регулювання стосується питань, пов'язаних з безпекою певних видів діяльності. Це – Конвенція про перевезення небезпечних вантажів (Женева, 1989 р.), домовленість про компенсації жертвам аварійного забруднення (Париж, 1989 р.), проект Конвенції про збитки, що виникають внаслідок господарської діяльності (Брюссель, 1990 р.), Базельська Конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів, Конвенція про кліматичні зміни та збереження біологічних видів (1994 р.). Важливим міжнародним досягненням є Монреальський протокол (1987 р.), спрямований на зменшення викидів до атмосфери озоноруйнуючих речовин. У 1997 році був підписаний Кіотський протокол, згідно з яким для кожної країни встановлюються квоти на викиди парникових газів.

Іншою формою міжнародної співпраці є створення й діяльність

спеціалізованих організацій при ООН. Організація Об'єднаних Націй (1945 р.) на своїх сесіях і засіданнях спеціалізованих комітетів неодноразово розглядала проблеми охорони навколишнього природного середовища. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН (1962 р.) «Економічний розвиток і охорона природи» визначила політику ООН та її спеціалізованих організацій у сфері охорони довкілля.

На Стокгольмській конференції з питань довкілля, що відбулася в 1972 р., було прийнято рішення про створення спеціалізованого закладу «Програма ООН з навколишнього середовища» (ЮНЕП) із штаб-квартирою у Найробі (Кенія). Із різних міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на охорону довкілля й ефективне використання природних ресурсів, ЮНЕП уперше створила всесвітню систему спостереження (моніторинг) за станом і змінами в біосфері.

Протягом останніх 40 років під егідою ООН виникли десятки органів, центрів і програм з охорони довкілля – ВМО (Всесвітня метеорологічна організація), ЮНЕСКО (Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), ЄЕК (Європейська економічна комісія), ММО (Міжнародна морська організація), МАГАТЕ (Міжнародна організація з радіологічного захисту), МСОП (Міжнародна спілка охорони природи та природних ресурсів), МКОДР (Міжнародна комісія з охорони довкілля і розвитку), ЕФОС (Глобальний фонд навколишнього середовища).

Велику увагу ООН приділяє питанням продовольства й сільського господарства (ФАО), особливо забезпеченню людства екологічно чистими продуктами харчування. Всесвітня організація здоров'я (ВООЗ) займається проблемами здоров'я людей, демографічними проблемами, наданням допомоги у плануванні сім'ї. Проблемами навколишнього середовища займається метеорологічна організація (ВМО) і науковий комітет із проблем

навколишнього середовища (СКОПЕ) Міжнародної ради наукових спілок та інші міжнародні організації.

До міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів (МСОП) входять 105 країн. Важливою подією в діяльності міжнародного природоохоронного руху стала XIV Генеральна Асамблея МСОП, яка відбулася в Ашгабаті у 1978 році. Головним її підсумком було прийняття Всесвітньої стратегії охорони природи. Тоді ж була створена й постійно поповнювальна Червона книга про популяції рідкісних і зникаючих видів ссавців, птахів, рептилій, амфібій. Запроваджена також Зелена книга, у якій містяться дані про унікальні і рідкісні ландшафти Землі. МСОП підтримує постійний зв'язок із Всесвітнім фондом охорони природи, заснованим у 1993 році. Його завдання – організація проектів з охорони тваринного світу і природних екосистем, їхнє фінансування, запрошення для роботи фахівців із МСОП та інших організацій, надання допомоги заповідникам, національним паркам, накопичення та розповсюдження необхідної інформації.

У 1988 р. був заснований фонд «За виживання й розвиток людства», завданнями якого є:

розвиток наукових досліджень міждисциплінарного характеру, спрямованих на гуманізацію науково-технічного прогресу; виявлення

творчих ініціатив нового планетарного мислення, збереження й розвиток загальнолюдських цінностей заради безсмертя людської цивілізації;

сприяння гармонійному загальноосвітньому розвитку, виходячи з пріоритету завдань виживання над усіма державними, національними, клановими, груповими інтересами.

У 1991 році Світовим банком із ЮНЕП створена фінансова природоохоронна організація – Глобальний екологічний фонд. Членами його на 1 січня 1998 року було 155 держав світу, у тому числі й Україна. Головна мета Фонду – розробка та реалізація фінансового механізму надання країнам, які

отримують відповідні гранти, пільгових кредитів для реалізації проектів, пов'язаних із вирішенням глобальних екологічних проблем.

Розвитку природоохоронного співробітництва сприяє проведення міжнародних форумів. День відкриття Стокгольмської конвенції ООН з навколишнього середовища (5 червня 1972 р.) був оголошений Всесвітнім днем навколишнього середовища. Важливе значення мали: Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінки, 1975 р.); Глобальний форум з проблем виживання (Москва, 1990 р.); Конвенція ООН з навколишнього середовища та розвитку (ЮНСЕД або КОСР-92, Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Конференція стала однією з найважливіших подій у розвитку людства в ХХ ст., її рішенням було затверджено «Порядок денний на ХХІ століття». Цей програмний документ визначив для всіх країн світу головну мету на майбутнє – поступ шляхом сталого розвитку суспільства, в умовах якого задовольняються потреби сучасності без загрози для майбутніх поколінь. Важливим документом в міжнародних природоохоронних відносинах є Всесвітня хартія охорони природи, яка проголосила та взяла під захист право всіх форм життя на існування.

Експерти ООН вважають, що на сучасному етапі розвитку міжнародні зусилля при вирішенні глобальної екологічної кризи мають спрямовуватися на дослідження основних причин кризи, боротьбу з її наслідками, оцінку глобального ризику, залучення широкої громадськості, забезпечення засобів правового регулювання, інвестування в майбутнє.

16.3. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля

Нинішню екологічну ситуацію у нашій країні можна охарактеризувати як глибоку еколого-економічну кризу, яка зумовлена закономірностями функціонування адміністративно-командної економіки колишнього СРСР.

Нарощування продуктивних сил здійснювалося практично без врахування екологічних наслідків; існував відомчий, споживацький підхід до розміщення нових виробництв. Були допущені серйозні помилки в організації комплексного використання природних ресурсів, недостатня увага приділялася управлінню охороною природи та контролю за якістю природного середовища.

Україні притаманні такі екологічні проблеми, як кислотні дощі, транскордонне забруднення, руйнування озонового екрану, потепління клімату, накопичення відходів, особливо токсичних та радіаційних, зниження біологічного різноманіття. Аварія на Чорнобильській атомній електростанції в 1986 році з її величезними медико-біологічними наслідками спричинила в Україні ситуацію, що наближається до рівня глобальної екологічної катастрофи.

Із перших днів незалежності наша держава бере активну участь у міжнародних природоохоронних заходах і реалізації екологічних програм та проєктів. Міжнародне співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища посідає важливе місце в зовнішньополітичному курсі України.

Україна як член ООН є суверенною стороною 18 міжнародних природоохоронних угод, бере участь у 20 міжнародних конвенціях і продовжує активно співпрацювати з іншими країнами світу над проблемами порятунку нашої планети від екологічного лиха. Україна підписала 44 двосторонні міжнародні угоди і договори, насамперед, із сусідніми країнами – Білоруссю, Грузією, Молдовою, Росією, Словаччиною та Польщею. Меморандуми про взаємопорозуміння і співробітництво в галузі охорони довкілля підписані з Австрією і Фінляндією. Угода про співробітництво в галузі охорони довкілля укладена з урядом Ізраїлю, про співробітництво в сфері ядерної безпеки та захисту від радіації – з урядами Фінляндії, Австрії та Росії. Динамічно розвивається співробітництво в галузі охорони довкілля, національних парків і біорізноманіття, раціонального використання природних ресурсів, управління

водними ресурсами, токсичними відходами, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – з Данією, Нідерландами, США.

Міжнародне співробітництво в галузі ядерної та радіаційної безпеки в межах програми TACIS Україна підтримує з МАГАТЕ і Європейським Союзом, а також на двосторонній основі з США, ФРН, Канадою, Швецією та Японією. Із питань зміни клімату підписані Меморандум про співробітництво урядів України та Канади, а також Протокол про співробітництво з Нідерландами. Нині почалося впровадження трьох спільних проектів.

Україна є членом провідних міжнародних організацій, діяльність яких пов'язана з вирішенням глобальних та регіональних проблем, охорони довкілля (ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ та ін.). Україна бере активну участь у діяльності Європейської Економічної комісії, насамперед, з її Комітетом із екологічної політики. Із 1995 р. Україна є членом Ради Європи – однієї з найвпливовіших організацій, в діяльності якої питання охорони навколишнього середовища посідають важливе місце.

Наша держава була активним учасником Всесвітньої зустрічі глав держав та урядів у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) та Йоганнесбурзі (2002 р.), підписала прийняті там програмні документи та реалізовує їх на національному рівні. Важливою подією, що стимулювала розвиток міжнародного права з охорони навколишнього середовища на європейському рівні, стало прийняття Програми дій з охорони навколишнього середовища для Центральної та Східної Європи на Конференції міністрів охорони навколишнього середовища (Люцерн, Швейцарія, 28 – 30 квітня 1993 р.). Такі конференції стали традиційними. Вони відбувалися у 1995 році в Софії (Болгарія), у 1998 р. – в Орхусі (Данія). У 2003 р. в Києві відбулася конференція «Довкілля для Європи», що свідчить про високий міжнародний авторитет України в галузі охорони довкілля.

Контрольні запитання до теми 16

1. Які національні програми охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів розроблені і діють в теперішній час.

2. Назвіть напрямки міжнародного природоохоронного співробітництва.

3. Які виділяються рівні у структурі міжнародної екологічної політики.

4. Які притаманні екологічні проблеми Україні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Текст]: офіц. текст: [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р.: станом на 1 січня 2006 р.]. – К.: Мін-во Юстиції України, 2006. – 124 с. – ISBN 966-7630-14-5.
2. Господарський кодекс України [Текст]: офіц. текст: за станом на 20 січня 2007 р. – Х.: Одиссей, 2007. – 240с. – ISBN 966-633-516-6.
3. Закон України від 24 червня 2004 року № 1861-IV «Про транскордонне співробітництво»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1861-15&p=1322645527608993>.
4. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків»: [Електронний ресурс] / Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2008 р. №14.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08>.
5. «Державна стратегія регіонального розвитку України до 2015 р.» затверджена Постановою КМУ від 21.07.2007 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF>.
6. Урядовий портал: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=41453703&cat_id=41447308&ctime=1152620161654.
7. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21.05.1997 р.
8. Закон України "Про бюджетну систему України" від 29.06.1995 р.

9. Постанова Кабінету Міністрів України “Порядок встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору” від 1 березня 1999 р. № 303 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 9. – С. 89-92.

10. Постанова Кабінету Міністрів України “Про внесення змін у додаток 1 до

Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору” від 28 березня 2003 р. № 402 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 14. – С. 15-19.

11. Алаев, Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

12. Алакпиев, П.М. Экономическое районирование СССР [Текст]. – М.: Госпланиздат, 1959. – 263 с.

13. Базові нормативи плати за забруднення навколишнього природного середовища України. Методика визначення розмірів плати і стягнення платежів за забруднення навколишнього природного середовища України. – К.: Міністерство охорони навколишнього середовища України, 1993. – 22 с.

14. Герчикова, И.Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности [Текст]: учеб. пособие / И.Н. Герчикова. – М.: Издательство АО «Консалтбанкир», 2001. – 485 с.

15. Голиков, А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної і

соціальної географії [Текст]: підручник. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.

16. Голиков, А.П. Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития /

А.П. Голиков, П.Г. Шищенко, Н.Д. Пистун и др. – Харьков: ХГУ, 1994. – 304 с.

17. Голиков, А.П., Казакова, Н.А. Стратегия регионального развития [Текст]: европейский контекст. – Харьков: Экограф, 2008. – 179 с.
18. Голиков, А.П., Черномаз, П.А. Международные экономические термины [Текст]: словарь-справочник. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2007. – 332 с.
19. Голиков А.П., Дейнека О.Г., Позднякова Л.О., Черномаз П.О. Региональна економіка та природокористування [Текст]: навч. посібник / За ред. Голикова А.П. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 352 с. – ISBN 978-966-364-964-1.
20. Голиков А.П., Черномаз П.А., Казакова Н.А. Словник-довідник суспільногеографічних термінів [Текст]. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2001. – 48 с.
21. Електронна Україна: [Електрон. ресурс]. – Спосіб доступу: http://www.stc.gov.ua/ukrainian/info/el_ukraine
22. Збірник «Нова державна регіональна політика в Україні» [Текст] / Під заг. ред. доктора наук з питань державного управління, професора В.С. Куйбіди. – К.: Видавництво «Крамар», 2009. – 232 с.
23. Іщук, С.І. Розміщення продуктивних сил (Теорія, методи, практика) [Текст].
4-е вид., доп. / С.І. Іщук. – К.: Європ. ун-т, 2002. – 210 с.
24. Калашникова, Т.М. Экономическое районирование [Текст] / Т.М. Калашникова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 216 с.
25. Качан, Є.П. Розміщення продуктивних сил України [Текст]: підручник / За ред. проф. Є.П. Качана. – К.: ВД «Юридична книга», 2004. – 547 с.
26. Колосовский, Н.Н. Основы экономического районирования [Текст] / Н.Н. Колосовский. – М.: Госполитиздат, 1958. – 200 с.

27. Куйбіда, В.С. Збірник «Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи» [Текст] /

В.С. Куйбіда, В.А. Негода, В.В. Толкованов. – Київ, Видавництво «Крамар»,
2009. – 242 с.

28. Леш, А. Географическое размещение хозяйства: Пер. с англ. / А. Леш. – М.:
Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 456 с.

29. Маршалл, А. Принципы экономической науки [Текст] / А. Маршалл. – М.,
1993. В 3-х т. – Т.1.

30. Мікула, Н.А. Посібник «Транскордонне співробітництво» [Текст] / Н.А. Мікула, В.В Толкованов. – К.: видавництво «Крамар», 2011. – 259 с. – ISBN 978-966-96997-2-5.

31. Портер М.Е. Конкуренция [Текст]: уч. пособие; пер. с англ./ М. Е. Портер. –
М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 495 с.: ил.

32. Портер М.Е. Международная конкуренция [Текст] / Под ред. и с предисловием В.Д. Щетинина; пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.

33. Портер, М. Е. Конкуренція [Текст]: Пер. с англ. / М. Е. Портер – М.: Издательский дом «Вильямс», 2002. – 496 с.

34. Послання Президента України до Верховної ради України “Європейський вибір” Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку

України на 2002-2011 роки [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2002.

35. Пчелинцев, О.С. Экономическое обоснование размещения производства: методы, применяемые в капиталистических странах / О.С. Пчелинцев. – М.: Наука, 1996. – 264 с.
36. Розміщення продуктивних сил [Текст]: підручник / В.В. Ковалевський, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенов та ін.; За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова. – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. – 501 с.
37. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка [Текст]: підручник / Київський національний економічний ун-т / С.І. Дорогунцов, Т.А. Заяць, Ю.І. Пітюренко та ін. – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с. – Бібліогр.: с. 974-978. – ISBN 966-574-750-9.
38. Розміщення продуктивних сил України [Текст]: навч.-метод. посібник / С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 364 с.
39. Саушкин, Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика [Текст] / Ю.Г. Саушкин. – М.: Мысль, 1973. – 559 с.
40. Стеченко, Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика [Текст]: підручник / Д.М. Стеченко. – К.: Вікар, 2006. – 396 с. – ISBN 966-7131-70-X.
41. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» [Текст] / А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, С.Г. Бабенко та ін. – Офіц. вид. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с. – ISBN 966-7773-68-X.
42. Ткачук, Р. Регіональна політика: правове регулювання. Світовий та український досвід / Василь Куйбіда, Анатолій Ткачук, Тетяна Забуковець. – К.: Леста, 2010. – 224 с. – ISBN 978-966-8312-54-0.

43. Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны [Текст] / Под ред. д-ра геогр. наук, проф. С.Б. Лаврова, канд. геогр. наук, доц. Н.В. Каледина. – М.: Гардарики, 2002. – 924 с.

44. Інструкція про порядок обчислення та сплати збору за забруднення навколишнього природного середовища: Наказ Міністерства екологічної безпеки України від 19.07.99 № 162/379 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 32. – С. 148-164.

45. Методика розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища: Наказ Міністерства екологічної безпеки України від 18.05.95 № 36 // Бюлетень нормативних актів міністерств і відомств України. – 1995. – № 10. – С. 107-118.

46. Методика розрахунку розмірів відшкодувань збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів: Наказ Міністерства екологічної безпеки України від 18.05.95 № 37 // Бюлетень нормативних актів міністерств і відомств України. – 1995. – № 11. – С. 3-28.

47. Методика розрахунку розміру відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря: Наказ Міністерства екологічної безпеки України від 18.05.95 № 38 // Бюлетень нормативних актів міністерств і відомств України. – 1995. – № 10. – С. 129-144.

48. Білявський, Г.О. Основи екології: теорія та практикум [Текст]: навчальний посібник / Г. О. Білявський, Л. І. Бутченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.:

Лібра, 2004. – 368 с.

49. Білявський, Г.О. Основи екології: теорія та практикум: навчальний посібник / Г.О. Білявський, Л. І. Бутченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Лібра, 2004. –

368 с.

50. Богачов, В. Необхідність підвищення екологічної безпеки в Україні / В.

Богачов // Економіст. – 2008. – №9. – С. 12-14

51. Гапонова С.В. Екологія. – К.: Ленвіт, 2000. – 64 с.

52. Глушкова, В.Г. Экономика природопользования : учебное пособие / В. Г. Глушкова, С. В. Макар. – М.: Гардарики, 2007. – 448 с.

53. Горленко І.О., Тарантул Л.Л. Економічні райони України. – К.: Книжкова друкарня наукової книги, 1999. – 205 с.

54. Гурська, Г. А. Поняття екологічного аудиту та його співвідношення із суміжними поняттями / Г. А. Гурська // Держава і право. – 2008. – № 3. – С. 469-473.

55. Данилишин Б.М. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Б. М. Данилишин, Д. В. Клиновий,

Т. В. Пепа [ред. д.е.н. Б. М.Данилишин]. – Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-

Поліграф», 2007. – 688 с.

56. Джигирей, В.С. Основи екології та охорони навколишнього природного середовища. Екологія та охорона природи: навчальний посібник / В.С. Джигирей, В.М. Сторожук, Р.А. Яцюк; Мін-во освіти і науки України. – 2-е вид., доп. – Львів: Афіша, 2004. – 272 с.

57. Джигирей, Віктор Степанович Екологія та охорона навколишнього природного середовища: навч. посібник. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2004. – 312 с.

58. Димченко О.В. Регіональна економіка: Навч. посібн. [Текст] / О.В. Димченко. – Харків: ХНАМГ, 2010. – 221 с.

59. Дуднікова Ірина Ігорівна Екологія і безпека життєдіяльності. – К.: Вища школа, 2005. – 247 с.

60. Екологічні основи природокористування: навчальний посібник / Т. А. Сафранов. – 3-е вид., стереот. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 248 с.
61. Екологія: підручник / Мін-во освіти і науки України, Київський нац. економічний ун-т. – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.
62. Запольський, А.К. Основи екології: підручник / А.К. Запольський, А.І. Салюк; ред. К.М. Ситник. – 3-е вид., стереот. – К.: Вища школа, 2005. – 382 с.
63. Зінь Е.А. Регіональна економіка Е.А. Зінь. – К.: «ВД «Професіонал», 2007. – 528 с.
64. Коврига А.В. Исследования новых тенденций и подходов к управлению региональным экономическим развитием. – Харьков: ХГАГХ, 1998.
65. Колотило, Д.М. Екологія і економіка: навчальний посібник / Д. М. Колотило; Мін-во освіти і науки України, Київський нац. економічний ун-т. - 2-е вид. доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2005. – 576 с.
66. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні. – К.:Арарат-Центр, 2001 – 176 с.
67. Мусієнко Микола Миколайович, Серебряков Валентин Валентинович, Брайон Олександр Володимирович Екологія. Охорона природи. – К.: Знання, 2002. – 550 с.
68. Мусієнко, Микола Миколайович Екологія: Глумачний словник / М.М. Мусієнко, В.В. Серебряков, О.В. Брайон. – К.: Либідь, 2004. – 376 с.
69. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористування: підручник / Л.Г. Мельник. – Суми: Університетська книга, 2006. – 759 с.
70. Основи екології: навчально-методичний посібник / сост.: Б. О. Дадашев, В. П. Гордієнко. – Суми: УАБС НБУ, 2006. – 122 с.

71. Правдюк, Н.Л. Екологічний аудит як інструмент управління природокористуванням / Н.Л. Правдюк // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2007. – №4. – С.299-304.
72. Регіональна економіка: курс лекцій. Модуль 2. Екологія / ДВНЗ "УАБС НБУ"; уклад.: Б. А. Дадашев, В. В. Обливанцов, В. П. Гордієнко. – Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2008. – 123 с.
73. Синяєва Л. В. Екологічні проблеми України та шляхи їх вирішення / Л. В. Синяєва, Р. І. Олексенко, І. М. Плаксіна // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2007. – №4. – С. 12-15.
74. Українська екологічна енциклопедія / Міжнародна економічна фундація, Ін-т українознавства мін-ва освіти і науки України; ред. Р.С. Дяків. – 2-ге вид. – К.: МЕФ, 2006. – 808 с.
75. Хвесик М.А. Размещение производительных сил и региональная экономика: уч. пособ. Хвесик М.А., Горбач Л.М., Пастушенко П.П. Изд-во: Кондор, 2009. – 344 с.
76. Царенко, О.М. Основи екології та економіка природокористування: навчальний посібник / О.М. Царенко, О.О. Несветов, М.О. Кадацький. – 2-е вид., стереот. – Суми: Університетська книга, 2004. – 400 с.
77. Preliminary draft report on local finance in the member states of the Council of Europe / Council of Europe, Steering committee on local and regional authorities (CDRL). 11-th conference of European Ministers responsible for the local Government, Lisbon, 1996.
78. Understanding the budget of the United States government, 2001, p.199.
79. Water Isard, Iwan j.Aziz, etc., Methods of interregional and regional analysis, 1998, p.456.
80. <http://zakon1.rada.gov.ua>
81. <http://zakon2.rada.gov.ua>
82. <http://novisa.com.ua> Європа без бар'єрів
83. <http://www.tribuna.org.ua>

84. <http://www.sme.ukraine-inform.org.ua>
85. <http://www.gcr.weforum.org> The Global Competitiveness Report
86. http://www.fundacja.lublin.pl/strona.php?id_kat=235
87. http://www.delis.lviv.ua/blagod_fond/pronas.html
88. www.kazna.dp.ua
89. www.mrcs.org/library/budglist/htm
90. www.gov/regions/europe_eurasia/local_gov.htm

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

СІРЕНКО Наталія Миколаївна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ДИСЦИПЛІНИ

«РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

*(для слухачів другої вищої освіти та студентів
4-го курсу заочної форми навчання
галузі знань 0305 «Економіка та підприємництво»
напрямку підготовки 6.030509 «Облік і аудит» і
6.030504 «Економіка підприємства»)*

Відповідальний за випуск *А. Є. Ачкасов*

Редактор *К. В. Дюкар*

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2010, поз. 193 Л

Підп. до друку 14.03.2011р.

Формат 60×84/16

Друк на ризографі.

Ум. друк. арк. 11,2

Тираж 50 пр.

Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства, вул.
Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rektorat@ksame.kharkov.ua Свідоцтво

суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4064 від 12.05.2011р.